

La pau en moviment

La paz en movimiento

Diversitat religiosa

Diversidad religiosa

Les fonts Wallace

Las fuentes Wallace

Entrevista

Josep Maria Antó

“La nostra salut i la del medi ambient van juntes”

“Nuestra salud y la del medio ambiente van unidas”

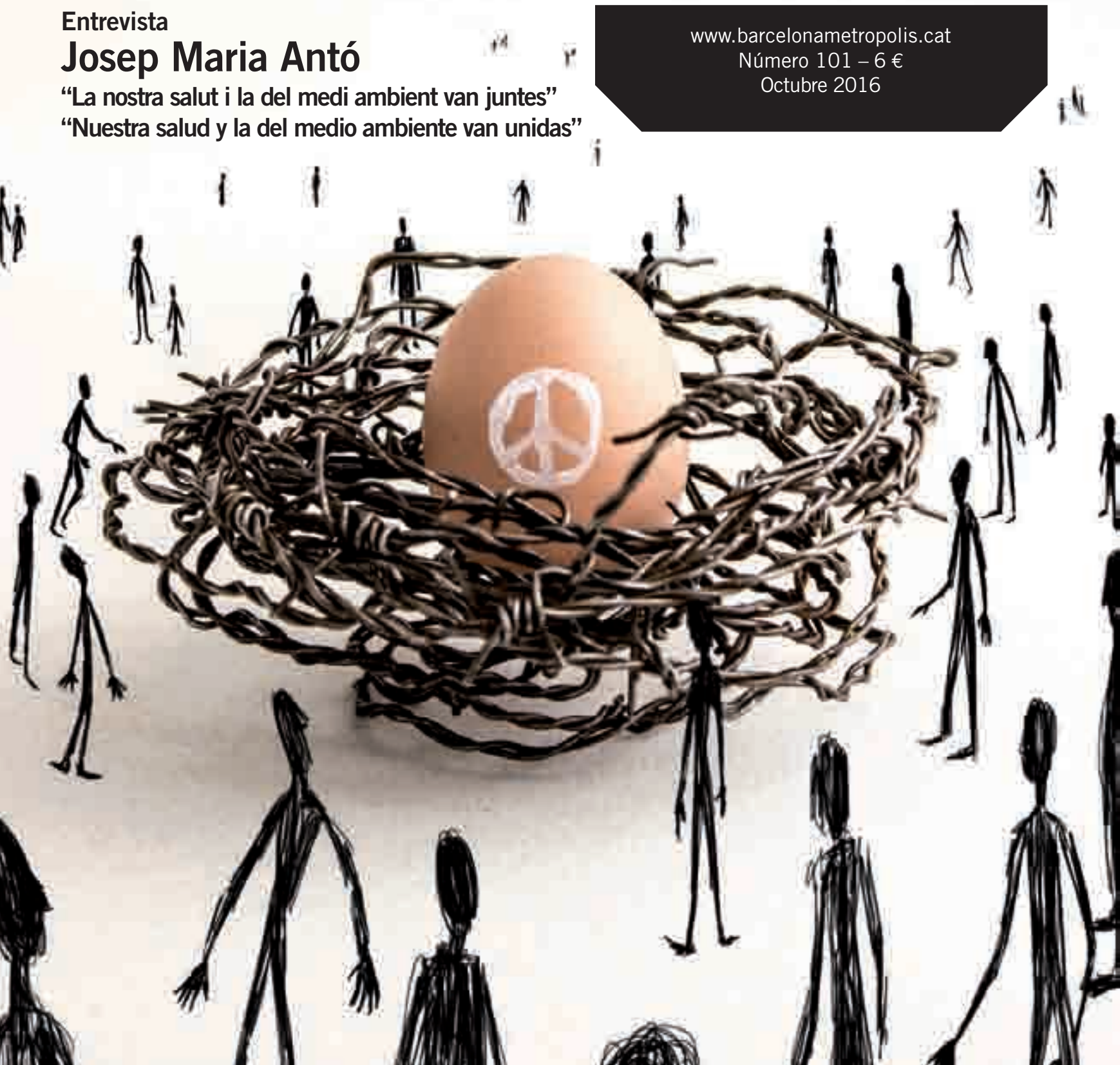
Barcelona Metròpolis

Capital en transformació

www.barcelonametropolis.cat

Número 101 – 6 €

Octubre 2016

Ruta Pacífica de las Mujeres / CooperAcció

Pere Virgili

Què vol dir ser pacifista avui?

Enguany fa quaranta anys de la fundació del Casal de la Pau de Barcelona, on es van covar les activitats pacifistes dels anys vuitanta, que van portar una dècada més tard a la campanya del “No” a l’OTAN. Avui fem balanç del present, el passat i el futur de la cultura de la pau. Què significa avui ser pacifista?

Als nostres dies les guerres ja no són el que eren. Els estats occidentals se senten impotents davant de la irrupció de noves formes de violència, impredecibles i incontrolables. La guerra pot esclatar en una província llunyana de l’Àsia o al vagó del metro que et porta a la feina.

Fins ara les guerres les han administrat els estats. I és per això que els moviments pacifistes han plantejat sempre la seva dissidència davant de les instàncies governamentals que han promogut els valors militars per defensar un perímetre de sobirania. Els ciutadans del món occidental ja no veuen tan amenaçada la integritat del seu estat com la seguretat amb què viuen dins el seu territori. L’europeu d’avui dia no pretén guanyar cap guerra. Només aspira a evitar o posposar la catàstrofe.

Si durant la guerra freda els militars eren vistos com els executors d’una escalada perversa d’armaments que només podia conduir a una destrucció planetària, ara un bon nombre de persones els perceben com a contingents de pau que destinem a conflictes llunyans per garantir l’ordre mundial. Si els lluitadors antifranquistes vivien amb indignació la suspensió de l’estat de dret, actualment molts ciutadans estan disposats a viure en un permanent estat d’excepció necessari per controlar els fluxos migratoris a les nostres fronteres. Som davant d’un paisatge preocupant. La democràcia que somiàvem posava la plenitud dels drets ciutadans per damunt de la identitat nacional o la condició ètnicocultural. El model de democràcia plural i inclusiva cedeix davant la instauració d’àmples zones d’exclusió.

Què vol dir, doncs, ser pacifista avui? Quin paper han de fer els moviments de pau en aquest nou context tan descon-

certant? La pau present i futura no es definirà en contraposició al conflicte bèl·lic sinó a la noció més àmplia de catàstrofe. L’ona expansiva de guerres llunyanes, que es reproduïxen com espores i escampen els seus efectes arreu, ens arriba en forma d’atemptats terroristes o onades migratòries. La resposta pacifista ha de ser ciutadana però també ha de ser global, i en aquesta exigència el paper de les ciutats serà cada vegada més preponderant, ja que la violència no s’instaurarà únicament entre estats en conflicte, sinó també en el si de les grans conurbacions.

Els desequilibris socials poden portar a la insurgència d’exclusos i descontents. El xoc entre cultures, o els efectes devastadors del canvi climàtic, posaran a prova la nostra pau amb brots de violència que no podem preveure, però per als quals hem d’estar preparats. La devastació de Nova Orleans després del pas de l’huracà Katrina no va ser solament resultat d’una catàstrofe natural, sinó també conseqüència de la desintegració de tot un ordre social, que va comportar pillatges i violacions.

Ara bé, la pau no es pot reduir a una simple qüestió d’ordre públic i seguretat ciutadana; altrament estaríem renunciant al mateix exercici de la pau per delegar-ne la responsabilitat a les autoritats. No podem deixar la pau en mans de la policia. La cultura de la pau s’ha d’anticipar a tots aquests reptes perquè la imminència de la catàstrofe no sigui utilitzada com una coartada per mantenir l’estatu quo.

Com diu Slavoj Žižek al seu assaig *Violència*: “Si obríssim les fronteres, els primers a rebel·lar-se serien les classes treballadores locals. Així, el que cada vegada és més clar és que la solució no és ‘enderroqueu els murs i deixem entrar a tothom’, la petició fàcil i buida dels ‘radicals’ liberals de bon cor. L’única veritable solució és enderrocar el mur de debò, no el del departament d’immigració, sinó el socioeconòmic: canviar la societat per tal que la gent deixi d’intentar escapar desesperadament del seu propi món.” ■

Barcelona Metròpolis

ÍNDEX

1 Editorial Què vol dir ser pacifista avui?

4 Entrevista

Josep Maria Antó: "La nostra salut i la del medi ambient van juntes"

Mònica L. Ferrado

8 Dossier. La pau en moviment

Barcelona i l'esperit de pau Arcadi Oliveres

Iniciatives per la pau i el desarmament

Jordi Armadans

Que no ens segrestin la vida: insubmissió

Jordi Muñoz i Burzon

La servitud del servei militar Ramon Solsona

Dones, creativitat i resistència Elena Grau Biosca

Una pau que ve d'antic Anna Salvans

Ciutat referent en convivència interreligiosa

Joan Gómez i Segalà

El temps de les xarxes globals i de les ciutats interconnectades

Rafael Grasa

Reptes per a la pau en un futur immediat

David Murillo Bonvehí

30 Biografia

Montserrat Roig, de lluny i de prop

Mercè Ibarz

32 Visions de Barcelona

Record d'un malson

David Expósito Jiménez

35 Dossier. Més enllà del catolicisme, diversitat religiosa

Reconeguts però discriminats. El problema dels llocs de culte. Propiciant el diàleg religiós

Gerardo Santos

45 Reportatge. Les fonts Wallace, entre el romanticisme i el màrqueting

Una obra escultòrica. Tres ciutats i tres fonts característiques

Jordi Díaz Callejo

53 Llibres

La ciutat lliure Quim Noguero

La Barcelona líquida Xavier Theros

Mobilitzacions que han fet història

Josep Maria Cortina

55 En trànsit

Philip Hoare. El mar i les dues cares de la llibertat

Francesc Ginabreda

57 El relat

Al barri del ritme Miqui Otero

Barcelona Metròpolis Número 101. Octubre 2016

Editor Ajuntament de Barcelona

Consell d'edicions i publicacions Gerardo Pisarello Prados,

Josep M. Montaner Martorell, Laura Pérez Castallo, Jordi Campillo Gámez, Joan Llinares Gómez, Marc Andreu Acebal, Àgueda Bañón Pérez, José Pérez Freijo, Pilar Roca Viola, Maria Truñó i Salvadó, Anna Giralt Brunet

Edició i producció

Direcció de Comunicació. Àgueda Bañón, directora

Direcció d'imatge i Serveis Editorials. José Pérez Freijo, director
Passeig de la Zona Franca, 66. 08038 Barcelona. Tel. 93 402 30 99

Direcció Bernat Puigtobella

Coordinació editorial Marga Pont

Edició de textos Jordi Casanovas

Col·laboradors Jordi Armadans, Josep Maria Cortina, Jordi Díaz

Callejo, David Expósito Jiménez, Francesc Ginabreda, Joan Gómez i Segalà, Rafael Grasa, Elena Grau Biosca, Mercè Ibarz, Mònica L. Ferrado, Jordi Muñoz i Burzon, David Murillo Bonvehí, Quim Noguero, Arcadi Oliveres, Miqui Otero, Anna Salvans, Gerardo Santos, Ramon Solsona, Xavier Theros

Maquetació Daniel Muñoz

ÍNDICE

59 Editorial ¿Qué significa ser pacifista hoy?

60 Entrevista

Josep Maria Antó: "Nuestra salud y la del medio ambiente van unidas"

Mònica L. Ferrado

64 Dossier. La paz en movimiento

Barcelona y el espíritu de paz Arcadi Oliveres

Iniciativas por la paz y el desarme

Jordi Armadans

Que no nos secuestren la vida: insumisión

Jordi Muñoz i Burzon

La servidumbre del servicio militar Ramon Solsona

Mujeres, creatividad y resistencia Elena Grau Biosca

Una paz que viene de lejos Anna Salvans

Ciudad referente en convivencia religiosa

Joan Gómez i Segalà

El tiempo de las redes globales y de las ciudades interconectadas

Rafael Grasa

Retos para la paz en un futuro inmediato

David Murillo Bonvehí

86 Biografía

Montserrat Roig, de lejos y de cerca

Mercè Ibarz

88 Visiones de Barcelona

Recuerdo de una pesadilla

David Expósito Jiménez

91 Dossier. Más allá del catolicismo, diversidad religiosa

Reconocidos pero discriminados. El problema de los lugares de culto. Propiciando el diálogo religioso

Gerardo Santos

101 Reportaje. Las fuentes Wallace, entre el romanticismo y el marketing

Una obra escultórica. Tres ciudades y tres fuentes características

Jordi Díaz Callejo

108 Libros

La ciudad libre Quim Noguero

La Barcelona líquida Xavier Theros

Movilizaciones que han hecho historia

Josep Maria Cortina

110 En tránsito

Philip Hoare. El mar y las dos caras de la libertad

Francesc Ginabreda

112 El relato

En el barrio del ritmo Miqui Otero

Fotografía Albert Armengol, Pilar Aymerich, Frederic Ballell, Dani Codina, Pepe Encinas, Arianna Giménez, Julià Inglada, Antonio Lajusticia, Pérez de Rozas, Robert Ramos, Miquel Taverna, Pere Virgili, Vicente Zambrano. Arxius: Arxiu Fotogràfic de Barcelona (AFB), Arxiu Històric de la Mina, Arxiu de Revistes Catalanes Antigues (ARCA), Centre de Cultura Contemporània de Barcelona (CCCB), CooperAcció, Getty Images, Wikimèdia

Il·lustracions Patossa, Pedro Strukelj

Portada i contraportada Patossa

Correcció i traducció L'Apòstrof SCCL, Tau Traductors

Producció Maribel Baños

Administració general Ascensión García

Distribució M. Àngels Alonso

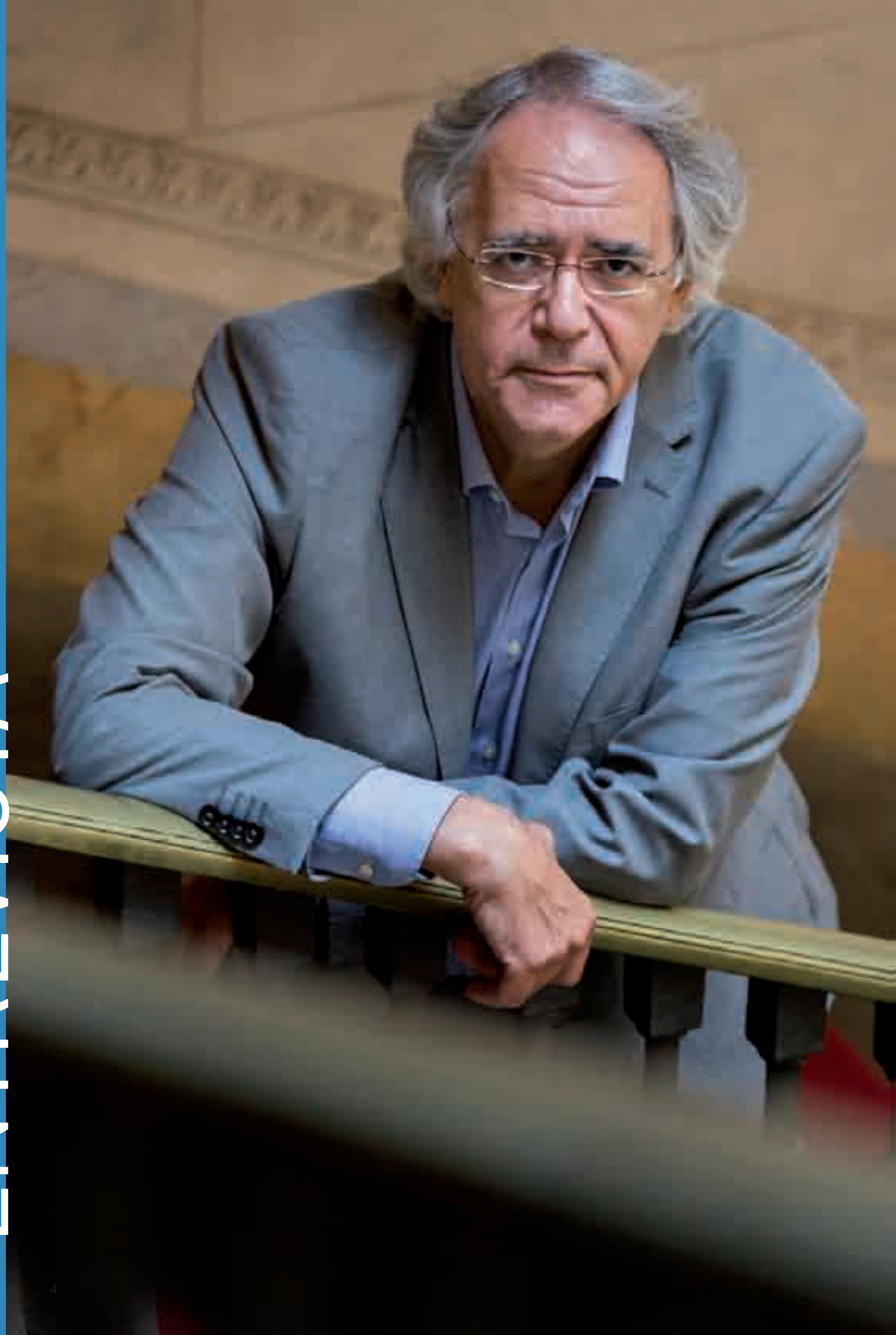
Dipòsit legal B. 37.375/85 ISSN: 0214-6223

Adreces electròniques www.bcn.cat/bcnmetropolis –

<http://twitter.com/bcnmetropolis> – bcnmetropolis@bcn.cat

Els articles de col·laboració expressen l'opinió dels seus autors, no necessàriament compartida pels responsables de la revista. Els continguts de *Barcelona Metròpolis* es troben disponibles al lloc web de la publicació sota una llicència Creative Commons de Reconeixement-No Comercial-Compartir Igual 2.5 Espanya. Més informació a www.bcn.cat/bcnmetropolis.

ENTREVISTA

Mònica L. Ferrado

Josep Maria Antó, director científic de l'Institut de Salut Global de Barcelona

“La nostra salut i la del medi ambient van juntes”

Una espasa de Dàmocles penja sobre el cap de les generacions actuals: la degradació del medi ambient i el canvi climàtic. L'impacte sobre la salut humana del trasbals ambiental té uns costos enormes: el factor econòmic no pot ser una excusa per ajornar les mesures de preservació necessàries, ans al contrari.

El camp de treball del doctor Josep Maria Antó (Cornellà de Llobregat, 1952) és la salut respiratòria i els seus determinants ambientals. Llicenciat en Medicina per la Universitat Autònoma de Barcelona l'any 1975 i doctorat el 1990, Antó va fer el salt a l'epidemiologia als anys vuitanta. Com a responsable d'epidemiologia i salut pública del que actualment és l'Institut Hospital del Mar d'Investigacions Mèdiques (IMIM), al qual es va incorporar l'any 1987, va participar de forma protagonista, juntament amb el doctor Jordi Sunyer, en el descobriment de l'associació entre la descàrrega de soja al port de Barcelona i les epidèmies d'asma aguda de què els mitjans s'havien començat a fer ressò uns anys abans. L'aparent epidèmia va desaparèixer quan es van posar els filtres adequats a les sitges on s'emmagatzemava la lleguminosa.

Des d'aleshores no ha parat de fer recerca en aquest camp. I de crear escola des del Centre de Recerca en Epidemiologia Ambiental (CREAL), que va dirigir i que es va fusionar el mes de juny passat amb l'Institut de Salut Global de Barcelona (ISGlobal) per formar un dels centres de salut més grans d'Europa. Actualment és el director científic d'aquesta entitat, càrrec que compagina amb l'ensenyament a la Universitat Pompeu Fabra (UPF), on és catedràtic de Medicina. El mes de setembre passat va parlar sobre el canvi climàtic i el seu impacte sobre la salut en el cicle de conferències “Futur(s)”, organitzat per l'Ateneu Barcelonès i l'Obra Social “la Caixa”.

Quin és l'impacte del canvi climàtic sobre la salut?

El més clar són les onades de calor. Fa més de trenta anys que tenim evidència que, quan hi ha dies seguits de calor, augmenta la mortalitat. L'onada de calor de l'agost del 2003 a Europa va produir vint mil morts més dels habituals (quinze mil a França i tres mil a Espanya). De la mateixa manera, sabem que la mortalitat creix amb el fred. També cal considerar les conseqüències dels fenòmens meteorològics extrems, com les inundacions i els incendis, que creen contaminació per partícules. És a dir, hi ha una segona línia d'efectes indirectes, perquè el clima té un efecte multiplicador dels problemes habituals.

No parlem de riscos futurs, sinó plenament actuals, oi?

Al món es moren uns set milions de persones que sobreviurien si la contaminació atmosfèrica es mantingués en els nivells admesos per l'Organització Mundial de la Salut (OMS). Un 60 % d'aquesta contaminació la causa el trànsit rodant. Amb el canvi climàtic augmenten les temperatures i possiblement els episodis d'estancament aeri. Quan els dos fenòmens coincideixen, els seus efectes es multipliquen mútuament. Un altre exemple són les malalties transmeses per vectors com el mosquit. El canvi climàtic afecta la distribució geogràfica dels vectors i això pot suposar també canvis en la distribució de la malaltia, com és el cas de la malària i del dengue.

El canvi climàtic pot tenir altres efectes no esperats sobre la nostra salut?

Els més preocupants són els efectes sistèmics i complexos, en relació amb els quals anem a cegues. Per exemple, com influeix el canvi climàtic en la biodiversitat, en el conjunt d'espècies animals i vegetals que ens envolten i amb les quals vivim. En el meu camp, cada cop tenim més evidències de l'impacte del canvi climàtic en el nombre d'espècies vegetals i en els bacteris (el microbioma). Aquesta diversitat biològica influeix en el nostre sistema immunitari. Com que són sistemes complexos, un petit canvi pot tenir efectes desproporcionats. Hi ha evidències –encara incipients– que, com menys biodiversitat, més asma. Un altre tipus d'efectes complexos de gran importància són les migracions d'espècies.

Tot i així, encara no s'apliquen les reduccions d'emissions que caldria.

La nostra generació viu amb una espasa de Dàmocles damunt del cap i cal prendre mesures urgents. L'acord internacional adoptat a la Cimera del Clima de París, COP21, és un primer pas important per a la reducció de les emissions de CO₂ i altres gasos d'efecte hivernacle. Però és encara difícil de predir quin serà el seu abast.

El cost econòmic d'aquestes mesures acostuma a ser el

principal argument en contra. Com es pot convèncer la societat que defensar el medi ambient també és positiu econòmicament?

L'impacte climàtic sobre la salut té uns costos astronòmics en termes de PIB. Les polítiques a favor del medi ambient generen riquesa perquè salven vides i perquè disminueixen la pressió sobre el sistema sanitari. Cal considerar el medi ambient com un factor econòmic més. Juntament amb això, una economia ambientalment sostenible és capaç de crear nous tipus de productes i serveis i de generar riquesa.

Els darrers anys ha augmentat la incidència de les malalties respiratòries. Segons previsions de l'OMS, el càncer podria augmentar fins a un 75 % l'any 2030.

És cert, i també han augmentat les malalties cardiovasculars i mentals i les al·lèrgies. En general, ha pujat la freqüència de les malalties cròniques. Per què? D'una banda, creix la nostra esperança de vida, però tenim més risc de posar-nos malalts perquè moltes d'aquestes malalties estan associades a l'envelliment. Amb tot, les causes de l'increment de la majoria de les malalties són múltiples, i entre elles hi ha les ambientals. Per exemple, en l'àmbit respiratori ha crescut molt la incidència de la malaltia pulmonar obstructiva crònica (MPOC), que fa trenta anys era poc freqüent; l'increment s'associa de manera clara al consum de tabac. També sabem que la contaminació atmosfèrica augmenta el risc d'episodis greus i de mort en els afectats d'MPOC. Pel que fa a la major incidència de les malalties cròniques, sabem on fallem: una dieta amb excés de calories i poc equilibrada, el consum de tabac, el creixement del sedentarisme i, especialment, el de les desigualtats socials, que en constitueixen una causa estructural.

Les zones amb un aire més contaminat són també les de pitjor salut?

Poques vegades es poden establir patrons geogràfics per a una sola causa d'una malaltia. Per exemple, a Espanya hi ha un patró clar de mort per càncer de bufeta, amb més incidència en algunes àrees d'Andalusia i Catalunya, on hi ha hagut activitats industrials i de mineria. L'augment de mortalitat per càncer de bufeta en zones del Vallès suggereix fermament una correlació amb la presència d'indústria tèxtil. L'altre exemple claríssim és l'augment de casos de càncer –com el mesotelioma– relacionats amb l'exposició laboral o ambiental a l'asbest. A Barcelona hi ha una taca claríssima, inapel·lable, i és la desigualtat social. La diferència en esperança de vida entre els barris més rics i més els pobres és de deu anys, fet que explica la majoria de malalties. Als barris més pobres l'habitatge, l'alimentació i les condicions de treball són pitjors, es pateix més estrès vital, es fuma més... A Sarrià, Sant Gervasi o Pedralbes es viu més que a Ciutat Vella. Es tracta d'un fenomen comú a totes les ciutats.

I els barris pobres també estan més exposats a la contaminació?

No, a Barcelona la contaminació atmosfèrica del trànsit no és més gran als barris pobres. Hi ha barris amb alt poder adquisitiu i molt de trànsit, on clarament la gent està més exposada a la contaminació i on possiblement també hi ha

més soroll. El mercat potser encara no ho ha interioritzat, però ho acabarà fent.

Superem sovint els líndars admissibles de contaminació atmosfèrica?

Hi ha dos líndars importants: l'un, l'establert amb criteris de salut, fixat per l'OMS, i que superem de llarg, i l'altre, el líndar legal que fixa la Unió Europea, més lax, en què els criteris econòmics i polítics van per davant de la salut.

Hi ha una correlació entre la contaminació i l'activitat de les urgències hospitalàries?

Centenars d'estudis demostren que, com més contaminació atmosfèrica, més problemes de salut. Reduir en un 20 % la contaminació evitaria el 2,8 % de les morts i els ingressos en urgències per causes respiratòries i cardiovasculars, segons estudis del nostre centre. Fins i tot s'ha registrat un augment d'ingressos hospitalaris alguns dies que els nivells de contaminació estaven per sota del que marca l'OMS; per tant, aquestes recomanacions també són qüestionables. Per poca contaminació que hi hagi, té efectes. I encara que individualment siguin petits, quan s'acumulen en milions de persones el seu impacte és gran.

Quantes morts es podrien evitar si millorés la qualitat de l'aire?

Un estudi fet el 2007 pel CREAL va mostrar que a l'àrea metropolitana de Barcelona es podien atribuir a la contaminació per partícules 3.500 morts prematures anuals de persones de més de trenta anys. En una recerca nostra més recent, el professor Mark Nieuwenhuijsen ha estudiat la relació entre les morts i aquests cinc factors: l'exposició a la contaminació de l'aire, el sedentarisme, el soroll, la calor i la manca d'espais verds. Barcelona podria evitar gairebé el 20 % de les morts i la mitjana d'esperança de vida augmentaria en un any si se seguissin les recomanacions internacionals en relació amb cada un d'aquests factors.

Com hi pot contribuir l'Administració?

Amb una millor planificació urbanística i del transport. Els barcelonins tan sols fan uns 77 minuts d'activitat física setmanal, quan la recomanació és fer-ne 150. L'aire té una mitjana de 16,6 micrograms de partícules en suspensió per metre cúbic, quantitat que segons les recomanacions internacionals hauria de ser inferior als 10. Patim també molt de soroll: Barcelona supera en 10 decibels el líndar saludable, que les recomanacions de l'OMS situen en 55 decibels. Pel que fa a la calor, al centre de la ciutat es pot arribar a superar en 8 graus la temperatura de la perifèria. I un terç dels habitants viu lluny d'una zona verda.

En diversos estudis heu determinat com la contaminació pel trànsit afecta els nens a l'escola. Quina herència deixarem als nostres fills si no actuem?

El grup de recerca de Jordi Sunyer, cap del programa de salut infantil del CREAL, ha comprovat que la contaminació del trànsit afecta el desenvolupament cognitiu dels nens i el seu rendiment escolar. A partir d'una mostra de més de 2.600 alumnes de primària de 39 escoles de Barcelona, amb una edat mitjana de vuit anys i mig, s'han analitzat els efec-

tes de les partícules en suspensió (PM) a l'aire interior de les escoles. Un increment de 4 micrograms per metre cúbic de les partícules de menys de 2,5 micres de diàmetre –les que suposen un risc més gran per a la salut– està associat amb una reducció del 22 % en la memòria de treball.

I no es prenen mesures.

Tenim una tradició política negligent amb l'evidència científica. A Catalunya hem treballat amb el Departament de Salut de la Generalitat per incloure les evidències als plans de salut, però les respostes són sempre molt lentes. En el cas de les escoles, la mesura adient seria restringir el trànsit al seu voltant. Als països nòrdics es regula la ubicació de les escoles en funció de la contaminació atmosfèrica.

Un altre dels projectes importants al CREAL és INMA, Infància i Medi Ambient, amb grups de mares i fills que seguiu des de fa més de deu anys per veure com els afecta la contaminació.

La contaminació atmosfèrica influeix en el pes que tindrà el nadó al moment de néixer, que és més baix com més exposades a la contaminació han estat les mares durant l'embaràs. Vam comprovar que per cada 10 micrograms més de diòxid de nitrogen (NO₂) o de compostos volàtils per metre cúbic de l'aire a què estava exposada la mare, el nen pesava 91 grams menys. Aquests estudis són molt importants i caldria que l'Administració els tingués en compte.

Pot ser que les PM acabin interferint en el funcionament de tot el cos, a més dels pulmons?

Aquests tipus de partícules tan petites són les que més preocupen perquè van fins al fons del pulmó, d'allà passen a la sang, s'incorporen a l'ateroma, produeixen inflamació crònica i es distribueixen per tot l'organisme. Poden passar del bulb olfatori i dirigir-se al cervell. Estem segurs que no exagerem, al contrari; hi ha fenòmens que encara no es coneixen prou bé i els problemes poden ser fins i tot més greus. Tot just ara comencem a establir relacions amb l'Alzheimer o la diabetis.

Es diu que actualment s'agafa menys el cotxe.

Els nivells de contaminació atmosfèrica han baixat perquè, a causa de la crisi, s'usa menys. Però, com que no hi ha diners per renovar-los, els vehicles envelleixen i es fan més contaminants. Fins ara no s'ha fet res concret per reduir-ne l'ús: aquesta és una de les mesures urgents que encara tenim pendents. Cal que tots caminem més, que anem més amb bicicleta i que utilitzem més el transport públic.

Les superilles són una bona mesura de salut pública?

Pretenen disminuir el volum total de trànsit i, per tant, de gasos contaminants. També aporten un altre benefici: l'augment de la "caminabilitat". L'activitat física ajuda a disminuir l'obesitat i això encara té un impacte més gran sobre la salut. El sobrepès i la contaminació atmosfèrica estan directament relacionats. Per moltes limitacions que tingui el projecte de les superilles, suposa una oportunitat única que Barcelona no pot perdre. La salut planetària té els anys comptats si entre tots no canviem el model actual de desenvolupament. Les superilles poden ser una gran contribució.

Des del CREAL també heu estudiat la contaminació per productes químics.

La dieta n'és la font principal. La contaminació del peix per mercuri té un impacte en el desenvolupament neurocognitiu dels nens i ha portat a establir recomanacions en la dieta de les dones embarassades. També hem fet estudis sobre els disruptors endocrins, les dioxines, que són molt persistents i no estan prou regulats.

Tot plegat de vegades fa pensar: com és que encara som vius?

L'organisme té una capacitat brutal d'adaptació. Probablement fem servir més de vuitanta mil productes químics diferents, dels quals s'han estudiat ben pocs, uns mil o dos mil. La major part es troben al nostre cos, ni que sigui en petites quantitats, i en desconeixem els efectes... encara.

Feu una recerca incòmoda. Estudis difícils sobre assumptes que a diferents col·lectius no els interessa que duguin a conclusions clares.

Si, és una ciència molesta. Part de la nostra recerca sovint no agrada a les grans corporacions industrials i fan tot el que poden per negar els estudis o treure'ls importància. A Europa la pressió directa no és tan forta com als Estats Units, on pot passar que, si publiqués un article molt negatiu per a una determinada indústria, et posin una denúncia. Ho fan perquè els altres investigadors s'espantin, per tenir-te ocupat defensant-te i que així no puguis treballar. Un exemple clàssic és el del tabac, on la indústria ha utilitzat estratègies immorals per tractar d'entorpir la recerca i la seva aplicació.

I els camps electromagnètics que generen els mòbils, com ens afecten?

Al CREAL, els estudis de l'Elisabeth Cardis, professora d'Investigació en Epidemiologia de la Radiació, han contribuït a fer que l'Agència Internacional per la Recerca del Càncer (IARC) classifiqui l'ús del mòbil com a possible carcinogen. Per arribar a conclusions com aquesta es forma un panell amb grups d'experts que avaluen l'evidència científica i la indústria també hi participa com a observadora. El problema és que, quan l'IARC publica això, apareixen molts mitjans de comunicació i experts posant en dubte l'evidència i assegurant que els resultats no tenen sentit. I sí que en tenen.

Així doncs, un cop més, hauríem de prendre mesures que no prenem.

Les autoritats responsables haurien d'atendre seriosament les recomanacions d'aquests estudis. Molts països tendeixen només a establir mesures preventives, com ara aconsellar un ús menys intensiu dels mòbils, que es facin servir sistemes de mans lliures, que els aparells no s'apropin a òrgans vitals... ■

Patossa

La pau en moviment

Molts hem après geografia a còpia de guerres. Beirut, Vukovar, Kandahar, Tikrit o Alep són topònims que tenim gravats amb foc i metralla a la memòria. I sense anar tan lluny, el nomenclàtor urbà commemora batalles més antigues i properes, com Tetuan o Bailèn.

Barcelona ha destacat els últims decennis com a ciutat pacifista. En va donar mostres durant la campanya anti-OTAN, als anys vuitanta, i amb l'esclat del moviment d'objecció de consciència al servei militar, el llançament de campanyes com la C3A contra el comerç d'armes, la creació de col·lectius com el de Dones Antimilitaristes o les multitudinàries manifestacions contra la guerra de l'Iraq.

En aquest dossier abordem el moviment pacifista des de diversos angles. Comencem pel rebuig al servei militar, tan estès al final del segle passat que algun any hi va haver a Catalunya més objectors que reclutes. Ens fixem en la pau de gènere, molt amenaçada encara per la violència patriarcal. Hi tractem la convivència entre confessions religioses. Recollim la feina d'entitats dedicades a promoure els valors de la pau, integrants d'una xarxa capaç de reaccionar davant les grans crisis internacionals, com s'ha demostrat amb l'activació per part de l'Ajuntament, ara fa un any, del pla Ciutat Refugi. I ens preguntem pel futur i els reptes de Barcelona en aquest àmbit. En un món globalitzat, les xarxes de ciutats, cada cop més interconnectades, són al centre de la construcció de la pau.

Pere Virgili

Arcadi Oliveres
President de Justícia i Pau

Barcelona i l'esperit de pau

La ciutat ha demostrat viure intensament el valor de la pau i tenir voluntat de preservar-lo. Però entelant aquest panorama encara hi ha alguns núvols que caldrà mirar d'allunyar, al marge dels nous reptes que es presentin en el futur.

En una època en què els enfrontaments bèl·lics segueixen presents amb tota la seva força, en què la despesa militar ha assolit dimensions fora de la raó, en què els exèrcits es privatitzen, en què les tàctiques de guerra es digitalitzen i la banalització de la mort arriba fins i tot als jocs infantils, cal preguntar-nos si els ciutadans som capaços de reaccionar davant d'aquestes situacions. Evidentment no es tracta de cap paradís, però tanmateix val la pena prendre alguns exemples del que, en aquest àmbit, ha succeït històricament a Barcelona, focalitzant-ho en els darrers trenta anys.

La ciutat ja havia viscut protestes en contra del servei militar des de molt temps abans. El 1773 es va produir una tancada a la catedral en contra de l'allistament ordenat per Carles III, al qual, finalment, l'Exèrcit va haver de renunciar. Noves accions en contra del reclutament van tenir lloc els anys 1845 i 1870, fins al moment de l'esclat important que va representar la Setmana Tràgica de juliol de 1909 en què una vaga general, el dia 26, va expressar el rebuig popu-

lar a l'enviament de tropes a la guerra colonial del Marroc. Posteriorment, l'adveniment de la Segona República va facilitar l'aparició de diferents organitzacions pacifistes, algunes de les quals es van afiliar a la Internacional de Resistentes a la Guerra.¹

Les entitats i organitzacions pacifistes no van actuar durant la Guerra Civil i es van limitar a tasques de caire humanitari. Ja havia avançat bastant la dictadura franquista quan van aparèixer els qui serien els primers protagonistes del moviment per la pau a Catalunya, pràcticament tots ubicats a Barcelona: Pax Christi i els Amics de l'Arca els anys cinquanta, Justícia i Pau i l'Institut Víctor Seix de Polemologia els anys seixanta, i els diferents grups d'objectors de consciència i les accions no violentes els anys setanta, amb la figura destacada de Lluís M. Xirinacs.

Serà a partir dels anys vuitanta del segle xx que es viurà a Barcelona l'esclat del pacifisme que encara a hores d'ara és plenament vigent. Hi contribuiran els col·lectius organit-

Encesa d'espelmes amb el símbol de la pau contra la guerra a l'Iraq; plaça de Catalunya, 26 de març del 2003.

Frederic Ballell / AFB

La mobilització de reservistes per anar a combatre al Marroc, el juliol de 1909, on el dia 9 havia començat la Guerra de Melilla, va ser el detonant de la Setmana Tràgica. Damunt d'aquestes línies, embarcament de tropes amb destí a Melilla al port de Barcelona.

zats que hem esmentat, però també la disconformitat amb un seguit de guerres. Igualment hi seran presents el debat sobre l'entrada i la posterior permanència d'Espanya a l'OTAN, les lluites i les accions en contra del servei militar, la no-acceptació de les dimensions econòmiques del militarisme i el floriment de variades expressions de la cultura de pau.

Es pot dir igualment que aquesta àmplia visió pacifista, en el cas de Barcelona, s'ha vist completada amb una perspectiva de la pau en un sentit positiu. És a dir, entenent-la no tan sols com a absència de guerra, sinó també com la conjunció de diferents elements que volen bandejar qualsevol aspecte de violència estructural. D'acord amb aquesta concepció, la pau comprendria forçosament la justícia social, el desenvolupament dels pobles, el respecte pels drets humans, l'assistència a les víctimes dels conflictes i la preocupació per la supervivència del planeta. Vegem tot seguit l'ampli repertori ciutadà de moviments, accions, centres d'estudi, publicacions, etc., que treballen des de fa anys en aquesta direcció, i també algunes recances que se'ns presenten respecte d'això.

La campanya anti-OTAN

El Casal de la Pau de Barcelona va ser el nucli generador d'una part important de les activitats pacifistes dels anys vuitanta. Es va crear el 1976 després de la realització, per diferents camins de Catalunya, de la iniciativa no violenta – oficialment prohibida– coneguda com la Marxa de la Lliber-

tat. Al Casal hi conviuen Pax Christi, els Amics de l'Arca, els objectors de consciència i els membres del Comitè Antinuclear de Catalunya (CANC). Un dels grups d'objectors de consciència, el Grup d'Acció Directa No-violenta anti-OTAN (GANVA), va ser el primer a fer accions anti-OTAN des de 1978. A partir de 1983 facilitaria la formació de la Coordinadora pel Desarmament i la Desnuclearització Totals (CDDT), d'on sorgiria un any més tard la Coordinadora de Catalunya d'Organitzacions Pacifistes (CCOP), la qual duria el pes de la campanya pel "no" a l'OTAN en el referèndum per la sortida de l'organització de l'any 1986.

Els anys previs al referèndum, Barcelona va bullir d'accions antimilitaristes impulsades, entre molts d'altres, pels objectors, el GANVA (des de 1981 rebatejat com a Grup Antimilitarista de Barcelona, GAMBA), Justícia i Pau, el CANC, la vocalia de dones, els sindicats i els partits a l'esquerra del PSC. Recordem la manifestació contra l'entrada d'Espanya a l'OTAN del 18 d'octubre de 1981, la marxa de les torxes del 21 d'octubre de 1983 –en què, a més de la sortida de l'OTAN, es reclamava el tancament de les bases nord-americanes a Espanya i es protestava contra els euromíssils–, la cadena humana per la pau del 20 de maig de 1984, la marxa de columnes del 2 de desembre de 1984 i la manifestació contra la visita de Reagan del 5 de maig de 1985.

La campanya del "sí" al referèndum sobre l'OTAN es podria estudiar com a model de manipulació informativa i desenfocament democràtic, ja que va convertir la consulta en un plebiscit de confiança envers Felipe González, el qual

Robert Ramos

Pilar Aymerich

havia capgirat la seva proposta inicial de sortida en la de la permanència amb tres condicions que no s'han arribat a complir mai. Malgrat que el “no” va guanyar a Catalunya, a Euskadi i a les Canàries, és evident que el resultat havia d'afectar un moviment que es va reconduir cap a noves propostes. En uns primers moments hi va haver accions pel desmantellament de les bases nord-americanes i algunes manifestacions a Barcelona en contra dels atacs dels Estats Units a Líbia i de la seva intervenció a Nicaragua.

Tanmateix, un altre element nascut uns anys abans va anar prenent força en paral·lel a la campanya anti-OTAN: l'objecció de consciència al servei militar. El seu tractament va experimentar un canvi radical a partir de l'aprovació per part del Govern de l'estat, a l'octubre de 1983, del projecte de la Llei reguladora de l'objecció de consciència i de la prestació social substitutòria (LOC), que rebria el vistiplau parlamentari el 28 de desembre de 1984. La LOC, pel seu caràcter tancat i repressiu, va ser rebutjada majoritàriament i va donar peu, ja en el període de tramitació, a accions com la protesta organitzada pel Moviment d'Objecció de Consciència (MOC) al castell de Montjuïc l'abril de 1984. A l'octubre es va crear, també a Barcelona, la Coordinadora Mili-KK, que va fer diferents accions contra la setmana de les forces armades i els abusos que es produïen durant el servei militar, així com un treball de denúncia de la situació a les casernes.

El tema de l'objecció de consciència es va complementar amb la creació a Barcelona, a partir de l'any 1983, de l'Assemblea d'Objecció Fiscal, que, mitjançant pràctiques

de desobediència parcial a la llei de l'IRPF, pretenia denunciar l'absurda despesa militar i les inversions armamentístiques derivades de la integració d'Espanya a l'OTAN. Més endavant, en vista de la impossibilitat d'acceptar la LOC, a partir de 1987 va prendre tota la seva força el moviment d'insubmissió, un element bàsic de pressió que va culminar el 9 de març de l'any 2001 amb la supressió del servei militar obligatori.

Educació per la pau

Al mateix temps es va anar expandint en l'àmbit barceloní un procés de reflexió interna que va conduir a un intens treball de formació, de recerca i d'edició que podríem integrar genèricament sota el nom d'educació per la pau. En aquest sentit, cal destacar l'aparició, en moments molt propers (1983 i 1984), de la Fundació per la Pau, del Seminari Permanent d'Educadors i Educadores per la Pau de la Facultat de Formació del Professorat de la Universitat de Barcelona, de la Secció d'Estudis sobre Pau i Conflictes del CIDOB i de la Universitat Internacional de la Pau, ubicada a Sant Cugat del Vallès, que s'afegirien a les tasques pedagògiques de Justícia i Pau.

En el terreny de la cultura de la pau és també el moment de referir-se a diferents publicacions periòdiques de caràcter pacifista, o senzillament crítiques amb el militarisme, que van aparèixer en aquesta època, editades gairebé sempre des de Barcelona, com *La Puça i el General*, per part del GANVA, i, al marge dels butlletins de les entitats

A cavall de les dues pàgines, participants a la Marxa de la Llibertat al Festival dels Pobles de Sabadell, el juny de 1976. La Marxa de la Llibertat va ser un conjunt de marxes no violentes que es van fer pels camins de Catalunya l'estiu de 1976 per reclamar l'Estatut d'autonomia, les llibertats polítiques i l'aministia. Va donar peu a la creació del Casal de la Pau de Barcelona, nucli generador de moltes activitats pacifistes dels anys vuitanta. A la dreta, les primeres Jornades Catalanes de la Dona al paranímf de la Universitat de Barcelona, el maig de 1976, un moment fundacional del moviment feminista català.

Pérez de Rozas / AFB

Manifestació organitzada pel Comitè Antinuclear de Catalunya a la Rambla de Catalunya, el març de 1979.

esmentades, *Mientras Tanto*, *Pissarra Pacifista*, *El Viejo Topo*, *BIEN - Boletín de Información sobre Energía Nuclear*; *En Peu de Pau*, *Per la Pau* i *Sobre Pau*.

En aquest balanç també resulta imprescindible tenir en compte l'important paper del feminisme en la lluita per la pau, tal com es va desenvolupar a Barcelona. De les II Jornades Catalanes de la Dona, de maig de 1982, va sorgir DOAN (Dones Antimilitaristes), que atorgava un contingut més ampli a la lluita per la pau amb la negació a engendrar fills per a la guerra i a mantenir les despeses militars en lloc de les socials. Més tard hi va haver accions contràries a la incorporació de dones a l'exèrcit i manifestacions i accions davant de la fàbrica Pegaso, que produïa material de guerra.

Les guerres dels anys noranta

La següent etapa a considerar, ja entrats els anys noranta, va consistir en gran manera en accions contra les múltiples guerres de la dècada. En va ser pionera la que es va produir arran de la primera conflagració de l'Iraq. L'aportació espanyola, amb logística i posada del territori a disposició dels aliats, va motivar manifestacions entre juliol de 1990 i febrer de 1991. També cal destacar els dos casos de deserció que es van donar a Catalunya, protagonitzats per dos tripulants de corbetes que salpaven cap al Golf. Recordem aquí la publicació de vuit edicions del *Diari de la Pau*, des de gener fins a abril de 1991, que va permetre presentar una visió bastant diferent de la que exhibien, molt en línia governamental, els grans mitjans de comunicació locals.

La guerra a l'antiga Iugoslàvia va propiciar més endavant el naixement d'accions de solidaritat amb les víctimes. L'any 1995 l'Ajuntament va establir el Districte XI (afegint Sarajevo als deu districtes de la ciutat) i, pel febrer de 1996, es va obrir una ambaixada de democràcia local barcelonina a la capital bosniana, sota el paraigua del Consell d'Europa. L'ambaixada canalitzava els ajuts provinents de Catalunya i va promoure la rehabilitació de 1.647 pisos. El districte va funcionar fins a l'any 2004.

Igualment vinculada a les accions en contra de la guerra, la que va tenir lloc el dia 15 de febrer per rebutjar l'imminent atac a l'Iraq representa possiblement el punt àlgid de

l'antibelicisme a Barcelona i, per extensió, a tot Catalunya. Efectivament, havent constatat que hi havia assistit més d'un milió de persones, el president nord-americà George H. Bush va pronunciar la seva cèlebre frase: "La manifestació de Barcelona no podrà aturar la guerra." Cassolades i multiplicat d'accions promogudes per l'activíssima plataforma "Aturem la guerra" van continuar a la ciutat durant els mesos de febrer i març de 2003.

En els darrers anys, la presència pública del pacifisme català potser no s'ha notat tant, però això no significa pas que hi hagi hagut inacció. Alguns elements ens demostren que Barcelona és un magnífic mirall d'una àmplia varietat de preocupacions antibel·licistes i d'una voluntat de progrés de la pau. Esmentem-ne alguns, sense ànim de ser exhaustius.

La tradició no violenta segueix present amb la tasca dels Artesans de la Pau, que cada dijous des de 1981 fan un acte de presència silenciosa de mitja hora a la plaça de Sant Jaume, en una reivindicació permanent enfront dels conflictes armats del moment. En una línia similar, un bon nombre de catalans s'han implicat com a membres de les Brigades Internacionals de Pau (BIP) per defensar in situ les víctimes de la violència i totes aquelles persones que treballen en defensa dels drets humans.

L'educació per la pau es fa igualment present en l'Escola de Cultura de Pau de la Universitat Autònoma de Barcelona; en la celebració anual del Dia Escolar de la No-Violència i de la Pau (DENIP), que se sol commemorar al barri del Poblenou al voltant de l'estàtua de bronze de Gandhi esculpida per Adolfo Pérez Esquivel, premi Nobel de la Pau 1980, i també en les tasques de la Fundació per la Pau, que ja l'any 1999 va promoure la campanya "Per la pau: no a la investigació militar", en col·laboració amb l'esmentada Escola de Cultura de Pau, Justícia i Pau i altres entitats, com el Centre Unesco i l'Associació per a les Nacions Unides.

Altres facetes que no podem deixar de banda són l'atorgament anual de premis de reconeixement a persones i institucions que treballen en aquest àmbit. Recordem els que han creat l'Associació per a les Nacions Unides, la

Fundació Comín, l'Institut Català Internacional per la Pau (ICIP) i l'Institut Víctor Seix de Polemologia, nat l'any 1967 i proper, per tant, al seu cinquantè aniversari.

Com a ben significativa entre les accions per la pau sorgides durant les tres dècades darreres, hauríem d'esmentar la celebració del Parlament de les Religions, dut a terme en l'àmbit del Fòrum de les Cultures de 2004. Campanyes com les de ciutats desnuclearitzades, en contra de les mines antipersones i per l'eradicació de les bombes de dispersió serien altres iniciatives a tenir en compte. Però no oblidem tampoc les accions permanents de solidaritat que es porten a terme des de fa molts anys amb els pobles víctimes de l'opressió i de les guerres; sovint n'han sorgit comitès de solidaritat i associacions com Stop Mare Mortum, que, complementant la tasca de SOS Racisme, es preocupa intensament per la sort dels refugiats –per què no immigrants?–, tal com ja s'havia fet el 1978 amb la creació de l'Associació Catalana de Solidaritat i Ajuda als Refugiats (ACSAR), arran de l'exili motivat per les dictadures llatinoamericanes.

Estudis sobre l'armamentisme

El tema de l'armamentisme ha merescut també una dedicació especial. Als antics treballs de la càtedra Unesco de la UAB es va afegir des de 1987 la Campanya Contra el Comerç d'Armes (C3A), promoguda inicialment per Justícia i Pau i la Fundació per la Pau, i transformada posteriorment en el Centre Delàs d'Estudis per la Pau. El centre, actualment una institució independent, es dedica als temes d'economia de la defensa denunciant la despesa militar, l'R+D amb finalitats de guerra, la indústria i el comerç d'armament. Els darrers anys ha dedicat una atenció especial a l'anomenada banca armada i al finançament de la fabricació d'enginyers bèl·lics.

La llarga feina realitzada ha permès la institucionalització d'algunes de les entitats implicades en el pacifisme. En un primer moment van aparèixer diferents federacions catalanes de les quals més tard va sorgir Lafede.cat – Organitzacions per a la Justícia Global. D'altra banda, l'aprovació l'any 2003 pel Parlament de Catalunya de la Llei de foment de la pau va donar peu al Consell Català de Foment de la Pau i a l'Institut Català Internacional per la Pau (ICIP), que fa tasques de recerca i de foment de la pau, publicacions i arxiu. En una línia paral·lela, l'any 2009 l'Ajuntament de Barcelona va crear el Centre de Recerca Internacional per a la Pau de Barcelona (CRIPB) com a centre de formació en gestió de crisis i operacions de pau arreu del món.

La ciutat ha demostrat viure intensament el valor de la pau i tenir voluntat de preservar-la. En podem estar satisfets, però no pas del tot. Al marge dels reptes que en un futur es puguin presentar, hi ha encara alguns núvols que caldrà mirar d'anar allunyant en el transcurs dels propers mesos. Esmentem a títol d'exemple la potenciació d'algunes indústries de components de tecnologia militar que s'han radicat al districte del 22@, la contradictòria permanència de les forces armades als salons de la Infància i de l'Ensenyament, la presència de projectes d'R+D militar en algunes universitats amb seu a Barcelona, la visita periòdica a la ciutat de vaixells de guerra i les maniobres militars que sovintegen encara a Collserola. Elements que no ens perme-

Pepe Encinas

Pere Virgili

ten afirmar definitivament que Barcelona “viu en esperit de pau”. ■

A la foto de dalt, la cadena humana que va recórrer Barcelona el 2 de desembre de 1984 per protestar contra l'entrada d'Espanya a l'OTAN, al seu pas per la Delegació del Govern.
A la imatge de sota, manifestació a favor dels refugiats del 19 de juny de 2016, sota el lema “Obriu fronteres, volem acollir”.

Nota bibliogràfica

1. Aquestes informacions i d'altres que apareixen a l'article són extretes del llibre d'Enric Prat *Movíendose por la paz*, Hacer Editorial, Barcelona, 2006. Es tracta d'un estudi exhaustiu i molt ben documentat sobre el moviment per la pau a l'estat espanyol en les dècades dels anys vuitanta i noranta del segle passat. També resulta un bon complement el treball de Xavier Garí *Els primers col·lectius i organitzacions per la pau i la no-violència sorgits a Catalunya*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2002 (tesi de mestratge).

El monument al general Joan Prim, de la Ciutadella, engalanat amb símbols i eslògans pacifistes durant el Festival per la Cultura de la Pau de maig del 2000. A la dreta, acampada antimilitarista a la plaça d'Espanya, per les mateixes dates. Aquestes dues accions, més una gran manifestació i una penjada de llençols blancs als balcons, les va convocar una plataforma de més de dues-centes entitats per protestar contra l'organització a Barcelona de la desfilada del Dia de les Forces Armades.

Dani Codina

Jordi Armadans

President de FundiPau (Fundació per la Pau)

Iniciatives per la pau i el desarmament

[El rebuig al servei militar, les manifestacions contra la guerra i l'educació per la pau a les escoles i el temps de lleure formen part del patrimoni pacifista històric de Barcelona i Catalunya.](#)

Quan em poso a escriure aquest article, s'acaba de saber que Textron, la darrera empresa nord-americana productora de bombes de dispersió (una mena de bomba de bombes, que produeix impactes altament indiscriminats i que està dotada d'unes càrregues explosives que poden romandre actives, sense explotar, fins a anys més tard del conflicte), ha decidit deixar de fabricar-ne.

El cas és interessant, perquè els Estats Units no és signant de la convenció internacional que prohibeix les bombes de dispersió i, per tant, l'empresa té legalment tot el dret de produir-ne i vendre'n. Per què ho ha deixat de fer? Perquè considera que hi ha massa "dificultats legals" (l'existència del tractat ho fa tot més complicat fins i tot per als països que en van voler quedar fora) i per la "baixada de comandes". Efectivament, gràcies al tractat hi ha menys països que usen i compren bombes de dispersió i, en conseqüència, l'oferta no es pot mantenir igual.

Vet aquí una notícia aparentment menor però en realitat molt important, perquè demostra que el treball per la pau, la desmilitarització i el desarmament (ja sigui en el vessant més activista i de carrer o en el menys cridaner d'incidència diplomàtica) serveix. Efectivament, serveix per canviar polítiques globals, crear tractats i fer que empreses armamentístiques es vegin obligades a tancar la paradeta.

És possible –i lògic– que algunes situacions especialment lamentables (Síria, l'Iraq, l'Afganistan, Somàlia...), el creixement del nombre de conflictes armats, la vitalitat del comerç d'armes, etcètera, ens facin pensar que tot està perdut. Però, malgrat aquestes gravíssimes i preocupants realitats, també és cert que de vegades s'aconsegueix establir complexos i laboriosos acords de pau (a Colòmbia, per exemple), o que, en els darrers anys, hi ha hagut avenços significatius en l'àmbit del desarmament i el control d'armes que hauríem de ser capaços de valorar: pel canvi que han suposat en l'escena internacional i perquè s'han produït gràcies a la sensibilització, la conscienciació i la mobilització de la ciutadania a través d'ONG i altres entitats i amb la realització de campanyes. I en tots aquests canvis, Barcelona i Catalunya també hi han participat.

De fet, el rebuig al servei militar, les manifestacions contra la guerra i l'educació per la pau a les escoles i a les institucions educatives al temps de lleure són algunes mostres d'aquesta vitalitat, d'aquest patrimoni, en clau de pau, que la ciutat i el país atresoren.

"La mili no mola"

Durant els anys vuitanta i noranta, arreu dels països democràtics on el reclutament (un servei militar obligatori) va

conviure amb el dret a l'objecció de consciència, la majoria de joves feien la mili i una minoria optaven per l'objecció.

A Catalunya, el nombre de joves que no anaven a la mili va arribar a ser, algun any, superior al de joves que hi anaven. És a dir, hi havia més joves que optaven per alternatives al servei militar (objecció, insubmissió) que no pas per fer allò que tocava. Sens dubte, molts factors (l'existència i l'activitat del moviment d'objecció, l'extensió social del problema, qüestions polítiques, el retard de l'Estat a gestionar l'objecció i la manera caòtica com ho va fer) van influir-hi; però, es miri com es miri, es tracta d'una dada molt rellevant i, sovint, desconeguda.

Arran de la professionalització de les forces armades impulsada pel Govern espanyol, la incorporació a files esdevenia un procés *voluntari*. Això volia dir que, de cop i volta, es requeria seduir gent jove perquè s'hi incorporés. El gran desgast causat a la imatge de l'Exèrcit pel franquisme i pel cop d'estat del 23F obligava el Govern a fer un esforç considerable per reclutar soldats.

Escoles, científics i desfilades

Arran de tot això i del malestar que molts militars sentien davant l'extensió social de l'antimilitarisme durant els anys vuitanta i noranta, el Govern espanyol va desenvolupar un programa consistent a promoure la "cultura de defensa", amb la voluntat d'incrementar el suport de la ciutadania a la política de defensa i el consens per assumir-ne els costos econòmics i implicar-s'hi personalment.

El pla preveia una relació més estreta de les forces armades amb el món associatiu, les entitats juvenils i l'ensenyament. Es va pretendre que les escoles fessin assignatures sobre defensa, que els centres d'ensenyament coneguessin la vida militar sobre el terreny i que els militars poguessin visitar els centres per parlar sobre la sortida professional de fer-se soldat.

També, en aquell context, el Govern fomentava una participació important d'Espanya en projectes armamentístics europeus (avui se'n paguen les conseqüències en forma d'un deute inassumible: vora 30.000 milions d'euros compromesos amb la indústria militar): va finançar projectes de recerca i desenvolupament (R+D) relacionats amb l'àmbit militar. L'estat de l'OCDE que menys diners dedicava a R+D va passar a militaritzar bona part d'aquesta migradíssima despesa. Així, doncs, si la mili havia deixat d'existir, la militarització se n'anava a altres camps i àmbits: al món de l'ensenyament i la recerca científica.

Això també va generar noves campanyes que, per cert, van sorgir a Barcelona: "Escoles objectores" i "Prou investigació militar". Aquestes dues campanyes van tenir un gran impacte i van acabar aconseguint que els projectes de militaritzar l'ensenyament i la ciència es redefinissin a la baixa.

Barcelona també guarda un altre tresor: el fet d'haver acollit la mobilització més important feta a tot l'estat –i segurament a bona part d'Europa– contra una desfilada militar. El 2000 un festival i una gran manifestació van mostrar el rebuig a l'apologia del militarisme que suposava fer una desfilada d'aquestes característiques. Encara poca gent n'és conscient, però d'aquelles mobilitzacions i dels impactes respectius va sorgir l'impuls necessari perquè s'aprovés al Parlament la Llei de foment de la pau, el Consell

Català de Foment de la Pau i, més endavant, l'Institut Català Internacional per la Pau.

Fent passes cap al desarmament

A principis dels anys noranta, arran de la fi de la guerra freda, sorgeix dels moviments per la pau i els drets humans una nova agenda global, juntament amb uns nous plantejaments i formes de treball. De l'atenció concedida fins aleshores als blocs i les armes de destrucció massiva, es passa a atendre els conflictes de llarga durada, el seu impacte sobre la població civil i l'ús i abús de les armes petites i lleugeres.

La societat civil engega una nova i ambiciosa campanya per mirar d'aturar una arma especialment cruel i sanguinària, d'efectes altament indiscriminats sobre la població: les mines antipersones. Si bé, quan comença, la campanya sembla condemnada al fracàs, en cinc anys aconseguirà el seu gran objectiu: un tractat global de prohibició de les mines (Ottawa, 1997), tot i que les potències principals hi estan clarament en contra. Seguint aquest fil, al tractat seguirà, una dècada més tard, un acord contra les bombes de dispersió (Oslo, 2008).

A Barcelona, una campanya, la C3A (Campanya contra el Comerç d'Armes), va començar a posar el focus en aquest comerç l'any 1988. Uns anys més tard, la campanya anomenada "Secretos que matan" suposa la incorporació d'ONG més enllà del pacifisme tradicional. A escala global, l'organització Control Arms clamarà per regular el comerç mundial d'armes. Tota aquesta feina, acumulada, aconseguirà resultats, tant en l'àmbit estatal com, finalment, global: un tractat per mirar de posar fre al descontrol i la proliferació del comerç d'armes, responsable dels centenars de milers de víctimes produïdes per la violència armada al món. ■

A l'esquerra, cartell de la Fundació per la Pau commemorant la firma del Tractat d'Oslo (2008), que prohibeix les bombes de dispersió. A la dreta, portada i tres imatges de la publicació *Seriosament... 25 arguments per la pau en còmic*, de la mateixa entitat.

Els dies 11 i 12 de juny de 1977 un centenar de persones va marxar fins al Castell de Figueres en solidaritat amb els onze objectors empresonats allí després del primer indult i de la primera norma de regulació de l'objecció al servei militar promulgada pel govern d'Adolfo Suárez, que va ser rebutjada pel Moviment d'Objecció de Consciència. A la dreta, una imatge d'aquella marxa, interceptada per la Guàrdia Civil.

Robert Ramos

Jordi Muñoz i Burzon

Mestre. Antic membre del Moviment d'Objecció de Consciència

Que no ens segrestin la vida: insubmissió

La campanya d'insubmissió a la mili i a la prestació social substitutòria ha estat una de les lluites de desobediència civil, d'enfrontament directe amb l'Estat –i el seu braç armat, l'Exèrcit– més contundents dels darrers temps.

Des de finals de la dècada dels vuitanta fins a la suspensió del servei militar obligatori el 31 de desembre de 2001, cinquanta mil joves es van declarar insubmisos desobeint el reclutament forçós, militar o civil. “Que no ens segrestin la vida”, proclamaven. Molts d'ells van ser jutjats i gairebé un miler en tot l'estat espanyol van ingressar a la presó, fet que va generar nombroses mobilitzacions de protesta, diverses accions de lluita no violenta, un rebuig social creixent i suports internacionals. Un gest rebel –una decisió personal en el marc d'una estratègia col·lectiva que implicava assumir les conseqüències d'aquesta desobediència– que ha canviat profundament la vida de milers de persones i que al nostre país ha contribuït a aprofundir en el concepte i el sentiment antibel·licista. Sens dubte, és simptomàtic el preàmbul del projecte de l'Estatut de Núria (1931): “El poble de Catalunya, no com una aspiració exclusiva, sinó com una redempció de tots els pobles d'Espanya, voldria que la joventut fos alliberada de l'esclavatge del servei militar.”

La insubmissió no es pot explicar sense tenir en compte tota una sèrie d'antecedents. Per un costat, la lluita dels primers objectors de consciència –una història de dissidència, resistència i incidència– va iniciar el camí i, per un altre, la campanya anti-OTAN (referèndum de 1986) va assolir

una capacitat de mobilització social molt important i va obrir el debat d'un dels puntals tabú heretats de la dictadura. El moviment pacifista va destapar la caixa dels trons en qüestionar públicament aspectes com l'existència i les funcions de les forces armades, l'origen i els interessos dels conflictes bèl·lics, els conceptes de defensa, de seguretat i d'enemic, la despesa militar o el comerç d'armes. Paral·lelament, els mitjans de comunicació van començar a difondre les condicions de vida dins les casernes i les quintades –humiliacions i vexacions– que patien els soldats de lleua, i a fer públiques les dades de suïcidis, accidents i morts de joves durant la realització del servei militar.

Una història en quatre etapes

La història de l'objecció de consciència, de la lluita antimilitarista i de la insubmissió a l'estat espanyol durant la segona meitat del segle xx es pot dividir en quatre etapes:

1. *Repressió* (1958-1977). Des dels primers objectors de consciència fins a la creació del Moviment d'Objecció de Consciència (MOC) el gener de 1977, la Llei d'amnistia i l'ordre d'incorporació ajornada o llicència temporal per als objectors de consciència que s'anaven acumulant. L'any 1971 Pepe Beunza es va declarar objector de consciència al

La insubmissió al servei militar va revelar el gran potencial transformador de la desobediència civil.

servei militar. Va ser la primera persona a fer-ho per motius polítics.

2. *Compàs d'espera* (1978-1984). Des de l'esborrany d'un primer projecte de llei a càrrec del govern de la UCD fins a la creació de la coordinadora Mili-KK (1984) i l'aprovació de la Llei d'objecció de consciència (LOC) definitiva per part del govern del PSOE (28 de desembre de 1984).

3. *Cap a la insubmissió* (1985-1989). Des de la declaració d'objecció col·lectiva contra la LOC –més de dos mil objectors de consciència van lliurar un escrit en què expressaven la ferma voluntat de desobeir l'esmentada llei– fins a la primera presentació d'objectors insumisos davant els jutges militars. El 20 de febrer de 1989 cinquanta-set joves a tot l'estat –vuit a Catalunya– van manifestar la seva condició de ciutadans civils negant-se a reconèixer l'autoritat militar i van expressar la seva decisió de no fer la mili. A partir d'aquest dia, cada dos mesos –coincidint amb una nova crida a files–, més joves es van anar presentant als jutjats militars per declarar-se insumisos.

4. *Amb raó, insubmissió* (1989-2001). Des de la primera presentació d'insumisos a la mili fins a la suspensió del servei militar obligatori a l'estat espanyol. Els diversos governs van anar aplicant les mateixes estratègies infructuoses: dividir, diluir, integrar, desvirtuar, criminalitzar i reprimir. Quan la repressió era cada cop més injustificable, quan el suport social anava en augment, el Govern –i el poder militar– es van veure pressionats a virar les actuacions empreses per intentar aturar l'efecte bumerang, i també abocats a modificar la legislació amb l'objectiu de frenar el desgast constant i el descrèdit acumulat per l'Exèrcit. Cal tenir en compte, però, que la suspensió del servei militar obligatori podria ser revocada legalment anul·lant la llei orgànica vigent, ja que l'article 30, apartat 2, de la Constitució espanyola –no modificat– diu: “La llei fixarà les obligacions militars dels espanyols i regularà, amb les garanties que calguin, l'objecció de consciència i les altres causes d'exempció del servei militar obligatori; podrà imposar, en el seu cas, una prestació social substitutòria.”

Treball en xarxa i complicitat amb altres moviments

La campanya d'insubmissió es va basar en un funcionament assembleari i es va coordinar a escala estatal aglutinant diverses organitzacions. A Catalunya la van impulsar el Moviment d'Objecció de Consciència, la coordinadora Mili-KK, el CAMPI (Col·lectiu Antimilitarista per la Insubmissió) i les nombroses assemblees antimilitaristes comarcals. No va ser un moviment circumscribit a l'àmbit urbà, sinó que la seva activitat es va estendre per tot el territori, i va donar

lloc a la creació arreu de grups de treball i de suport. Així mateix, cal destacar la importància del treball en xarxa i de l'establiment de complicitats estretes amb altres moviments socials –feminista, estudiantil, veïnal, gai i lesbiana, independentista, ecologista, llibertari, sindical, okupa i partits de l'esquerra anticapitalista– per intercanviar ideologia i acció.

També va ser cabdal la feina dels advocats i les advocades que van donar suport jurídic al moviment antimilitarista i als insumisos: Francesc Arnau, Maria José Varela, August Gil Matamala, Mateu Seguí, Josep Cruanyes, Sebastià Salesllas, Jordi Sala, Mercè Álvarez, Jaume Asens...

Es va comptar igualment amb la implicació directa de moltes persones vinculades a l'àmbit cultural: dibuixants, il·lustradors i pintors (Cesc, Fina Rifà, Nazario, Mariona Millà, Azagra, Carme Solé, Ivà, Perich, Pilarín Bayés, Fer...); cantants i grups musicals (Lluís Llach, la Companyia Elèctrica Dharma, Maria del Mar Bonet, El Último de la Fila, Marina Rossell, Lluís Gavaldà, Gerard Quintana, Brams...); escriptors i escriptores (Teresa Pàmies, Miquel Martí i Pol, Maria-Mercè Marçal, Julià de Jòdar, Anna Murià, Manuel Vázquez Montalbán, Montserrat Roig, Paco Candel, Maruja Torres...); o actors, actrius i diversa gent del teatre i del cinema (Sílvia Munt, Pep Munné, Ariadna Gil, Guillem-Jordi Graells, Ventura Pons, Comediants...), entre molts altres. Mereixen un esment especial Lluís María Xirinacs, Arcadi Oliveres i Gabriela Serra pel seu mestratge.

Probablement, el gran pòsit de la insubmissió, el seu bagatge pedagògic més significatiu, és haver constatat l'enorme potencial que té la desobediència civil com a eina de canvi personal i col·lectiu i la seva immensa capacitat de transformació social i política. Que no s'aturi, doncs, el gest rebel. ■

Il·lustració del dibuixant Azagra per al llibre *Seriosament... 25 arguments per la pau en còmic*, de la Fundació per la Pau. A sota, Pepe Beunza, que el 1971 va ser el primer objector de consciència espanyol per motius antimilitaristes i pacifistes, en una fotografia actual, mostrant el llibre *La utopia insumisa de Pepe Beunza*, on l'historiador Perico Oliver recull la seva odissea.

Robert Ramos

Desfilada del Dia
de les Forces
Armades de 1981
per la Diagonal.

Robert Ramos

Ramon Solsona

Escriptor

La servitud del servei militar

L'Exèrcit espanyol arrossega un descrèdit, difícilment reparable, que es va guanyar a pols al llarg de tot el segle xx. Les possibles virtuts de la milícia estan enaltides per una retòrica de cartó pedra, i desmentides pels abusos.

El gran fracàs de la Guerra Civil –*la guerra*, en el llenguatge col·loquial– va ser prolongar la persecució venjativa dels derrotats executada pels militars, sense gestos de clemència i reconciliació. Després de quatre dècades com a puntal de la dictadura, qui se l'estima avui, l'Exèrcit espanyol?

No es parla prou de la cabronada de fer fer un servei militar obligatori més llarg de l'habitual als nois que havien lluitat al bàndol republicà. Mentre que els guanyadors en quedaven exempts, els vençuts van patir l'escarni disciplinari i ideològic del mateix exèrcit que els havia derrotat. Entre la guerra i el servei afegit, una ampla franja de joves catalans van perdre cinc, sis i set anys de la seva vida. La milícia els va robar la joventut.

Al meu pare, de la primera Lleva del Biberó, el van castigar a fer el servei a Castella i, a la mateixa estació de tren de Valladolid, un oficial va advertir: “Al primero que oiga hablar en catalán, ¡lo mato!” L'odi anticatalà, l'amenaça d'un poder armat que et vigila i t'acusa, la supremacia de l'estament militar per damunt de la justícia i la democràcia, la por que generaven uns cossos repressius –policia, exèrcit, judicatura, funcionariat hostil, etc.– que eren jutge i part: tot això ho vaig viure durant la meva infantesa i la joventut. Jo vaig fer les milícies universitàries, que era un sistema de mili a

terminis per no haver d'interrompre els estudis. Era el 1970, un temps després d'aquell Maig del 68 que tenia les cúpules política i militar en una histèria permanent. Les masses de jovent, sobretot d'estudiants, eren perilloses. A nosaltres, vestits encara de civil i amb les barbes i cabelleres esbullades de l'època, ens van fer saber que “no se puede ni parpadear estando firmes” i, en aquesta postura catatònica, ens van llegir uns extractes del codi de justícia militar en què es repetia la frase “será pasado por las armas”. Era un tràmit preceptiu i una advertència: us tenim ben agafats pels dallonses.

Continuàvem estudiant la carrera i fent vida civil, però amb un tram de mili per completar i, doncs, subjectes a la jurisdicció militar. Si t'inxampaven en una manifestació o amb propaganda de la dita subversiva, acabaves en un consell de guerra, que és el bonic nom amb què es coneixen els judicis militars. O t'enviaven a fer la mili a destins reconsegats com a represàlia. Hi estaves exposat en qualsevol moment, et podien agafar i acusar de qualsevol cosa. Sobretot a la vella Universitat de Barcelona on jo estudiava i on la irrupció de la policia –els grisos de trista memòria– era constant per arrencar cartells, per dissoldre una assemblea o per simple rutina. Repartien llenya i detenien a la

babalà. Ningú no estava segur i els que estàvem a mig fer les milícies els teníem sempre per corbata. Les dictadures es basen en això, a sembrar la por.

Jo vaig fer un servei militar tan absurd, inútil i desprestigiat com el de les generacions anteriors, però amb un factor global nou. Als anys seixanta i setanta va esclatar una revolta juvenil de disturbis universitaris arreu del món, moviments en pro dels drets civils, formes de vida alternativa i antiautoritària, i un rebuig frontal al militarisme. La cançó de protesta abominava de la guerra del Vietnam i propagava l'anhel pacifista. Jo encara vaig fer la mili amb la contradicció de cantar l'himne de la Infanteria –necròfil i passat de voltes, com tots els himnes militars– cada dissabte abans de sortir de permís, i cantar amb els amics i als festivals de folk *Diguem no*, *Soldat universal*, *Blowin' in the wind* o *Le déserteur*. I fèiem cua als cines d'art i assaig per veure pel·lícules antimilitaristes. Amb un fusell a les mans et senties enemic del poble i et plantejaves si, donat el cas, obeiries ordres contràries als ideals de pau i llibertat.

El servei militar va ser contestat per la generació següent. Recordo el nom de Pepe Beunza, pioner valent d'una objecció de consciència que uns anys més tard va fer visible l'antimilitarisme amb moviments com Mili-KK, que lluitaven de forma desacomplexada contra la interferència militar –“segrest”, en deien amb raó– en la vida dels xicots. Fins que la mili va deixar de ser obligatòria. La situació era ja insostenible, ningú no volia saber res de l'exèrcit, i encara menys d'aquell exèrcit tan contaminat.

Fins que Narcís Serra no va modernitzar les forces armades amb una organització totalment nova i més professional, la vella i totalitària jerarquia militar va tenir la democràcia agafada pel ganyot. De fet, la Constitució va ser redactada amb les baionetes al clatell. Quan es va aconseguir supeditar l'exèrcit al poder civil, la dreta política va heretar el discurs ultraespanyol, ranci, imperiós, intolerant, uniformador i netament franquista, i va escorar cap a la ultradreta en lloc d'esdevenir la dreta homologable d'una democràcia europea que Espanya no ha tingut mai.

Els comandaments militars d'avui són homes –i alguna dona– de nivell universitari, intel·lectualment ben preparats

i teòricament compromesos amb els valors democràtics. Dirigeixen una tropa reduïda de poques vocacions autòctones que accepta hispanoamericans que volen obtenir la nacionalitat espanyola. Equatorians, bolivians, panamenys i guatemalencs són soldats obedients que canten tot allò que els fan cantar i juren tot allò que els fan jurar. A mi també em van fer jurar que donaria la vida per defensar una bandera que a mi no em defensa, sinó que m'escomet i em burxa. Té més sentit allò que cridaven els soldats dels últims anys de mili obligatòria. Quan els exhortaven amb el crit de “¡Viva España!”, en lloc de contestar “¡Viva!”, deien “¡Birra!”

Les possibles virtuts de la milícia –altruisme, sacrifici, lleialtat, rectitud moral, companyonia, esperit de superació, compromís amb la pau, etc.– estan enaltides hiperbòlicament per una retòrica inflada, de cartó pedra, i desmentides per la realitat dels abusos comesos en nom de la disciplina, l'obediència i l'honor. És difícil tallar-los perquè els militars funcionen de forma autònoma, es protegeixen amb muralles legals i prerrogatives al marge de la societat civil, o sigui, de la societat. Les casernes són encara refugis d'extralimitacions, quintades, xantatges entre soldats, humiliacions... I baluards de l'homofòbia i el masclisme més rampants.

Quan Rafael Nadal va ser eliminat dels Jocs Olímpics de Rio de Janeiro, l'Exèrcit de Terra va emetre un tuit antològic en suport del tennista extret d'un elogi de Camilo José Cela de 1949 al funest general feixista Millán Astray: “La guerra no es triste porque levanta las almas, porque nos enseña que fuera de la Bandera [sic, amb majúscula], nada, ni aun la vida, importa. Gracias, Rafa.” L'intempestiu reviscolament de la vella retòrica, amb aromes d'*Una, grande y libre*, revela que subsisteix el pòsit d'un discurs militar retro, però va causar tal esvalot que l'Exèrcit va retirar la piulada i va demanar disculpes. Que se senti obligat a demanar perdó és fruit d'un canvi social profund.

En conclusió: 1) L'Exèrcit espanyol arrossega un descrèdit guanyat a pols al llarg, com a mínim, de tot el segle XX, i difícilment reparable, i 2) La societat té un fort sentiment antibel·licista. La gent ja no està per desfilades, uniformes, entorxats, medalles, himnes, arengues ni Banderes amb majúscula. Hi ha coses molt més importants. *Birra!* ■

Robert Ramos

Manifestació davant del Govern Militar, al capdell de la Rambla, demanant la llibertat dels objectors i insubmisos detinguts, el 6 de març de 1979.

Sahm Doherty / The LIFE Images Collection / Getty Images

Elena Grau Biosca

Institut Català Internacional per la Pau

Dones, creativitat i resistència

A la nostra ciutat el treball per la pau s'ha de traduir en polítiques adreçades a disminuir els nivells de violència directa, estructural i cultural. Per elaborar-les cal comptar amb el saber que prové de l'experiència de les dones.

Virginia Woolf va ser la primera autora a desvelar les profundes connexions entre el patriarcat i el militarisme al seu assaig *Tres guinees*, publicat l'any 1938. Palesava que la por generada a l'espai públic pel feixisme i el nazisme era la mateixa por que a l'espai privat generava la dominació patriarcal, i que el referent de la masculinitat patriarcal, el qui es considerava l'home per antonomàsia, responia a la imatge i els valors del militar.

Des d'aleshores el feminisme ha aprofundit a bastament en aquestes connexions i ha arribat a establir l'existència del que s'ha anomenat el contínuum de les violències. Amb aquesta figura creada per Caroline Moser (2001) emergeix la complexitat de les interaccions entre violència i sistemes de gènere presents a les nostres societats en els àmbits econòmic, social, polític i simbòlic i en les relacions interpersonals, familiars i comunitàries, a escala estatal i internacional. Al seu torn, els estudis sobre la construcció de la masculinitat en relació amb els valors i els comportaments militars assenyalen com el militarisme ha creat un model d'heroi hipermasculí que es caracteritza pel menyspreu vers allò femení, la criminalització d'allò diferent i la desvaloració de la vida pròpia i aliena.

En un pla més profund, la recerca feminista ha indagat els fonaments del sistema sociosimbòlic patriarcal que atien i justifiquen la guerra. María Milagros Rivera Garretas, al seu article "La cólera masculina hacia lo otro" (2005), remarca com en el patriarcat la relació amb l'alteritat es tradueix en cosificació i insignificança, els ingredients de deshumanització necessaris per confegir una imatge d'enemic a qui es

pot agredir i matar sense càrrec de consciència. També des de l'ecofeminisme s'ha evidenciat la banalització que el patriarcat ha fet de la natura i dels cossos en considerar-los recursos inesgotables que es poden explotar i violentar sense cost. Les dones, que són l'altre de l'home per excel·lència, coneixen bé la cólera masculina i el seu menyspreu pels cossos en els contextos de violència armada i també en temps de pau.

Un concepte que ha ajudat a entendre, i a denunciar, els mecanismes de la dominació patriarcal ha estat el gènere entès com a construcció social bastida sobre la diferència dels sexes traduïda en desigualtat. El sistema de gèneres assegura la reproducció de les relacions de dominació dels homes sobre les dones per mitjà de la repetició de rols, comportaments i imaginaris que estableixen i confirmen què és ser dona i què és ser home, sense deixar marge a la significació lliure del fet d'haver nascut amb un cos sexuat en femení o en masculí. El gènere en intersecció amb la classe, l'ètnia, l'opció sexual, l'edat o altres elements de diversitat que construeixen l'alteritat respecte a l'home, blanc, occidental que s'ha instituit com a subjecte únic i universal, multiplica els efectes de la discriminació, la marginació i les violències.

Creativitat i resistència

Però la capillaritat de les violències que es fan omnipresents en l'esmentat contínuum i els ressorts que activen la violència i la reproduïen troben resistències en les pràctiques i els espais de relació que creen més dones que

Ruta Pacífica de las Mujeres / CooperAcció

Alejandro Pagni / AFP / Getty Images

D'esquerra a dreta, a la pàgina anterior i en aquesta: campament antinuclear de la base anglesa de Greenham Common, el desembre de 1987; manifestació de Ruta Pacífica de las Mujeres –entitat colombiana membre de Dones de Negre contra la Guerra– en suport de les víctimes de la violència al seu país, el novembre de 2007, i manifestació de les Madres de la Plaza de Mayo, el 24 de març de 2013, aniversari del cop d'estat dels militars argentins.

homes, de manera que es genera i manté una lògica de la cura i el respecte vers els éssers humans.

Hi ha una resistència oberta que es tradueix en creativitat social a l'espai públic, que obre nous mons simbòlics i fa que sigui possible allò que semblava impossible. Ho van fer les dones del campament pacifista de Greenham Common (Berkshire, Anglaterra), que durant la dècada de 1980 i al llarg de vint anys van contraposar els cossos desarmats i l'acció imaginativa al desplegament de míssils nuclears de l'OTAN, fins a aconseguir el tancament de la base militar. També sabem que les Madres de la Plaza de Mayo van obrir les primeres esquerdes de la dictadura argentina donant per segona vegada a llum els fills i les filles que la repressió havia volgut eliminar. I és ben propera a nosaltres l'onada de l'objecció de consciència al servei militar obligatori al nostre país que va aconseguir acabar amb la mili i va contribuir a soscavar les connexions entre la masculinitat i el militarisme.

Les pràctiques de dones per la pau s'activen des de la relació i s'alimenten de la força mobilitzadora dels vincles afectius. Ens ho han mostrat les mares de Soacha que, en la recerca dels seus fills, han desemmascarat les polítiques contrainsurgents de l'estat colombià en els casos dels anomenats "falsos positius". En altres situacions, les dones porten a la pràctica polítiques transversals creant lligams que els permeten de travessar les divisòries dels conflictes, com han fet les dones turcoxipriotes i grecoxipriotes de l'organització Hands Across the Divide.

Hi ha altres formes de resistència a les violències que s'han desenvolupat i transmès al llarg d'innombrables generacions de dones. Consisteixen a frenar l'avenç de la violència i la seva capacitat destructiva fent i refent les condicions d'humanitat i els vincles entre les persones. Aquesta resistència, que s'entesta a prioritzar la cura dels cossos i la dignitat de les criatures humanes perquè es desenvolupin i despleguin les seves capacitats, la practiquen sobretot dones en els contextos de guerra i de postconflicte armat, així com en qualsevol situació en què perillin la vida i la convivència. "Entre matar i morir hi ha una altra alternativa: viure", deia Christa Wolf a la seva obra *Kassandra*.

Aquesta és l'opció profundament política de què ens parlen l'experiència i les pràctiques de dones davant la guerra.

La pau nostra

Si haguéssim de cercar algun indicador de construcció de la pau des de l'experiència de les dones, aquest no hauria de fer sols referència a l'absència de guerra, sinó a l'absència de violència, perquè per a les dones quan s'acaba la guerra no s'acaba la violència. El lema creat per Dones de Negre contra la Guerra –aquí, Dones x Dones–, "Per una pau que sigui la nostra", demana un funcionament social que desbarati la dominació patriarcal i el militarisme, persones amb capacitat d'afrontar els conflictes transformant-los i evitant la violència, i comunitats humanes que treballin per la justícia tenint cura de les relacions i la vida en comú. Demana "pau de vida", tornant a Christa Wolf.

A la nostra ciutat el treball per la pau s'ha de traduir, doncs, en polítiques adreçades a disminuir els nivells de violència directa, estructural i cultural. Per dissenyar aquestes polítiques cal comptar amb el saber que prové de l'experiència de les dones. Avui, a més, tenim una tasca urgent: l'acollida de població en desplaçament forçós que fuig dels escenaris de guerra de l'Orient Mitjà. Una acollida, particularment a les dones, amb què donem resposta a les seves carències i necessitats i escoltem alhora els seus projectes i desigs. L'acolliment de dones desplaçades és una oportunitat de rebre els sabers que duen amb elles, de deixar que germinin les seves capacitats i iniciatives a la nostra terra. Propiciar el treball de la relació entre dones és una bona manera de resistir enfront de les violències, però sobretot d'activar la creativitat per acostar-nos a formes de vida més pacífiques. ■

Pere Virgili

La manifestació que es va fer a Barcelona a favor dels refugiats el 19 de juny passat, sota el lema "Obriu fronteres, volem acollir".

Anna Salvans
Periodista

Una pau que ve d'antic

A Barcelona hi ha una xarxa associativa molt forta que ha reaccionat davant les grans crisis internacionals. Tot això ve d'antic. La societat civil és l'avantguarda, la que empeny les administracions i la que ha generat iniciatives per a Grècia, Bòsnia, Colòmbia, el Sàhara o el Líban.

Cécile Barbeito fa tretze anys que treballa a l'Escola de Cultura de Pau, entitat fundada l'any 1999 per Vicenç Fisas, el seu director fins avui, i adscrita a la Universitat Autònoma de Barcelona. La pau, recorda Barbeito, és un element arrelat a la cultura catalana, ja des de la Pau i Treva de Déu del segle XI, un moviment social liderat per l'Església i els pagesos per fer front a la violència dels nobles. La societat civil catalana fa temps que exerceix la pau a través d'aquesta democràcia més profunda.

Un dels projectes més destacats de l'escola i sobretot del seu fundador ha consistit a participar de manera discreta en una reflexió sobre com es podien desmobilitzar les guerrilles a Colòmbia. Això implicava conèixer gent a dins i entendre la seva manera de pensar per fer propostes raonables. Amb aquest objectiu van aixoplugar quatre exguerrillers a través d'un programa estatal de protecció a

persones amenaçades. Des de l'inici, efectivament, l'escola ha estat implicada amb Colòmbia i ha ofert beques a persones de moviments socials colombians perquè puguin aplicar els coneixements i generar un intercanvi d'informació i de sensibilització; és d'aquí d'on va néixer la Taula Catalana per Colòmbia.

L'Escola de Cultura de Pau ha desenvolupat molta feina sobre els grans problemes relacionats amb la pau i els conflictes: les guerres, els refugiats, el comerç d'armes... Ha publicat una gran quantitat de materials didàctics, com el llibre *122 accions fàcils (i difícils) per a la pau*, o els que acaben d'enllestir per al projecte Audiència Pública, on adolescents barcelonins reflexionen sobre un tema i fan propostes a l'Ajuntament de com tractar-lo millor. Els refugiats seran els protagonistes de la vintena edició, una àrea que coneix bé Cécile Barbeito. Segons explica, ara n'hi ha

A tot el món hi ha actualment 63 milions de refugiats, quan cinc anys enrere n'eren 40.

seixanta-tres milions al món, quan fa cinc anys n'eren quaranta milions. Dels deu primers països que n'acullen no n'hi ha cap d'uropeu: Turquia encapçala la llista amb dos milions i mig. Pel que fa al nombre de desplaçats interns, només n'hi ha un d'uropeu en la llista dels deu que més en tenen: Ucraïna, amb 800.000 persones desplaçades i 175.000 sol·licituds d'asil a Europa.

La gestió dels refugiats

Formada per 737 persones, la ucraïnesa és la comunitat de refugiats més gran que acull Barcelona. Ho explica Gloria Redón, coordinadora del Servei d'Atenció a Immigrants, Emigrants i Refugiats (SAIER), un organisme de l'Ajuntament de Barcelona –en la gestió del qual participen diverses entitats– que es va crear el 1989 per atendre, inicialment, les persones que fugien de les dictadures llatinoamericanes. Ressalta el fet que la competència d'atenció als refugiats és exclusiva de l'Estat, que la gestiona a través d'ONG.

El SAIER és important perquè dona confiança. Les persones que arriben han hagut de pagar diners a màfies, han fet un trajecte molt llarg i, per tant, tenen molta por de veure's deportades. A més, el procés per sol·licitar l'asil és molt complex i pot trigar fins a dos anys. Hi ha peticions de naturals de més de cinquanta països com el Pakistan, Veneçuela, l'Afganistan o Hondures, i també donen cobertura als immigrants regulars quan es deneguen les sol·licituds. Per a alguns col·lectius, els manters haurien de rebre ajuda, ja que molts d'ells arriben de l'Àfrica, el continent amb més guerres i refugiats del món (el Congo, Eritrea, el Sudan...). Tot i així, els ajuntaments tenen un paper important en aquesta crisi i s'està impulsant una xarxa local de la qual ja hi ha cinc famílies que es beneficien.

Amb veu a Europa

Ignasi Calbó, director del Pla Ciutat Refugi, explica que es vol anar més enllà del pla d'acollida temporal. De moment troben força complicacions en la gestió dels recursos i de la informació per part de l'Estat, però tot i això Barcelona s'ha fet un espai de representativitat a escala internacional i actualment forma part de la taula de treball sobre els refugiats de la Comissió Europea.

Així mateix és una interlocutora de prestigi als fòrums internacionals; és l'única ciutat no capital d'estat que manté intercanvis i debats amb els alcaldes de Berlín, Hèlsinki, Atenes i Amsterdam, amb els representants dels governs d'Itàlia, Grècia i Portugal i amb la societat civil i diversos organismes d'Europa.

Calbó reconeix la dificultat d'acollir refugiats; cal un know-how que els estats no tenen, com el mateix Estat espanyol, que fa competir les ONG pels recursos i es reserva el dret d'actuar com vulgui sense tenir-ne la capacitat.

Barcelona també forma part d'Eurocities, una xarxa de ciutats europees. Per al director del Pla Ciutat Refugi, el paper del municipalisme és clau perquè ens trobem davant d'una crisi urbana; són les ciutats les que tenen la gent que dorm als carrers i, per tant, també cal oferir solucions des dels ajuntaments.

Òscar Camps, director de Proactiva Open Arms, va decidir comprar dos bitllets a Lesbos i posar-se a salvar vides. Quan hi va arribar només hi havia fotoperiodistes i voluntaris. Tots tenien la mateixa determinació. Era el setembre del 2015 i cada dia arribaven milers de refugiats a les platges; una situació d'autèntica emergència humanitària. Quan escrivíem aquestes línies, Camps era a bord de l'Astral, al canal de Sicília, un enclavament massificat al qual havien entrat 70.000 persones des de l'1 de gener, segons l'Agència de l'ONU per als Refugiats (ACNUR). Li sentim la veu a la ràdio pública: els que arriben per mar fugen de la violència i la guerra de Nigèria, Eritrea, Gàmbia, Costa d'Ivori...

La societat civil, a l'avantguarda

Aquesta crisi humanitària, la més gran d'Europa d'ençà de la Segona Guerra Mundial, és una de les primeres gestionades íntegrament per la societat civil. Allà on els governs no han volgut actuar, hi ha arribat la consciència individual, que es multiplica i multiplica.

Els anys noranta, amb la campanya "Sarajevo depèn de tu", Barcelona va acollir més de dues mil persones que escapaven de la guerra dels Balcans, una idea sorgida des de baix, quan Pasqual Maragall era alcalde. En plens Jocs Olímpics es va demanar una treva al setge de Sarajevo i Barcelona va donar una resposta solidària. Una de les persones que ho van viure de primera mà va ser Manel Vila, l'actual director general de Cooperació al Desenvolupament i aleshores gerent del Districte 11, districte creat per l'Ajuntament per acollir simbòlicament la capital de Bòsnia-Herzegovina i, sobretot, per canalitzar-hi amb més facilitat l'ajuda solidària.

Amb més de vint anys d'experiència en el món de la cooperació, Vila recorda una frase de George Bush a Camp David, arran de les manifestacions massives contra la invasió de l'Iraq: "Què hi passa, a Barcelona, amb l'Iraq?"

A la nostra ciutat, en efecte, hi ha una xarxa associativa molt forta que ha reaccionat davant les grans crisis internacionals. No ens ha d'estranyar que Catalunya disposi d'una llei del foment de la pau o d'un Institut Internacional de la Pau. Tot això ve d'antic. La societat civil és l'avantguarda, la que empeny les administracions i la que ha engegat iniciatives d'actuació a Grècia, Bòsnia, Colòmbia, el Sàhara o el Líban. En aquest últim país el govern coordina amb l'Ajuntament un pla d'acció entre les entitats catalanes que hi ha allà i el Programa de Desenvolupament de les Nacions Unides (PNUD) per gestionar millor l'atenció als refugiats – un milió i mig.

Són accions, en definitiva, que tenen a veure amb aquesta cultura de la pau forjada durant segles i que situen Barcelona com a referent mundial en aquest àmbit. ■

Vicente Zambrano

Sessió de portes obertes i oració al centre suff de l'orde Naqshbandi Haqqani en ocasió de la Nit de les Religions, el dia 17 de setembre passat, una proposta del Grup Interreligiós i Interconfessional de Joves de l'Associació Unesco per al Diàleg Interreligiós.

Joan Gómez i Segalà

Sociòleg. Secretari del Consell Assessor per a la Diversitat Religiosa de la Generalitat de Catalunya

Ciutat referent en convivència interreligiosa

A Barcelona s'han succeït èpoques de bona entesa entre comunitats i episodis tan llastimosos com pogroms, tribunals de la Inquisició i crema de convents. Actualment la ciutat és un referent de pau entre religions, que aporten cohesió i convivència. Com s'ha aconseguit?

Si hem de definir religiosament Catalunya, el país es caracteritza per la diversitat; la capital n'és el millor exemple des de fa cent cinquanta anys. Els protestants van crear la primera comunitat a Barcelona durant la Primera República, i durant el segle xx s'hi han implantat contínuament noves confessions: el 1903, els adventistes; el 1917, els jueus; als anys quaranta, els testimonis de Jehovà, els mormons i els bahaïstes; als anys setanta, els hinduïstes, els musulmans i els cristians ortodoxos; als vuitanta, els budistes; als noranta, els sikhs; a començaments del nou mil·lenni, els taoïstes, i més recentment, els druides i ravidassis. Tot això, deixant de banda altres moviments com l'espiritisme i la maçoneria, molt influents en èpoques passades.

Tot i que la història de la diversitat religiosa a Barcelona es remunta a un segle i mig, es percep com una novetat perquè la visibilització pública del fenomen i la incorporació

a l'agenda política es produeixen tot just fa dos decennis. Podem afirmar que la diversitat religiosa ha crescut exponencialment en les darreres dècades, comptant-hi fidels o centres de culte, amb el benentès que moltes pràctiques religioses s'han difós extraordinàriament a través de participants sense adscripció religiosa: meditació, ioga, taitxí, gospel... Ara bé, a més del creixement numèric, aquest pluralisme s'ha tornat també més divers, fins al punt que costa distingir les iniciatives religioses i espirituals respecte de moltes altres de caràcter filosòfic, parapsicològic, humanista, filantròpic i, fins i tot –reconeguem-ho– amb finalitats lucratives.

De la repressió a la llibertat

El pitjor moment per a la llibertat religiosa en la història contemporània va ser la Guerra Civil. Els opositors a la

llibertat religiosa (tant els partidaris del nacionalcatolicisme com les faccions anticlericals) es van acarnissar amb els catòlics demòcrates i els creients d'altres confessions. El primer gest significatiu de reconciliació no va arribar fins al 1947, amb les festes d'entronització de la Mare de Déu de Montserrat, promogudes activament pels sectors catòlics catalans més oberts, clarament oposats al règim dictatorial.

Aquests mateixos sectors van anar creant estructures i dinàmiques en la línia del posterior Concili Vaticà II (1962-1965), a favor de les llibertats, el pacifisme i l'ecumenisme. En aquells anys s'esdevenen la Caputxinada, la manifestació de capellans o la fundació de Comissions Obreres en una parròquia, i es creen entitats com Pax Christi, el Moviment Internacional d'Intel·lectuals Catòlics i Justícia i Pau, que sovint treballen amb altres entitats socials. En aquells anys també es funda el Centre Ecumènic de Catalunya, que, amb fra Joan Botam al capdavant, esdevé el referent de l'ecumenisme.

El procés de secularització fa perdre fervor a aquest sector proconciliar, però, al cap i a la fi, la seva manera de fer dialogant i acollidora acaba esdevenint el patró habitual per a la cooperació entre les comunitats religioses, algunes delmades durant la dictadura i d'altres implantades amb gran precarietat.

Punt d'inflexió

La consolidació de la llibertat religiosa en la democràcia, la immigració de població provinent de països poc (o gens) secularitzats i l'intercanvi cultural facilitat per la globalització van desfilar els antics litigis sobre el paper de la religió en la societat i, sobretot, la desconfiança entre confessions.

En cinc anys hi va haver a Barcelona una eclosió del diàleg interreligiós i el reconeixement social del fet religiós, que van convertir la ciutat en un referent internacional. L'Ajuntament va crear el Centre Interreligiós de Barcelona (actualment, Oficina d'Afers Religiosos) l'any 1999 i un any després la Generalitat de Catalunya va posar en marxa l'organisme que ara s'anomena Direcció General d'Afers Religiosos. Ambdues institucions van encarregar el mapa religiós a l'equip de la Universitat Autònoma de Barcelona dirigit per Joan Estruch, que va fer aflorar tota la diversitat religiosa desconeguda fins aleshores. La seva difusió va fomentar una imatge més plural de la ciutat i alhora es van iniciar polítiques de reconeixement institucional, subvencions, sensibilització i mediació.

Simultàniament, sota el mestratge de Raimon Panikkar, el lideratge de Fèlix Martí i la direcció de Francesc Torraflot, es va crear l'Associació Unesco per al Diàleg Interreligiós, que ha estat el laboratori més fructífer per a aquest diàleg: crea grups de diàleg; publica la revista *Dialogal* i altres materials; assessora administracions, i coordina la Xarxa Catalana d'Entitats de Diàleg Interreligiós, que agrupa una vintena d'associacions des de Perpinyà fins a Alacant i des de Lleida fins a Palma. Al costat de l'Ajuntament, va aconseguir que Barcelona fos la seu del IV Parlament de les Religions del Món, en el marc del Fòrum de les Cultures 2004. En conseqüència, l'arquebisbat de Barcelona crea el Grup de Treball Estable de Religions, que agrupa cinc comunitats de la ciutat. Amb aquesta plataforma, la sinergia institucional, acadèmica i social es completa amb

la coordinació de representants de les confessions catòlica, protestant, ortodoxa, islàmica i jueva.

Aquest devessall de projectes no ha estat exempt de tensions, però ha establert una base de confiança, de coneixença mútua i d'horitzons que consoliden la convivència a llarg termini. Si bé no respon a cap pla preestablert prèviament, s'ha acabat bastint un sistema singular. Ha esdevingut un referent a escala internacional, no tant per ser copiat, sinó com a model sostenible que creix (organismes com el Consell Assessor per a la Diversitat Religiosa, editorials com *Fragmenta*, etc.) i alhora també es reproduïx a escala local. Així, per exemple, quan s'ha anunciat el trasllat d'un oratori islàmic al Raval, ha estat un conjunt d'entitats de diverses confessions les que han sortit a defensar el seu dret a obrir un centre de culte. A Barcelona, totes les confessions col·laboren a favor de la llibertat de culte.

Aquesta col·laboració interreligiós serà posada a prova constantment. El context internacional torna a tensar-se, ara a compte de l'extremisme gihadista i de la islamofòbia, i a escala nacional, ara que la llibertat religiosa ja no és un dret qüestionat, caldrà abordar la col·laboració entre religions i Estat. La necessària actualització de l'obsoleta normativa de llibertat religiosa obligarà a eliminar les prerrogatives de l'Església catòlica (opció aconfessional) o bé estendre-les a d'altres confessions (opció pluriconfessional). En qualsevol cas, el coneixement per part de la societat del món associatiu religiós, i la interacció dels diversos actors (confessions, entitats, etc.), eviten la proliferació de prejudicis, limiten l'abast dels conflictes puntuals i posen en pràctica el diàleg que totes les confessions prediquen. ■

Pérez de Rozas / AFB

La multitud es congrega a la plaça del monestir de Montserrat amb motiu de les festes d'entronització de la Mare de Déu de Montserrat, el 1947. Els actes, promoguts pels sectors catòlics més oberts, van ser el primer gest significatiu de reconciliació entre l'Església catalana i l'antifranquisme.

Patossa

Rafael Grasa

Professor de Relacions Internacionals de la UAB. President de l'Institut Català Internacional per la Pau, 2008-2016

El temps de les xarxes globals i de les ciutats interconnectades

Construir més i millor pau implica una tasca molt centrada en el món urbà, on caldran esforços d'actors privats i públics per a l'establiment de sinergies i aliances que posin el dret humà a la pau en el centre de les agendes nacionals i internacionals.

Des de 1947, any en què el sistema internacional dissenyat pels grans vencedors a les acaballes de la Segona Guerra Mundial va quedar trasbalsat per l'esclat de la guerra freda i la proliferació de les armes nuclears, l'escenari de les relacions internacionals ha canviat profundament, en particular a partir de 1990, amb la fi de la guerra freda.

A finals de 2016, pensar en com es pot disminuir la guerra i aconseguir una major presència de la pau, i en quin paper han de tenir les ciutats per fer-ho realitat, exigeix recordar breument què ha anat canviant. Sense ànim d'exhaustivitat ni de coherència cronològica, esmentem aquests fets: conflictivitat armada lluny del principal escenari de confrontació entre superpotències (Europa); descolonització progressiva; l'auge del Tercer Món i després del Sud Global; la progressiva importància dels factors i les relacions econòmiques enfront de les diplomàtiques i de seguretat; l'aparició de nous actors privats (empreses, organitzacions de la societat civil, xarxes per defensar interessos diversos) i públics (proliferació d'estats a causa de la descolonització, d'organitzacions internacionals i de poders no centrals com

les ciutats, les regions o les comunitats autònomes); fi de la bipolaritat i sorgiment d'un sistema multicèntric basat essencialment en les relacions socials i econòmiques; ressorgiment dels conflictes armats a Europa; impacte dels atemptats de l'11 de setembre del 2001 i de la nova política exterior nord-americana; crisi de la construcció europea; crisi migratòria i humanitària, etcètera.

Què tenen en comú tots aquests fenòmens, vistos en perspectiva i com a projecció per al futur? Tres coses: la relació amb la globalització, el principal tret persistent d'evolució del sistema internacional; els canvis en la concepció de la seguretat, la naturalesa i la ubicació dels conflictes armats, amb l'aparició de noves formes de violència directa, i la vinculació amb el debat sobre els nous actors del sistema internacional, alguns de privats i d'altres de públics no estatals, com les ciutats i les xarxes de ciutats.

La globalització desigual

La nova realitat internacional es caracteritza per la lògica concurrent d'actors diversos que intenten emancipar-se de

la tutela dels estats, és a dir, per la substitució progressiva d'un sistema internacional clàssic, amb fronteres i regles de funcionament força precises, per un sistema social mundialitzat.

El fenomen cabdal és la globalització. Actualment ningú no discuteix el fet, però sí algunes de les seves conseqüències i sobretot l'ús justificador que se n'ha fet. Una manera d'evitar les confusions és distingir, tot seguint Ulrich Beck, entre "globalització" (procés multidimensional, fàctic però amb un abast no del tot clar), "globalisme" (l'ideari neoliberal que considera la globalització com a fet positiu i inevitable) i "globalitat" (el resultat o els resultats finals).

Es tracta d'un procés de caràcter multidimensional (econòmic, social, polític, cultural) i amb un triple efecte: una major interdependència entre les activitats humanes, una compressió de l'espai i del temps i una interpenetració progressiva de les societats. Allò realment nou, atès que el fenomen té arrels antigues, és la desterritorialització i l'aparició del capitalisme informacional, és a dir, una economia global capaç de funcionar com una unitat en temps real i a escala planetària.

El fenomen persistirà durant els propers vint anys, de manera asimètrica i en paral·lel a una nova manera d'entendre el poder i a una importància creixent dels països del Sud. Continuarà impregnant àrees tan diferents com les comunicacions, la seguretat, l'ecologia i el medi ambient, la regulació de la vida quotidiana o la cultura i la ideologia. El resultat serà un canvi qualitatiu en les condicions de vida dels pobles i de les persones, amb l'aparició de "societats globalitzades" on les ciutats i les xarxes de ciutats tindran cada cop un paper més central. A l'efecte de la construcció de la pau, el sistema internacional continuarà tenint una doble cara, global i local, i per al·ludir-hi s'encunya el neologisme "glocalització".

La glocalització es manifesta en les tres dimensions bàsiques de la vida dels actors politicoeconòmics: la seguretat (i per tant la conflictivitat armada i la pau), el creixement econòmic i la política interna, amb un paper creixent dels actors estatals no centrals i dels actors privats. Parlarem, però, només d'una d'elles: la seguretat i la pau.

L'eradicació de les violències directes

Un fet destaca per damunt de tot: actualment es produeix una mitjana de 550.000 morts per arma de foc a l'any i només un 20 % respon a violència política directa, és a dir, a conflictes armats i a terrorisme. La resta és conseqüència de formes de violència no polítiques, tot i que s'hi poden relacionar: la inseguretat ciutadana, la delinqüència ordinària, la delinqüència transnacional, el narcotràfic, etcètera.

A més, han canviat la naturalesa i la ubicació dels conflictes armats, avui molt majoritàriament de tipus intern, d'origen polític i sobretot presents als països del Sud. El fenomen seguirà probablement així. Pel que fa al terrorisme, el seu impacte és molt més gran al Sud que al Nord (només un 3 % de les víctimes de terrorisme de la darrera dècada s'han produït al Nord). Altrament dit, cal reforçar la pau i evitar noves Síries i fenòmens semblants, però el gran repte és el control i la disminució de les altres formes de violència directa esmentades abans, en una gran part ubicades a les ciutats, que ja són el lloc de residència de més del 50 % de la població humana.

Per tant, construir més i millor pau implica una tasca molt centrada en el món urbà, on caldran esforços d'actors privats i públics per l'establiment de sinèrgies i aliances que posin el dret humà a la pau en el centre de les agendes nacionals i internacionals.

Reforçar la pau és factible i probable a mitjà termini; no és una utopia, però serà inviable sense l'esforç persistent i tenaç de molts actors. El dret humà a la pau exigeix molt més que resolucions i actuacions dels actors estatals i intergovernamentals, que sovint són incapaços de resoldre emergències humanitàries sagnants.

Per millorar l'estat de pau cal que la ciutadania, les persones, els pobles, les comunitats, les ciutats, donin exemple i mostrin que els conflictes es poden resoldre de forma positiva, sense violència, amb diàleg i amb el procediment més important que l'ésser humà ha creat per gestionar la vida social i agregar col·lectivament preferències: la democràcia.

Amb aquest objectiu caldrà posar l'èmfasi en tres condicions per a la resolució pacífica i positiva dels conflictes: primer, cal aprendre a analitzar els conflictes, a assumir-los com a tals i a cercar alternatives mútuament acceptables; segon, cal comptar no només amb instruments i institucions adequats, sinó, sobretot, amb valors i principis que ens obliguin moralment a buscar solucions mútuament acceptables, i tercer, cal començar la tasca en la dimensió més propera, a casa, a l'entorn comunitari, a les ciutats.

Les xarxes de ciutats, atesa la creixent interconnexió, es troben ja al centre de la construcció de la pau, no només com a formes de solidaritat amb els llocs assolats pels conflictes, sinó perquè posen al centre les violències directes, estructurals i simbòliques de les ciutats. Sense pau a les ciutats no hi haurà pau al món. ■

Patossa

David Murillo Bonvehí

Departament de Ciències Socials d'Esade (URL)

Reptes per a la pau en un futur immediat

El nombre de desafiaments que es plantejaran al món els pròxims anys és enorme, i desigual el grau d'esperança amb què s'hi enfrontaran els països. La pau global es veurà amenaçada, principalment, per factors socioeconòmics i ecològics.

Que vivim en un món més pacífic, més pròsper i tecnològicament més desenvolupat que no pas el dels nostres avis és una evidència que comparteix la majoria del planeta. En aquest sentit, són nombrosos els indicadors que permeten fer una lectura optimista de les darreres dècades. Com a mostra, el nombre de baixes en conflicte militar s'ha reduït i han millorat els indicadors de desenvolupament econòmic i d'esperança de vida, així com els de mortalitat infantil o pobresa extrema.¹ D'altra banda, el progrés de la tecnologia sembla inaturable. Parlem de la revolució digital, de robotització, de l'auge de la intel·ligència artificial, de noves energies netes i barates, d'impressores 3D i de *big data* aplicades a la recerca mèdica o a la gestió de ciutats intel·ligents. Seguiríem.

Tanmateix, el nombre de reptes a què el món haurà de fer front els propers anys és igualment majúscul. Autors de disciplines i orígens geogràfics diversos ja fa anys que subratllen el repartiment desigual de l'esperança en el món i de l'estat d'ànim amb què encarem aquests reptes. Optimistes: indis, xinesos i una part prou important d'Àsia. Crítics i atemorits de manera creixent: els occidentals i, sobretot, els europeus. Frustració i desesperança són conceptes aplicables a una bona part de l'Orient Mitjà, esquinçat per lluites tribals i religioses i per interessos

econòmics encoberts. Aquests conceptes també són aplicables a una part prou àmplia de l'Amèrica Central colpejada per la violència. Pel que fa a la resta, Sud-amèrica segueix amb l'ai al cor els sotrats de la seva dependència econòmica de l'economia xinesa i del dòlar americà, i l'Àfrica, per acabar, amb indicadors en mà (HIV-SIDA, corrupció, desenvolupament humà, malària, pobresa), continua sent el forat negre de l'esperança global.

Joseph Nye explicava fa uns anys² la reconfiguració del poder global en tres esferes distintes. El món continuarà previsiblement sent unipolar des de la perspectiva militar. No hi ha capacitat militar com la dels EUA; el gruix la despesa militar del planeta³ i el de la tecnologia militar més avançada es troben en aquest país. Econòmicament, el món ja és multipolar: se sostenen els EUA i la UE; pugen amb força, però amb creixents tensions internes, socials i ecològiques, països com la Xina i l'Índia. Pel que fa a les transaccions econòmiques, el nostre és un món cada vegada més apolar: empreses de nacionalitats diferents prenen el relleu cada cop amb més velocitat les unes a les altres. Es creen nous sectors i en desapareixen d'altres.

Occident rep aquests canvis amb preocupació per tres raons centrals. Primerament, perquè el model de governança global de manufactura occidental que va néixer el

1945 (les Nacions Unides, l'FMI, el Banc Mundial, l'Organització Mundial del Comerç –abans GATT) trontolla davant del dèficit de legitimitat a l'hora de reflectir un món i una divisió de poders que ja no es corresponen amb l'auge de les noves potències emergents. En segon lloc, per l'amenaça gihadista a Occident, marginal si la comparem amb el que succeeix en altres latituds del planeta, però ben present en el discurs polític sobre immigració i refugiats que atien els populismes de dretes, els moviments antiglobalització i anti-federals, contra Washington DC, als EUA, o contra Brussel·les, a Europa. Finalment, pel moment de debilitat institucional de les dues superpotències, els EUA i, un altre cop amb més intensitat, la UE, tenallades per la manca de lideratges forts, la debilitat del discurs heterodox en política econòmica i social i la manca de confiança ciutadana global cap a uns partits polítics vistos com a corruptes o ineficients per fer front a la magnitud dels reptes que es plantegen.

L'arrel material dels reptes a escala planetària

Així, doncs, els principals desafiaments a la pau global provindran del complex encaix entre els nous reptes socio-econòmics globals i les previsible conseqüències del canvi climàtic i de l'empremta humana sobre la biosfera. En l'epidermis del problema hi trobarem l'esfera tecnoeconòmica i social. En el cor, la precària salut del planeta: el desgel dels pols, els ecosistemes biològics en regressió, la desaparició d'espècies animals senceres, la desforestació i el deteriorament del sòl i del fons marí, l'increment de la temperatura global, la manca d'aigua potable i els primers desplaçaments de poblacions davant la pujada del nivell del mar.⁴

Si la globalització, des de la fi de la guerra freda, ha comportat un acostament entre països, cultures i pautes de consum, a escala planetària també s'ha generat una reacció

contra el model de globalització econòmica d'arrel occidental, que els darrers anys s'ha superposat a una lectura cada cop més negativa sobre l'impacte del fenomen. Aquesta percepció ha estat estesa i difosa per les plataformes de comunicació global, internet i la telefonia mòbil, cada cop més presents en les nostres vides. Les dades ho demostren: per bé que el creixement econòmic de les darreres tres dècades ha estat repartit entre països i continents, desplaçant-se d'Occident cap a Àsia, Llatinoamèrica i àmplies franges del continent africà, també és cert que ha estat un creixement desigual que ha anat acompanyat d'un increment de les diferències de renda dins dels diversos països.⁵

Els riscos de la quarta revolució industrial

L'arribada de l'anomenada quarta revolució industrial, amb l'auge de l'economia digital, de la robotització i de l'automatització de les cadenes de subministrament, agreuja avui dia aquestes tensions. Pensem a curt termini en el Sud-est asiàtic, en països que han pres com a model d'industrialització l'especialització en àrees de producció de baix valor afegit i mà d'obra intensiva i barata. Occident no queda al marge d'aquesta discussió. Vivim, doncs, en un món creixentment connectat i també desigual; un magma en el qual es generen la comparació, el descontentament i el ressentiment com a brou de cultiu de la política de l'odi i les emocions.

Amb la urbanització creixent del planeta i l'augment del nombre de macrociutats, particularment a l'Àfrica, com a resultat del procés de reordenació espacial dels territoris sota la pressió dels interessos econòmics i la competència pels recursos naturals, les tensions s'agreuaran. Exemples actuals d'aquestes tensions es trobarien al mar de la Xina Meridional i en una part important de l'Àfrica subsahariana; un context en què previsiblement es desenvoluparan noves pressions migratòries cap al Nord i possibles nous conflictes locals.

El contrapunt a aquestes tendències desintegradores només pot arribar de l'enfortiment de nous mecanismes institucionals i de cooperació que ens permetin avançar cap a un model econòmic inclusiu que tingui en compte la sostenibilitat del planeta. Únicament des de la coresponsabilitat, la interdependència i la solidaritat globals com a contrapès podrem fer front als reptes que ennuvolen el nostre futur col·lectiu. ■

Notes

1. Deaton A. (2013). *The Great Escape: Health, Wealth and the Origins of Inequality*. Princeton University.
2. Nye, J. (2010): "The Future of American Power. Dominance and Decline in Perspective". *Foreign Affairs*.
3. www.sipri.org/databases/milex.
4. Dades del Banc Mundial (2016). *High and Dry. Climate Change, Water and the Economy*. Abril.
5. Vegeu *The Economist*, "Household income inequality: ladders to climb". 29 d'abril del 2016. Per a Europa, les xifres es troben a McKinsey Global Institute (2016). *Poorer than their Parents? Flat or Falling Incomes in Advanced Economies*. Juliol.

Mercè Ibarz
 Escriptora

Montserrat Roig, de lluny i de prop

Autora de registres variats i novel·lista dels budells de la Barcelona clàssica, va escriure i viure a fons tot el que tenia entre mans. La investigació sobre els catalans als camps nazis va marcar un abans i un després en la seva carrera. Al novembre fa vint-i-cinc anys de la seva mort prematura.

Montserrat Roig (1946-1991) va deixar una obra en transformació i aprofundiment que en bona mesura encara podem descobrir; no l'hem llegida prou. No parlo d'una estatura solemne de l'obra, sinó de l'escriptura que l'autora va proposar-se i sobretot dels modes i maneres de la paraula que la van escometre i en què es va immersir amb densitat. Una vida curta obliga a no perdre de vista el temps de l'escriptor, el concentra. Com s'ho va fer la Roig per deixar empremta i quina imatge del món i de nosaltres va construir en conjunt, i sobretot mentre moria, ja que va publicar diàriament fins al final: això és el que compta probablement més.

Hi ha una bona dosi d'aventura en la Roig. De la paraula, de l'expressió. Va ser una dona que va escriure i viure a fons tot el que tenia entre mans, ja s'ho busqués, ja s'ho trobés. Vida i literatura es conjuguen de manera complexa, no n'hi ha d'altra: en el cas de Montserrat Roig, l'ampliació de les eines i dels espectres de la paraula va ser la seva clau de volta, en paral·lel a una experiència vital així mateix prisma i feïnera.

Teatre, narrativa, periodisme, televisió, investigació històrica i de memòria, llibres de viatges, conferències, classes a universitats estrangeres, intervencions culturals i mediàtiques, articulisme. Amistats, amors, viatges, fills, editors, canvis polítics i socials, canvis editorials i canvis en el mateix paper de l'escriptor a partir dels anys vuitanta. La Roig havia conegut l'ascens de la figura moral de l'escriptor contemporani (de morals variades, ja que el pensament únic és cosa del segle XXI, que no va conèixer) i es va estalviar de veure la confusió i el declivi d'aquella figura moral en les hores del mercat.

Transformació i aprofundiment. Les seves proses últimes constaten i fan lluir aquesta evolució, dia a dia. Als diaris, primer a *El Periódico* i després, ja malalta, a l'última pàgina de *l'Avui*. Havia batallat per ser una escriptora professional, per viure de l'escriptura, i així havia practicat diferents gèneres. La recent biografia, a càrrec de Betsabé García, *Amb uns altres ulls* (Roca), és un bon i dinàmic recompte del seu treball infatigable i sense gaires xarxes editorials. Era una figura mediàtica ja als anys setanta,

Pilar Aymerich

encara que llavors no se'n digués així. Urbanita filla de la cultura pop al capdavant, va construir des dels inicis el seu personatge públic i va fer d'ella mateixa una estrella. Les fotos de Pilar Aymerich, còmplice en tants moments, en donen fe: quina presència, la Roig. Glamur i elegància. I quan el càncer la va atacar, l'hora de la veritat implacable que és la malaltia va fer emergir l'autoretrat que el personatge públic obstruïa: una escriptora lúcida, serena, lluitadora, lectora excel·lent, sabedora que el franquisme li havia arrabassat les arrels de la formació literària i, per això mateix, conscient dels seus límits fins llavors i de les potències que, malalta, la prosa periodística li brindava.

Va aprofitar l'eventualitat de la vida irònica. Amb les antenes més afinades a la vida interior –a la raó del cos, que diria poc després una Marçal també malalta– i les eines més esmolades en la descripció del món social i polític, abastant la cultura com a ferment i adob de la vida personal i col·lectiva, amb les paraules com a eines precises d'una geometria d'expressió noble. Com en el cas de la Marçal, morta també als quaranta-cinc anys, i d'Helena Valentí, als cinquanta, em demano quant més hauríem rebut d'elles si haguessin pogut sobreviure a la dura prova del càncer, que tanta il·luminació (també) els va donar. Les proses finals de la Roig són magnífiques, un dels seus llegats literaris majors.

Dins i fora de Catalunya

Què pensaria, què escriuria d'això i d'allò. I un aspecte no gens menor: la Roig s'havia pres seriosament el propòsit de

potenciar les relacions (i les traduccions) entre les literatures ibèriques. Cultivava els contactes fora de Catalunya i feia de pont cultural. També amb el País Valencià. No sé fins a quin punt es va sentir corresposta ni si se'n sortia prou, només és plausible dir que ningú no sembla fer més aquest paper.

Una cosa similar succeeix fora de les fronteres peninsulars. Per contactes i per projecció professional, la Roig comptava. Algunes universitats nord-americanes coneixien la seva obra i la valoraven. L'any 2004, a Guadalajara, Mèxic, en un congrés internacional, em van demanar què s'havia fet de la seva obra, per què ni estudioses de la literatura de gènere ni hispanistes ja no la tenien en compte. No vaig saber pas què dir. El presentisme mana, de manera no sé si fatal. Si no hi ets, que vol dir si no ets viu i no pots anar amunt i avall avalant els teus llibres, simplement no hi ets comptat. La misogínia fa la resta.

Dona del seu temps, a fons, ho va ser, la Roig, en tots els aspectes. Va cultivar la mirada pròpia; una escriptura de dona cronista molt sovint en el seu cas, però no únicament. Hi ha en els seus llibres, en aquest sentit, una voluntat política forta, pedagògica en la direcció d'alterar les idees rebudes en les consciències i d'explorar els marges vitals dins del marc de la llibertat de les dones, amb discerniment clar que aquest és un punt central de la contemporaneïtat.

Com tots els escriptors, es va construir els seus precursors antics i moderns. Tot i pertànyer a una família que no havia trencat en absolut amb la tradició catalana, ben al contrari, el franquisme no li va estalviar la necessitat de recuperar tanta literatura catalana i s'hi va abocar fent entrevistes que encara avui són imprescindibles, ni tampoc la urgència de considerar la literatura d'altres contextos, tant de la història literària com del present. El feminisme dels setanta va ser-li via i mitjà de coneixement, que així és el feminisme en substància.

Enllaçant-ho tot, la mirada històrica i de memòria. Penso sobretot en l'extraordinària investigació sobre els catalans als camps nazis, que va marcar la seva obra i la seva vida traçant-hi un abans i un després. És aquest un dels punts al meu entendre centrals en l'anàlisi de l'obra de Montserrat Roig. Un llibre que finalment va poder ser editat, després d'un llarg calvari en recerca de finançament, l'any 1977.

La Barcelona de la Roig

Recordar-la hauria de voler dir llegir-la, ara. Tenim la bona biografia de base, esmentada abans; però encara hi manca una lectura integral de l'obra que consideri a fons la seva novel·lística i la vegi en el panorama global del seu treball i, alhora, de la literatura dels seus contemporanis.

El temps posa les coses al seu lloc i val la pena rellegir uns llibres tal vegada llegits amb condescendència i negligència crítica massa sovint. Les seves novel·les contenen una Barcelona que, al costat dels personatges amb nom propi, existeix com un personatge més i de vegades és la protagonista. Narra la història de la ciutat i del barri que més coneixia, el seu Eixample natal, però hi ha més que crònica —que per si sola ja tindria prou valor. S'hi pot conèixer alguna cosa ben interior de Barcelona, gairebé els budells.

En una ciutat tan hermètica, no és poc. No podríem dir el mateix de tantes novel·les en què, fet i fet, Barcelona és un decorat i prou, un esquer editorial sense significat ni sentit, un referent privat com a molt de qui les signa. ■

A l'esquerra, Montserrat Roig l'any 1963, actuant a l'obra de Ionesco *La cantant calba*, a Berga, amb Pilar Aymerich i Adrià Gual i Dalmau.

A sota, amb Neus Català, supervivent del camp nazi de Ravensbrück, l'1 d'octubre de 1978, en la inauguració d'un monument als refugiats republicans a Sètfont (Llenguadoc), i a l'abril de 1970, embarassada del seu primer fill.

A peu de pàgina, en una manifestació a París contra la guerra del Vietnam, el 1973.

A la pàgina anterior, l'escriptora l'any 1990, l'any abans de la seva mort.

Julia Inglada

Pilar Aymerich

Arxiu familiar

Pilar Aymerich

Albert Armengol

David Expósito Jiménez
Periodista

Record d'un malson

Joan Brossa va fer una escultura “per xiular” l'alcalde franquista Josep Maria de Porcioles, un dels grans responsables de l'especulació urbanística dels anys seixanta. Tot i ser un encàrrec del municipi de Sant Adrià de Besòs, l'obra va patir censura i diverses vicissituds abans d'arribar, l'any 2004, al Museu d'Història de la Immigració, la seva ubicació actual.

“Porcioles mirava els primers blocs que s'havien construït, mirava la desgràcia que ell mateix havia creat, i ho feia des de la safata, amb el cap tallat.” Així descriu Paco Marín González –professor d'institut i regidor en l'època dels fets aquí relatats, avui jubilat– una de les escultures menys conegudes de Joan Brossa, però també una de les més reivindicatives i punyents. Una obra que denuncia la falta d'escrúpols de la classe dirigent i que fa emergir en una sola imatge la realitat d'un barri que allotja pisos on, segons

Carlos Díaz –company de feina i amic de Marín, director de l'Institut Barri Besòs en aquell temps–, “viuen fins a vint persones sense menjar, sense llum i sense aigua.”

Record d'un malson és la denúncia d'un barri sorgit com a conseqüència de la gran especulació urbanística que, afavorida per Josep Maria de Porcioles, alcalde de Barcelona durant l'onada migratòria dels anys seixanta, va afectar tota l'àrea metropolitana. Aquesta és la història protagonitzada per dos professors amb infinitats de lluites

veïnals a l'esquena, per un dels artistes catalans més reconeguts i per una escultura censurada i segrestada successivament per l'administració pública catalana.

Com en tota història, cal anar per parts. El barri de la Mina forma part de la ciutat de Sant Adrià de Besòs i limita amb Barcelona. Es va construir als inicis de la dècada dels setanta per allotjar barraquistes de Montjuïc, el barri del Somorrostro, el Camp de la Bota –on ara se situa el Fòrum– o el pont del Treball. Tal com indica Josep Maria Monferrer, activista veïnal i director de l'Arxiu Històric de la Mina, “durant el mandat de Porcioles es van construir blocs a tota velocitat i, en uns mesos, el barri, sense equipaments bàsics, com escoles o semàfors, va arribar a tenir 15.000 habitants provinents de 68 barris de barraques de Barcelona i de 268 pobles d'Espanya.” Això comporta una densitat demogràfica tan elevada en cadascun dels blocs de pisos que, per força, genera problemes socials d'una magnitud enorme. De forma que el negoci de la droga, els robatoris, la delinqüència, la violència entre clans, la prostitució, l'atur, l'absentisme escolar, les activitats marginals, les màfies, la pobresa i la falta de salubritat són el pa de cada dia per als habitants de la Mina, el barri del “barraquisme vertical”.

Fins avui són diversos els “plans de transformació integral” que s'han iniciat per reivindicació popular a fi d'intentar revertir la situació; tanmateix, tots han acabat amb finalitats especulatives i els veïns els consideren una estafa. L'Administració manté pactes amb alguns sectors marginals que s'han fet amos del barri i marquen silenci: l'Administració guanya, els sectors marginals guanyen i la gent calla per por. Vet aquí un “ecosistema” únic dins de l'àrea metropolitana, una situació d'alta complexitat en què la manca d'alternatives socials, laborals i econòmiques engendra un barri que en lloc d'habitatges té “pisos pastera”, i en comptes d'habitants, víctimes d'un sistema en què els escrúpols són un valor difícil de trobar. És un carreró sense sortida.

Joan Brossa difícilment esperava trobar un barri així quan l'alcalde de Sant Adrià el va acompanyar a conèixer el municipi. El 1989, sota el mandat municipal del PSC, una de les associacions culturals del grup socialista, liderada per Raimon Obiols, va organitzar un sopar amb Brossa i l'alcalde Antoni Meseguer. De manera informal va sorgir la petició que el polifacètic artista fes una escultura per a Sant Adrià per situar-la a prop de Barcelona. Brossa va acceptar. Quan va visitar la Mina acompanyat de Meseguer, es va interessar per l'origen del barri; en sentir el nom de Porcioles, va exclamar: “Ja sé què faré.” El pressupost de l'encàrrec es va debatre al ple de l'Ajuntament adrianenc; es va aprovar i, el 1991, l'artista avantguardista, una personalitat d'esquerres i molt implicada políticament, va lliurar *Record d'un malson* a l'administració municipal perquè la col·loqués a la Mina.

L'obra, amb unes dimensions de 89 x 49 x 51 cm, presenta un bust de marbre de Josep Maria de Porcioles –encara viu en aquell moment– col·locat en una safata de bronze sobre una cadira de notari, la professió de l'excalde. El simbolisme de la peça, en el context espacial que l'autor havia escollit i amb el títol que duu, és extraordinari. A més, remet a l'espai bíblic en què la princesa jueva Salomé demana al tetrarca Herodes Antípes que li portin en una safata el cap de Joan Baptista, personatge que denunciava

la corrupció; aquesta vegada, el cap és el del corrupte. Així és l'antihomenatge de Joan Brossa a l'excalde franquista de Barcelona amb motiu de la construcció de la Mina.

Segrestos i contrasegrestos

“Ja l'avisarem.” Aquestes van ser les paraules que Brossa va sentir en lliurar l'encàrrec al govern municipal. Segons indica Paco Marín –en aquell moment regidor independent del PSC i portaveu de l'Assemblea de Veïns de la Mina–, “a l'Ajuntament es van quedar d'allò més sorpresos: com dimonis podien posar en un barri un monument en contra de Porcioles, que ja estava assumit com un valor català?” Llavors, en un context de gran agitació política i social –a punt de fer-se eleccions municipals, i amb episodis com la *intifada* del Besòs molt presents– van voler amagar –i oblidar?– *Record d'un malson* al soterrani de l'Ajuntament.

Arxiu Històric de la Mina

A sota, manifestació de veïns de la Mina per la millora de les condicions de vida al barri, als anys vuitanta. A la pàgina anterior, l'antimonument que Brossa va dedicar a Porcioles, instal·lat des del 2004 al Museu de la Història de l'Immigració de Sant Adrià.

Brossa va voler denunciar l'especulació urbanística que va afectar tota l'àrea metropolitana durant l'onada migratòria dels anys seixanta.

Quatre anys més tard, el 1995, Brossa va visitar l'Ajuntament, ara dirigit pel convergent Jaume Vallès, que encapçalava un govern de coalició de Convergència i Unió, Iniciativa per Catalunya, el Partit Popular i el Grup Municipal Independent del Besòs, forces que tres anys abans s'havien aliat per fer fora el socialista Meseguer. L'artista va demanar pel tinent d'alcalde d'Urbanisme, que era Paco Marín –també elegit en aquesta legislatura com a regidor, però a la llista d'Iniciativa–, es va interessar per l'obra i va manifestar la seva voluntat d'exposar-la. Marín, que durant el ple d'aprovació del projecte no li havia donat suport per considerar-lo massa car davant les carències que patia el barri, va traslladar a Jaume Vallès la petició de Brossa. La resposta de l'alcalde? Que era una ofensa a Porcioles i que *Record d'un malson* no podia veure la llum.

Davant la negativa, Marín va trucar a Brossa i li va preguntar on voldria posar l'obra. L'artista i el regidor van prendre la decisió de desafiar l'administració municipal per denunciar l'esguerro urbanístic de l'exalcalde franquista. El primer pas era escollir el lloc més adient per exposar-la: un pedestal del parc del Besòs que havia estat creat per acollir el monument de bell antuvi, quatre anys enrere, quan el govern municipal havia refusat d'exposar-lo per primer cop.

El segon pas consistia a fer-se amb la peça. O altrament dit: segrestar l'obra segrestada. El dissabte 10 de juny, Brossa, Marín i la regidora de Cultura, Consuelo Blanca, també d'Iniciativa per Catalunya, van accedir al soterrani de l'Ajuntament, van furtar *Record d'un malson* i la van amagar per parts: el bust i la safata, en un domicili particular; la cadira, en una entitat juvenil. Arribats aquí, el tinent d'alcalde va rebre les primeres amenaces d'algunes autoritats per forçar-los a fer un pas enrere. Tanmateix, el regidor indica que “la col·locació de l'obra seria l'últim acte d'aquell govern”: el mandat de Jaume Vallès arribava a les últimes setmanes i Marín no continuaria a l'Ajuntament.

I ens situem així en la data clau: l'11 de juny de 1995. Aquell matí, Paco Marín i el seu company Carlos Díaz van recollir el bust, la safata i la cadira dels seus amagatalls, els van confegir i van col·locar l'obra dalt del pedestal. Díaz, entre rialles, ironitza sobre la situació: “Nosaltres vam servir de mà d'obra d'en Brossa, i el cap pesava un ou! La història de la humanitat està plena de bustos en honor i glòria de

personatges històrics; en aquest cas, era per a escarni públic.” Mentre esperaven, en companyia de veïns del barri, que s'assequés el ciment, va aparèixer Brossa. La importància del moment era tan gran per als tres homes i per a la història de la Mina –i per a la llibertat d'expressió, val a dir– que l'autor va refusar d'assistir a una exposició de les seves obres a Alemanya per tal de poder presenciar com *Record d'un malson*, per fi, feia la funció a què estava destinada: en paraules de Marín, “denunciar qui havia creat el mal de milers de persones i centenars de famílies per a dècades.”

El dia següent, concretament el matí del 12 de juny, l'Institut Barri Besòs va rebre la trucada de dues exalumnas informant que l'escultura estava sent retirada del pedestal. La Policia Local, amb presència de l'equip de govern de Sant Adrià –incloent-hi l'alcalde Vallès–, estava esberlant el ciment que unia la peça amb la base. Les autoritats ni tan sols van deixar Marín i Díaz apropar-s'hi. “Podrien haver-se carregat tot el monument! Feien servir destrals, pics... Va ser un acte vandàlic per part de l'alcalde i de la mateixa policia”, afirma el llavors regidor i veí de la Mina.

El 13 de juny, el dia posterior al nou segrest de la peça, la premsa no va dubtar a fer-se ressò dels fets, amb diferents biaixos i posicions. *L'ABC*, d'una banda, en un article d'opinió sense firma i titulat enginyosament “De mal busto”, donava suport al fet que l'alcalde adrianenc ordenés retirar el bust i qualificava l'escultura d’“espantall” i de “greuge a un personatge de la història barcelonesa” com Porcioles. A més, criticava Paco Marín i Carlos Díaz –sense esmentar-ne els noms– assegurant que “eren representants comunistes que no tenien res a fer aquell cap de setmana.” D'altra banda, en un article d'opinió publicat a *El Periódico de Catalunya* amb el títol “El retrato”, Josep M. Cadena defensava que “tot esforç per fer callar l'expressió lliure esdevé un estímul de protesta”, però matisava que Porcioles no va ser tan “nefast” en comparació d'altres polítics de la dictadura.

Del soterrani a la biblioteca i al museu

Després de l'escàndol, l'equip de govern va decidir tornar a amagar el poema visual al soterrani, però, avergonyit, l'Ajuntament va acabar optant per col·locar-lo al vestíbul de la Biblioteca Pública de Sant Adrià. Tanmateix, no s'exposava com a monument, sinó que s'usava per posar-hi propaganda a sobre. Anys després, una associació de dones va presentar una queixa formal perquè considerava que les connotacions violentes de l'obra no la feien adient per exposar-la en un lloc amb tanta afluència infantil. Aleshores la va voler acollir el Museu d'Història de la Immigració de Catalunya (MhiC). La seva directora, Imma Boj, afirma que *Record d'un malson* els interessava “perquè denunciava l'urbanisme desenvolupat a l'entorn metropolità arran de l'afluència de població migrada i la construcció desordenada i especulativa que va impulsar Porcioles.” *Record d'un malson* es pot veure en aquest museu des de l'any 2004.

La història demostra que l'art és un potent instrument d'expressió capaç de denunciar els abusos del poder i de mobilitzar la ciutadania. I és que, en paraules del mateix Joan Brossa, “hi ha escultures que serveixen per aplaudir i d'altres que serveixen per xiular; aquest darrer és el cas de *Record d'un malson*.” ■

Fotos: Arianna Giménez

Gerardo Santos
Periodista

Més enllà del catolicisme, diversitat religiosa

Tot i que no és en cap llibre seu, una de les frases més cèlebres de l'escriptor i religiós Josep Torras i Bages és aquella que assegura que “Catalunya serà cristiana o no serà”. Més d'un segle després, la secularització de la societat catalana no és total, però sí que ha anat més enllà del que Torras i Bages hauria volgut: un 52 % dels catalans es considera catòlic, un 15 % professa una altra religió i el 33 % restant no declara cap confessió.

Aquesta multireligiositat floreix a Barcelona, on hi ha 243 centres de culte catòlics per 270 que no ho són. La immigració que ha arribat des dels anys noranta és clau per entendre la irrupció de religions com ara el sikhisme; tanmateix, no hem de caure en l'error de creure que tots els qui no són catòlics són estrangers. A l'islam, a les religions orientals i a totes les confessions cristianes abunden els cognoms catalans i els DNI sense la x o la y al davant.

L'Estat continua regant amb abundants diners públics el jardí catòlic a causa de segles d'estreta i confusa relació entre el poder polític i l'eclesiàstic, mentre que moltes minories religioses no tenen prou recursos per aixecar un lloc de culte digne. En un país que es declara aconfessional a la Constitució, la laïcitat és una *rara avis* de difícil adaptació, com un gat esmunyedís amb massa accent francès.

Voluntaris de l'Església evangèlica Hillsong donen a conèixer la seva comunitat als vianants de la Rambla abans de les reunions dominicals a la seva seu de l'històric Teatre Principal. A la pàgina anterior, els nens juguen lliurement durant la celebració del sàbat a la sinagoga de la comunitat jueva progressista Bet Shalom, a l'Eixample.

Reconeguts però discriminats

El tractament jurídic que rep la diversitat religiosa a Espanya i, per tant, a la ciutat de Barcelona, és desigual. L'aconfessionalitat de l'Estat, tot i que recollida a la Carta Magna, és una entelèquia per a moltes comunitats que subsisteixen en unes condicions precàries i a penes poden dur a terme els seus cultes.

Albert Riba, president d'Ateus de Catalunya, recorda la figura de Gaietà Ripoll, que dona nom a la revista que edita l'associació. Militar, il·lustrat, mestre i panteista, Ripoll va ser sentenciat a morir a la forca per una Junta de Fe d'Inquisició el 1823 per no impartir la doctrina catòlica a les seves classes. Com a senyal d'humanitat, en comptes de cremar-lo viu, el van penjar sobre una fusta on els botxins van pintar unes flames. Va ser el darrer mort de la Santa Inquisició a Espanya.

Una vegada despenalitzada l'heretgia, van arribar a Barcelona les primeres comunitats no catòliques: els protestants (o evangèlics), a mitjan segle XIX; els adventistes, el 1903, acompanyats de tres missioners californians, i els jueus, que van obrir la seva primera sinagoga a la ciutat després de quatre segles l'any 1918.

La dictadura de Franco va frenar l'expansió de religions diferents de la catòlica, però la derrota nazi i els pactes amb els EUA i amb el Vaticà van obligar el règim feixista a rebaixar les prohibicions per motius de credo i a establir una mínima llibertat religiosa per poder accedir a algun reconeixement internacional. Es van recuperar cultes en privat, però "en capelles que no podien ostentar cap signe exterior que permetés identificar-les i no sense episodis esporàdics d'agressions i atemptats contra els locals", recorda Joan Estruch, sociòleg i fundador d'Investigacions en Sociologia de la Religió (ISOR), al seu llibre *Mimorias religiosas en Cataluña* (ed. Icaria, 2007).

A partir dels anys seixanta floreix la diversitat religiosa. El 1965 s'obre el primer centre bahaista. Emilio Egea, membre de l'única comunitat que hi ha a la ciutat, explica que quan els seus pares es van convertir a la fe bahaista la

policia els revisava i censurava la correspondència perquè casa seva era el lloc de reunió de la comunitat. "El permís de la policia per reunir-nos molt sovint arribava minuts abans de la reunió, així que no hi havia manera", recorda Egea. Els preceptes de la fe bahaista es basen en l'existència d'un sol Déu i en la unitat fonamental de totes les religions, i precnita la igualtat de gèneres, de classes i d'oportunitats per a tota la humanitat.

Els testimonis de Jehovà, presents a la ciutat des dels anys quaranta, van patir el franquisme per la seva negativa a jurar bandera i a empuñar qualsevol arma, cosa que els va convertir en els primers objectors de consciència d'Espanya. Josep Morell, delegat dels testimonis de Jehovà a Catalunya, va complir dos anys de condemna al penal de Melilla: "No va ser res comparat amb el temps que hi van passar altres testimonis." Va recuperar la llibertat dues setmanes després de la mort de Franco. Actualment hi ha setze Salons del Regne (el nom que reben els seus temples) a Barcelona, on llegeixen la Bíblia per després sortir al carrer i explicar-la a la gent.

El proselitisme també és bàsic a l'Església de Jesucrist dels Sants del Darrer Dia, més coneguts com a mormons per la importància cabdal que té per a ells el Llibre de Mormó. Joves d'entre divuit i vint-i-sis anys treballen com a missioners durant dos anys per difondre el missatge a l'estranger. Regularitzats des de 1968, gràcies a la primera Llei de llibertat religiosa franquista, els mormons disposen de dues capelles a Barcelona.

A principis dels anys setanta es va instal·lar a l'Esquerra de l'Eixample la parròquia ortodoxa de la Protecció de la Mare de Déu, formada per catalans conversos, tot i que la

Al centre, a cavall de les dues pàgines, reunió sacramental de la comunitat mormona, o Església de Jesucrist dels Sants dels Darrers Dies, a la seva nova capella del carrer de Cantàbria, al local que al seu dia va acollir el cinema Verneda. A la dreta, el taller d'iconografia de la parròquia ortodoxa de la Protecció de la Mare de Déu, a l'Eixample.

caiguda del mur de Berlín i la guerra de Iugoslàvia va suposar l'entrada de persones de l'Europa de l'est a la comunitat. Aquesta és la raó per la qual de tant en tant s'hi fan pregàries i litúrgies en rus o en romanès, tot i que el més habitual és utilitzar el català (a més del llatí). Avui dia hi ha sis comunitats ortodoxes a Barcelona.

Desigualtat econòmica i jurídica

A l'article II de l'actualització del Concordat amb la Santa Seu –signat només cinc dies naturals després de l'aprovació de la Constitució espanyola de 1978– consta que l'Estat es compromet a sostenir econòmicament l'Església. A l'article cinquè, l'Església catòlica “declara el seu propòsit d'assolir per si mateixa els recursos suficients per a l'atenció de les seves necessitats”, cosa que encara no ha passat. L'informe d'abril de 2015 de l'associació Europa Laica xifra en 11.000 milions d'euros la quantitat de diners que l'Estat aporta a l'Església catòlica en concepte de subvencions directes i l'exempció de tributs de què gaudeix. Aquests diners representen l'1 % del PIB espanyol.

En la introducció a Barcelona durant els anys setanta i vuitanta de les confessions orientals –el budisme, l'hinduisme i el taoisme– hi van tenir molta importància el moviment hippy i els viatges que alguns catalans havien fet a l'Índia durant els anys anteriors, dels quals algunes vegades tornaven acompanyats d'un guru. A Barcelona actualment hi ha vint-i-cinc centres budistes (tant d'arrel zen com tibetana) i uns altres cinc centres hinduistes.

L'article 7 de la Llei de llibertat religiosa de 1980 permet a l'Estat la creació de convenis amb les religions que demostrin un “arrelament notori” al país. Des que la llei va entrar en vigor, musulmans, protestants, jueus, mormons, testimonis de Jehovà, budistes i ortodoxos han assolit aquest estatus d'arrelament notori, però només les tres primeres –musulmans, protestants i jueus– han signat acords de cooperació amb l'Estat. Aquests acords, que daten de 1992, atorguen una sèrie de privilegis, com ara la possibilitat de posseir parcel·les separades als cementiris, l'exempció del pagament de l'IBI per als llocs de culte que siguin de propietat de les comunitats i, sobretot, accés a finançament públic.

La llei estableix que aquestes ajudes han de ser canalitzades exclusivament a través de la Fundació Pluralisme i Convivència, creada amb aquest objectiu pel Ministeri de Justícia. El 2016 l'Estat va repartir més de 780.000 euros entre les federacions evangèlica, jueva i musulmana per a la realització de programes, la coordinació de les federacions i la millora dels equipaments de les entitats que les formen. Però si l'entitat no pertany a cap de les federacions registrades a la Fundació Pluralisme i Convivència, no veu ni cinc.

Mohammed Iqbal, vicepresident de l'associació musulmana Minhaj-ul-Quran, opina que els acords de 1992 són poca cosa més que paper mullat: “Asseguren que del dit al fet hi ha un gran tret, no? Doncs diguin el que diguin, l'Estat no dóna recursos.” Jai Anguita, president de la comunitat jueva Bet Shalom, va més enllà: “El model dels acords ha estat nefast. És anticonstitucional.” Per a Mar Griera, directora de l'ISOR, no són més que acords simbòlics: “Es van signar de cara a les relacions exteriors i amb una voluntat de reconciliació històrica a causa del paper que va tenir Espanya expulsant les minories religioses.”

El tractament jurídic que es dóna a la diversitat religiosa a Espanya i, per tant, a la ciutat de Barcelona, és desigual. L'aconfessionalitat de l'Estat, tot i que es recull a la Carta Magna, és una entelèquia per a moltes comunitats que subsisteixen en unes condicions precàries i amb prou feines poden realitzar els seus cultes de manera digna. I si mirem a Roma, les paraules del papa Francesc resulten aclaridores: “Un estat ha de ser laic. Els estats confessionals acaben malament. Això va contra la història”, va respondre en una entrevista a una revista catòlica francesa, *La Croix*, el maig de 2016. ■

La processó del Vaisakhi o festividat de l'any nou sikh, que se celebra el 14 d'abril, acaba amb un dinar popular multitudinari al parc de les Tres Xemeneies del Poble-sec.

El problema dels llocs de culte

El fenomen de la precarietat dels llocs de culte és real, però no endèmic, i afecta les comunitats més depauperades. És una qüestió d'estrats socials, no de religions concretes. La demanda d'espais per a ús religiós és cada cop més gran i l'Administració hi estudia solucions.

La platea del Teatre Principal de la Rambla és plena. El públic canta, plora i victoreja. La desena de músics interpreta els compassos finals de la tercera cançó ("Cantaré al que me rescató / Cantaré al que me recibí"). Un tècnic de la vintena que treballen aquest matí de diumenge activa les màquines de fum que hi ha a l'escenari. A poc a poc, avançant entre les ombres cap a les llums, es distingeix la figura de Juan Mejías. El tècnic de so modula el volum de la banda i el deixa al nivell del fil musical. Ara només destaca l'òrgan. Juan Mejías, pastor de l'Església evangèlica Hillsong Barcelona, agafa el micro i beneeix els seus fidels.

A la mateixa hora del diumenge, el seu homònim John Asemota espera el seu torn assegut en una cadira, amb la

Bíblia a la falda i apuntant notes en una llibreta petita. És el pastor de la Power of God's Grace Ministry, i s'espera per fer el sermó al servei dominical d'aquesta comunitat evangèlica, formada principalment per persones d'origen nigerià. També canten –en anglès, com tot l'ofici–, el pastor mostra una devoció vehement al sermó i els fidels resen en veu alta i amb els ulls tancats ("I have confidence in you, savior / I have confidence in you, Jesus"). L'església s'ubica en una antiga nau perduda en un carreró mal asfaltat d'un polígon industrial del Bon Pastor. No és fàcil de trobar per primera vegada, i és per això que els treballadors del polígon són precisos quan se'ls demana on és: "Són allà a l'esquerra, la porta blava de metall, al costat de la ferralleria".

Les comunitats de vegades demanen espais municipals però reben negatives poc elaborades, a causa d'una concepció restrictiva del laïcisme.

L'Ajuntament mira de millorar la seva situació a través de línies de subvencions disponibles des de 2014 per a la rehabilitació dels centres de culte, però de vegades el problema és més radical. Gloria García-Romeral és tècnica municipal de l'Oficina d'Asser Religiosos (OAR) i treballa amb les comunitats musulmanes: "A les comunitats africanes la majoria dels membres no tenen papers, es dediquen a la ferralla o són manters, per exemple".

Segons Cristina Monteys, directora de l'OAR, hi ha comunitats que aixequen la persiana, pinten el local i comencen la seva activitat sense estar apuntades al Registre d'Entitats Religioses del Ministeri de Justícia. Una pape-rassa que no és a l'abast d'aquelles persones sense la documentació en regla: "Si el Districte obre expedient, la comunitat es pot quedar sense local, ja que estan fent una activitat sense llicència." Si això passa, l'OAR només pot actuar com a mediatadora: "No tenim competència per donar llicències o permisos, ni per fer inspeccions", explica Monteys.

Entre les naus industrials i la Rambla

Abans d'arribar al Bon Pastor, l'Església Power of God's Grace Ministry va passar per diversos locals de Santa Coloma de Gramenet, els quals va haver de deixar per les queixes de soroll dels veïns. Ara, envoltats de naus industrials, no molesten ningú, i encara menys durant el servei de diumenge, dia en què el polígon està desert.

Al Teatre Principal de la Rambla, el pastor Hillsong, Juan Mejías, fa el sermó, amb un discurs planer, farcit d'al·legories actuals. La mitjana d'edat dels assistents no arriba als quaranta anys. "Que la nostra església sigui moderna no vol dir pas que sigui superficial", afirma durant la trobada religiosa comunitària. La història de l'Església Hillsong Barcelona va començar amb unes reunions de Mejías i la seva parella, Damsy Mich, també pastora de la comunitat, amb uns amics en un Starbucks. Es dedicaven a llegir la Bíblia i a debatre. Després d'estudiar teologia a la universitat que la mateixa Església Hillsong té a Austràlia, van fundar la seu barcelonina. Avui dia un miler de fidels assisteixen a les tres misses dominicals.

167 centres protestants

A Barcelona hi ha 167 centres de cristianisme evangèlic, és a dir, protestants. Tot i que fa gairebé dos segles que són a la ciutat, l'arribada d'evangèlics llatinoamericans i subsaharians des dels anys noranta ha motivat el sorgiment d'esglésies independents, sovint formades segons les seves nacionalitats.

Moltes comunitats (no solament evangèliques) treballen en matèria de drogodependència i de prevenció, o en l'acollida de refugiats, segons Lola López, comissionada d'Immigració de l'Ajuntament: "Però no tenen la força de Càritas, perquè són minoritàries." En el cas de la Power of God's Grace Ministry, són habituals les campanyes per recollir diners per als més pobres de la comunitat. Més enllà de les ajudes amb temes burocràtics, la comunitat intenta pagar el transport i l'alimentació en casos de necessitat. Grace, la dona del pastor, explica que han aconseguit de treure moltes compatriotes de la prostitució i evitar més d'un suïcidi. De la mateixa manera, a causa de la crisi a Espanya, molts fidels han tornat a Nigèria o han provat sort en altres països europeus.

Totes dues comunitats s'autofinancen i totes dues dediquen una part important del culte dominical a parlar de la importància dels donatius. A la nau industrial del Bon Pastor canten una cançó i resen abans d'introduir els sobres en una capsa. Els assistents al Teatre Principal poden realit-

A l'esquerra, una de les tres trobades dominicals que l'Església evangèlica Hillsong porta a terme a la seva seu del Teatre Principal. En total hi assisteixen unes mil persones. A la dreta, membres de la comunitat musulmana Minhaj-ul-Quran durant l'oració del divendres, al poliesportiu de Sant Oleguer, del barri del Raval, que lloguen amb aquest propòsit.

El pastor Juan Mejías i la seva parella Damsy Mich van fundar l'Església Hillsong barcelonina fa quatre anys. A la imatge, Mejías s'adreça als assistents de la trobada dominical de la seva confessió. A sota, celebració del sàbat a la sinagoga de la comunitat Bet Shalom. Qualsevol dels fidels la pot guiar.

zar els “delmes i ofrenes” a través d’un enllaç al web de Hillsong, per transferència bancària (domiciliable) i fins i tot des del mateix teatre, amb targeta de crèdit.

El fenomen de la precarietat dels llocs de culte a Barcelona és real, però no endèmic, i afecta les comunitats més depauperades. És una qüestió d’estrats socials, no de religions concretes.

Els fidels del Grace Ministry surten de l’ofici cantant encara “People will see, testimony of my life”, i un parell de nens presents a l’església es diverteixen ara jugant amb els dos únics blancs que hi ha, els periodistes. Els fidels Hillsong surten del Teatre Principal i trepitgen la Rambla amb els últims versos de *Soberano* (“Dios del universo, Salvador eterno”) encara ressonant al cap, envoltats de turistes, entre els quals passen bastant desapercebuts.

Demanda d’espai públic

També a la Rambla, unes hores més tard, cap a les cinc de la tarda, la comitiva Hare Krishna comença la seva marxa a l’altura de les Drassanes. Desfilen rere un estendard en què es llegeix el mantra que els dóna nom i que no deixen de repetir durant tota la processó. Arriben a Canaletes, giren i

emprenen el camí contrari, Rambla avall. Hi ha qui s’enretira quan els veu passar, uns altres s’apunten a la marxa i uns quants en fan burla. Com que els Hare Krishna són pocs, per a ells no és difícil disposar de l’espai públic per exercir el seu dret a mostrar o difondre la seva religió.

Monteys diu que l’OAR prefereixen plantejar la laïcitat com un espai neutre i obert a tothom (incloent-hi els no religiosos). El president d’Ateus de Catalunya, Albert Riba, no s’oposa que el fet religiós ocupi l’espai públic, “sempre que no el monopolitzi”, i defensa que aquest espai hauria de ser “una àgora de llibertat no solament religiosa, sinó també de consciència”.

La demanda d’espais per a ús religiós cada vegada és més gran i des de l’Administració es comencen a buscar altres solucions. De moment, la comissionada d’Immigració, Lola López, recalca que el Consistori “ha trobat espais perquè la gent celebri, per exemple, el Corpus Christi o la processó dels sikh, el Vaisakhi”. El portaveu de la comunitat sikh, Gagan Deep Singh Khalsa, té un paper influent de mediació entre els interessos de la comunitat i l’Administració; gràcies a la seva tasca, aquesta comunitat no té gaires problemes per muntar actes públics: “El que em fa

més il·lusió és veure catalans entre nosaltres; tant és de la religió que siguin”, diu Gagan Deep, somrient rere una barba atapeïda.

Al parc de les Tres Xemeneies del Poble-sec hi ha unes dues mil persones. Han disposat estovalles llarguíssimes a terra i mengen productes típics del nord de l'Índia, d'on procedeixen. Estan celebrant la processó del Vaisakhi, el baptisme sikh. La jornada ha començat fa unes hores amb una demostració d'arts marcial a la Rambla del Raval. Sobre una lona a terra descansaven infinitat d'armes: espases, ganivets, escuts, llances, bastons i el *chakar* (una roda de filaments en forma de radis amb pesos al final de cadascun). A l'altra banda de les armes, cinc joves sikh. Al so de dos tambors, els fidels han mostrat la seva perícia en el maneig de les diverses armes amb coreografies mesurades. Molt de tant en tant han fallat en algun moviment, tot i que sense grans mals.

Els sikh només tenen un local a Barcelona, la Gurudwara, on s'ofereix menjar a tothom que vulgui entrar, amb l'única condició de treure's les sabates, tapar-se els cabells i postrar-se davant del llibre sagrat, el Guru Granth Sahib, que consideren la guia infal·lible. És per això que el tracten

com si fos una persona: li fan ofrenes, el tapen, l'ajacen quan es fa de nit i el desperten al matí.

Les assemblees anuals dels Testimonis de Jehovà són més costoses d'organitzar. El passat mes de juny van llogar el camp de futbol de l'Espanyol, per tercera vegada, per a una reunió a què van assistir 23.500 persones. “Va ser un programa preciós. El tema central va ser la lleialtat i la fidelitat envers Déu i el proïsme”, explica Josep Morell, delegat dels Testimonis de Jehovà a Catalunya. A més s'hi va batejar per immersió 104 persones. Morell no sap quan va costar el lloguer del recinte.

Cristina Monteys, directora de l'OAR, explica que les comunitats de vegades demanen espais municipals als districtes, però reben negatives poc elaborades: “No pel rebuig, sinó perquè de vegades dins de l'Ajuntament mateix hi ha una concepció de la laïcitat que és... –mesura l'adjectivació–, diguem-ne, restrictiva.” Per corregir aquesta situació, el mes d'octubre l'Ajuntament va regular la cessió d'espais públics i equipaments municipals per a la celebració d'activitats religioses.

Per a altres festivitats multitudinàries s'han aconseguit alguns progressos, com és el cas del Ramadà. El Consistori

El sermó del pastor John Asemota és el més vehement de tots els que s'escolten al servei dominical de la comunitat evangèlica Power of God's Grace Ministry, formada en la seva majoria per persones d'origen nigerià.

A dalt, nens de la comunitat Power of God's Grace Ministry juguen al final del servei dominical. A sota, el temple Hare Krishna de la plaça Reial. Les meditacions s'acompanyen amb música de l'hàrmonium (centre) i el mridanga (dreta).

ha arribat a un acord amb l'Institut Barcelona Esports per a l'ús d'equipaments esportius. Però el problema rau, de nou, en els diners: "Hi ha comunitats que ens demanen espais per a les trenta nits que dura el Ramadà i, és clar, la solució tampoc no és oferir-los els equipaments gratis, perquè si hi ha un preu públic i la gent el paga, ells també ho han de fer", assegura Monteys.

Una de les comunitats que sí que poden pagar un lloguer és Minhaj-ul-Quran. Durant tots els divendres del Ramadà van fer la pregària del migdia dels divendres (el dia sagrat de l'islam) en una sala del Centre d'Esports Municipal Sant Oleguer, al Raval. Mohammed Iqbal, vicepresident de la comunitat, assegura que, tot i que sempre han tingut molt bona relació amb els regi-

dors del districte, les negociacions no són fàcils: "Els polítics sempre miren els vots i l'opinió pública no acostuma a veure bé aquesta mena de coses."

El Ramadà enguany va començar el 6 de juny, coincidint, com sempre, amb l'última lluna del vuitè mes del calendari islàmic. Aquella nit, a l'oratori de Minhaj-ul-Quran (un dels vint-i-cinc oratoris musulmans que hi ha a la ciutat), tres centenars de persones van trencar el dejuni després d'unes quinze hores sense menjar ni beure. En un quart d'hora escàs, tots (no hi havia cap dona) havien sopat i un remolí de gent recollia les estovalles: "El local no és gaire gran, de manera que ens afanyem per menjar i fem servir el mateix espai per pregar", explicava Iqbal, entre desenes de mans que traginaven plats i estovalles.

Amb la pregària ja començada, van arribar alguns fidels més que van omplir la sala, molts dels quals arribaven de treballar. Un d'ells va arribar atrafegat, va resar durant tres minuts i va sortir. Al cap d'una estona va tornar al seu lloc de treball rere el taulell, en una d'aquelles botigues on es troba de tot.

A la mateixa hora, en un vessant del Turó del Carmel, una noia arribava també tard a l'iftar (el desdejuni nocturn del Ramadà). Els altres membres de la comunitat suffi barcelonina de l'orde Naqshbandi havien trencat el dejuni frugalment –un parell de dàtils, un albercoc, una mica de xocolata– i ja feien la primera oració. La jove va beure uns glops d'aigua i es va unir a la pregària. Era el seu primer Ramadà. En acabar l'oració, mentre la vintena de membres de la petita comunitat preparava l'àpat principal –més copiós, amb sopa de llenties, amanida i formatge–, el president, Abd al-Fatah, va parlar amb la novençana: "Porta sempre al damunt un parell de dàtils; així, quan es pongui el sol, podràs trencar el dejuni allà on siguis. Jo sempre ho faig."

Una rica cultura islàmica

Els musulmans van començar a visibilitzar-se a Barcelona els anys vuitanta. A partir d'aleshores, l'arribada sobretot de pakistanesos i subsaharians ha enriquit la cultura islàmica de la ciutat. De manera més residual, alguns catalans han abraçat l'islam com a religió. És el cas de la comunitat de l'orde suffi Naqshbandi Haqqani, formada majorità-

riament per conversos. Wadud, natural d'un poblet del Montseny, va formar la comunitat fa uns vint anys. Explica que, després de coquetejar amb la maçoneria i iniciar-se en el budisme i l'hinduisme, va trobar "el camí de la realització" en el sufisme, conegut com la branca mística de l'islam per la importància de la contemplació, la música, la poesia i el perfeccionament espiritual.

Durant el sopar, distès, els sufis es mostren relaxats i fan broma. Homes i dones ocupen el mateix espai, tot i que no es barregen. Cap a mitjanit acaben de sopar, resen, canten i passen la matinada en comunitat. Cap a un quart de cinc de la matinada reprendran el dejuni.

A la sortida de l'oratori, en la foscor dels pendents del Carmel, una pau gairebé mística absorbeix la bullícia espessa de la gran urbs. "Això és Barcelona, però és fora de Barcelona", diu Wadud, i tampoc no el molesta; li recorda casa seva, la quietud del Montseny.

La Pasqua jueva

En ple cor de la ciutat, en un xamfrà de la Dreta de l'Eixample, una patrulla dels Mossos d'Esquadra fa guàrdia davant de l'Hotel Catalonia. Més tard acabaran jugant amb els nens de la taula 5, els quals s'ho passaran d'allò més bé amb les llanternes dels agents. Dins de la sala, les mares han arribat a la conclusió que és més pràctic deixar els nens al seu aire que intentar mantenir-los quietos i en silenci. No tenen edat per seguir el Haggadah Pesah, és a dir, els passos de la celebració de la Pasqua jueva. El record de l'Èxode de l'Antic Egipte.

La comunitat progressista Bet Shalom va reunir aquest any dos centenars de persones a l'Hotel Catalonia per celebrar el Pesah. Durant la cerimònia, van retre homenatge als refugiats i es va parlar d'igualtat de drets per als homosexuals i d'igualtat de gènere a través de la figura de la intel·lectual jueva i feminista Susannah Heschel.

Les celebracions del sàbat (el dia sagrat jueu, el dissabte) es desenvolupen al local de la comunitat Bet Shalom, on els nens també corren i juguen sense problemes durant la cerimònia, que se celebra a la sinagoga de la comunitat. L'ofici es fa en hebreu, català i castellà. No és un culte gaire solemne, tot i que

sí molt devot. Al sermó, Jai Anguita, president de la comunitat, esmenta Adam Smith i Karl Marx i acaba recordant que "la Terra és de Déu".

Durant més de sis dècades, l'única comunitat jueva a Barcelona va ser la Comunitat Israeliana de Barcelona (CIB). L'arribada d'immigrants i les diferències ideològiques van propiciar diverses escissions, que van acabar

conformant un mapa de quatre comunitats, de les quals Bet Shalom és "la més catalana i la més progressista", explica Jai Anguita.

A la pregunta sobre els motius de tanta escissió, respon: "El que puguin dir els líders de les comunitats no és el que pensen els seus membres; res no és unànime. Dos jueus, tres opinions, m'explico?" ■

A dalt, el rabí Stephen Berkowitz i el president de la comunitat Bet Shalom, Jai Anguita, a la trobada de la Pasqua jueva. A sota, Wadud (centre), fundador de l'escola sufi barcelonina de l'orde Naqshbandi, trenca el dejú del Ramadà amb els companys.

Stephen Berkowitz, rabí de la comunitat Bet Shalom, explica la tradició jueva del Pesah a Sebastià Taltavull, bisbe auxiliar de Barcelona, durant la trobada commemorativa organitzada en un hotel de Barcelona el 22 d'abril passat.

Propiciant el diàleg religiós

El Grup de Treball Estable de Religions, iniciativa que té l'origen en el Fòrum de les Cultures de 2004, reuneix dirigents de les cinc tradicions religioses més implantades a Catalunya.

El dia de Nadal de 1990, l'aleshores arquebisbe de Barcelona, Ricard Maria Carles, va col·locar la primera pedra del Centre Abraham. Faltava poc per als Jocs Olímpics de 1992 i la Vila Olímpica necessitava un espai multireligiós per als milers d'esportistes (de diferents credos) que acolliria la ciutat. Arran d'aquella proposta de centre multireligiós es va veure la necessitat de vertebrar el diàleg interreligiós.

La idea de la creació del Grup de Treball Estable de les Religions (GTER) neix del Parlament de les Religions que es va fer durant el Fòrum de les Cultures de 2004. Joan Hernández és el director d'aquest grup, format per líders de l'Església catòlica i de les comunitats protestant, ortodoxa, musulmana i jueva. Tres vegades l'any, i sempre que munten un taller, el GTER també convida els mormons, els sikh, els budistes i els bahaistes: "Comptem amb les cinc tradicions religioses amb més història i implantació a Catalunya. Coor-

dinar-les ja costa molt i, si hi incorporem altres confessions amb objectius diferents, amb menys implantació, costaria molt més."

Aquesta gran diversitat de comunitats dins de cada religió dificulta, de tant en tant, el diàleg entre elles, del qual Hernández mateix assumeix que "és més difícil que l'interreligiós". El director del GTER matisa que l'important "no és que es barallin, sinó que s'extreu de les disputes," i recorda que "als anys noranta les relacions eren més dolentes amb alguna demanda judicial entre ells. Ara tot està més tranquil."

Wadud i la seva comunitat sufí només tenen relació propera amb uns altres dos oratoris musulmans de la ciutat, però no ho considera un problema, "perquè tots som germans". On sí que veu un problema que, segons ell, desestructura la comunitat musulmana a Barcelona és en la influència de l'Àrab Saudita en algunes comunitats islàmiques: "Aquest país subvenciona

els llibres, els oratoris i els viatges dels imams, i paga els pelegrinatges; el seu missatge ha calat aquí. S'ha convertit en l'adoctrinador del món islàmic a Occident i envia a les comunitats gent amb un discurs retrògrad, recalcitrant, reaccionari, radical, extremista..., fatal."

Per a la directora d'Investigacions en Sociologia de la Religió (ISOR), Mar Griera, el model del GTER és "el dels líders religiosos, amb un paper molt important de l'Església catòlica". Un altre model és l'Associació Unesco per al Diàleg Interreligiós (AUDIR), "més de base", segons la valoració que en fa.

Els fidels tenen altres prioritats

Francesc Torradeflot és el director d'AUDIR, des d'on treballen per la llibertat religiosa de les comunitats i la llibertat de consciència dels ateu i els agnòstics: "Més que diàleg interreligiós, allò que busquem és la interconfessionalitat", informa. Adverteix que la reducció de les ajudes que l'Administració destina a l'associació posa en perill les activitats preparades. A més, assegura que els fidels tenen altres prioritats: "Els preocupa la pròpia comunitat, la família, la feina... El diàleg és secundari i serveix més per resoldre que per preveure."

Clausurats els Jocs Olímpics, el Centre Abraham va esdevenir la parròquia del Profeta Abraham, és a dir, l'església catòlica del nou barri de la Vila Olímpica. Al cap d'uns anys es va tornar a posar sobre la taula habilitar un nou espai multireligiós. "Vam fer una enquesta i fins i tot les comunitats més precàries s'hi van mostrar en contra, perquè allò que volien era el seu espai propi —explica Cristina Monteys, directora de l'OAR—. Una demanda comprensible, perquè el centre de culte és alhora la casa de les comunitats." La idea va quedar aparcada.

Vista des de l'aire, la planta de la parròquia del Profeta Abraham té forma de peix. Recorda el signe que va servir en l'època de les catacumbes perquè els cristians es reconeguessin entre ells sense perill i que uns segles després va esdevenir un símbol ecumènic, d'unió entre totes les branques del cristianisme. Però només del cristianisme. ■

Albert Armengol

Jordi Díaz Callejo

Enginyer. Màster en Patrimoni Cultural

Les fonts Wallace, entre el romanticisme i el màrqueting

Les transformacions en l'abastament d'aigua produïdes a Barcelona durant la segona meitat del segle XIX, una època d'espectacular expansió urbana, van comportar que proliferessin a l'espai públic les fonts per beure. En aquest context es van incorporar al patrimoni de la ciutat les fonts de tipus Wallace, unes peces esculturals de ferro colat característiques de París.

Barcelona és percentualment la ciutat amb més fonts per beure d'Europa, amb una densitat de poc més d'una font per cada mil habitants i un total aproximat de 1.650 unitats. Deixem a banda les fonts amb finalitat ornamental, les que no tenen la funció d'apaivagar la set del vianant. L'elevat nombre de fonts es deu principalment a les dificultats sorgides a finals del segle XIX i principis del XX per establir un sistema d'abastament d'aigua als habitatges unificat, eficient i econòmic.

Històricament, la construcció de cada nova infraestructura associada a l'abastament d'aigua ha anat seguida sempre de la inauguració d'un nou grup de fonts. Així, per exemple, durant el segle XIV es va formalitzar una de les primeres xarxes de fonts públiques amb l'arribada de l'aigua captada de les deus i les mines de Collserola. Les fonts situades a les places de Sant Miquel i del Blat, ara desaparegudes, eren les més cèntriques i importants. D'aquesta època són també les tres fonts més antigues que es troben encara en funcionament i ús: la de Santa Anna (1356), a la confluència del carrer de Cucurulla amb l'avinguda del Portal de l'Àngel; la de Sant Just (1367), situada a la plaça del mateix nom, i la de Santa Maria (1403), davant per davant de la basílica de Santa Maria del Mar.

Una segona tongada important de fonts s'incorpora a la ciutat amb la inauguració de l'aqüeducte

Pérez de Rozas / AFB

Frederic Ballell / AFB

La font de Santa Eulàlia de la plaça del Pedró, en una imatge dels últims anys cinquanta o primers seixanta del segle passat. A la dreta, la font de Canaletes el 1908. A la pàgina anterior, un dels dos exemplars de font Wallace que queden a l'espai públic de Barcelona, el situat davant del cinema Comèdia, a la cantonada de la Gran Via i el passeig de Gràcia, perfectament restaurat i en servei.

de Montcada, l'any 1826. En total se'n van construir sis, totes elles singulars. La primera, a la plaça del Pedró, està dedicada a la patrona de la ciutat, santa Eulàlia; és un antic monument que es va reconvertir en font i com a tal es va inaugurar el dia d'aquesta santa (12 de febrer) del mateix any, per celebrar l'arribada de les primeres aigües. La segona està dedicada a Hèrcules, fundador mitològic de la ciutat; situada al carrer Nou de la Rambla, es va inaugurar uns mesos després, el setembre. En van seguir d'altres al carrer de la Cadena, la plaça de Sant Pere, la Barceloneta i l'andana de la Marina. Actualment només se'n conserven les dues primeres.

La revolució de l'aigua

Durant la segona meitat del segle XIX es va iniciar un període de grans expectatives sobre el creixement de la ciutat i, en conseqüència, de la despesa d'aigua, fet que va propiciar transformacions relacionades amb l'abastament. Aprovat el pla de l'Eixample, s'enderroquen la Ciutadella construïda per Felip V i gran part de les muralles, i paral·lelament es produeix un important augment de població.

L'aqüeducte de Montcada, inaugurat el 1826, com queda dit, era una infraestructura imprescindible que permetia preveure una certa estabilitat en el proveïment i escometre amb confiança les reformes urbanístiques aprovades. D'altra banda, es va produir tot un seguit d'avenços tècnics relacionats amb la hidràulica que, sumats als nous sistemes d'organització empresarial, convertirien l'aigua en un producte més del mercat capitalista. D'aquesta manera es va impulsar el sorgiment d'un entorn de negoci característic de la Revolució Industrial.

Empresaris i emprenedors relacionats amb el món de l'aigua participen d'un clima eufòric basant-se en la previsió del creixement urbà que comportarà el desenvolupament

de l'Eixample. Construccions modernes i noves formes d'higiene i confort domèstic fan esperar un gran increment del consum d'aigua als habitatges; l'aigua serà necessària també per al reg i la neteja dels nous carrers, parcs i jardins i altres espais urbans, on també caldrà construir més fonts, i a tot això s'hi afegirà la creació de moderns serveis i equipaments municipals amb uns alts requeriments d'aigua, com mercats, escorxadors, servei de bombers, etc.

No podem oblidar, a més, que encara falten alguns anys per a l'arribada de l'electricitat com a principal font energètica i, de moment, la instal·lació de qualsevol nova factoria industrial o l'ampliació i millora de les existents es basa en la tecnologia del vapor. La indústria encara no s'ha acabat de desplaçar a les poblacions de l'entorn, i els recintes fabrils de Ciutat Vella i del barri de Sant Pere, grans consumidors d'aigua, són encara molt actius. En definitiva, el negoci de l'aigua afronta l'avenir amb unes perspectives excel·lents, i això fa que s'hi apuntin capitals de noves empreses i societats que aspiren a convertir-se en proveïdores de la ciutat.

De la Companyia d'Aigües a l'SGAB

A partir de la dècada de 1870, a causa de la seva manifesta incapacitat financera i de la subordinació als poders estamentals i als propietaris urbans, l'Ajuntament no va poder modificar les infraestructures de captació i distribució al ritme que la ciutat necessitava, i va deixar espai suficient perquè un gran nombre de societats, algunes amb capacitat per abastir a penes unes poques illes de l'Eixample, engegessin ambiciosos projectes. El fenomen es va fer extensiu als pobles del Pla de Barcelona, aleshores encara no annexionats a la capital.

D'altra banda, una nova llei d'aigües promulgada el 1879 ratificava i donava confiança empresarial a una pràctica ja

prou estesa, la d'obtenir beneficis de l'explotació privada de concessions hidrològiques per al subministrament de poblacions.

Fins aleshores les fonts de Barcelona sempre havien estat abastides per aigua de titularitat pública. L'aparició de nous operadors va posar fi a aquesta situació; però, malgrat tot, les fonts van continuar donant un servei gratuït als ciutadans gràcies als acords i convenis establerts entre l'Ajuntament i les diferents empreses concessionàries.

El 1867 es produeixen dos fets destacats en la modernització de l'abastament d'aigua: l'inici de la construcció de la Torre de les Aigües de l'associació de propietaris d'aigua de l'Eixample i la constitució de la Companyia d'Aigües de Barcelona (CAB).

Als pocs anys de la seva fundació, la CAB ja va ser capaç de proveir d'aigua la vila de Gràcia, la zona central de l'Eixample i Ciutat Vella. "Explotava una concessió d'aigües subterrànies a Argentona i Dosrius, i les feia arribar a Barcelona mitjançant un aqüeducte tancat fins a un dipòsit situat al Guinardó [...], tot oferint per primera vegada a Espanya modalitats de contractes de servei amb comptador",¹ una innovació que permetia pagar d'acord amb el consum.

Aquesta gran activitat empresarial de les dècades de 1860 i 1870 va dur el que alguns autors han definit com la revolució de l'aigua.² Cada societat volia aportar millores en el subministrament i colonitzar, amb la seva xarxa d'abastament, com més territori millor. Tan sols un parell de dècades després, l'eufòria va anar declinant. La demanda no va ser tan alta com s'esperava i la competència entre societats es va fer ferotge, mentre que les inversions necessàries per a les infraestructures de captació i les xarxes de distribució quedaven fora de l'abast de la majoria dels nous agents. Això va facilitar la fusió d'un gran nombre de petites subministradores i va causar l'absorció o la fallida de moltes altres. La concentració empresarial va ser ràpida i total, fins a l'extrem que el 1896, per exemple, el servei d'abastament de l'Eixample ja estava en mans de la Societat General d'Aigües de Barcelona (SGAB), la nova societat de capital francès sorgida de la liquidació de la CAB.

Duplicació de la xarxa d'abastament

A partir d'aquest moment es consolida una doble xarxa d'abastament. D'una banda, la de la SGAB –hi havia altres empreses, però d'àmbit urbà molt localitzat–, que porta l'aigua a través de l'aqüeducte de Dosrius fins al Guinardó, i a partir d'aquí la distribueix a mitja ciutat, i d'altra banda, la xarxa pública que, des de les mines de Collserola i mitjançant l'anomenat aqüeducte Baix de Montcada, continua abastint un altre sector, bàsicament Ciutat Vella i la Barceloneta.

Aquesta xarxa municipal estava destinada, en principi, a satisfer serveis públics, com les fonts dels nous terrenys urbanitzats, el reg, els urinaris públics, la neteja, els mercats i el clavegueram desenvolupat segons el projecte de Pere Garcia Faria –que requeria un flux continu d'aigua per funcionar adequadament–, sempre que aquests serveis es trobessin a l'àrea d'influència de distribució de l'aqüeducte Baix de Montcada; fora d'aquests límits, l'Ajuntament es veia obligat a adquirir l'aigua a les empreses privades. Com destaca Manel Martín a *Aigua i societat a Barcelona entre*

Vicente Zambrano

La Torre de les Aigües de l'Eixample, construïda a partir de 1867 per l'arquitecte Josep Oriol Mestres i l'enginyer Antoni Darder a l'interior de l'illa situada entre els carrers de Roger de Llúria, Bruc, Consell de Cent i Diputació, amb la placa que n'establia la propietat. Avui dia forma part d'un jardí públic.

les dues exposicions (1888-1929), "les diferències en el servei municipal eren tanmateix reveladores de la tecnificació d'una i altra xarxa de captació, conducció i distribució". Les fonts municipals no tenien aixeta, eren de raig continu, "fruit d'un sistema d'abastament basat en la conducció per aigua rodada", per gravetat, "i amb una mancança quasi absoluta d'elements de control de la distribució: sense dipòsits adients i sense mecanismes de regulació de la pressió".

La xarxa pública mantindrà durant molts anys aquestes deficiències, malgrat que els governs municipals liberals d'alguns períodes es preocupin de millorar-la. La situació de duplicitat va generar una rivalitat entre l'operador municipal i l'empresarial, però fictícia en bona mesura, ja que, de fet, la dependència de l'abastament privat era notable.

En aquest context de la doble xarxa i d'una certa competència entre l'SGAB i l'Ajuntament és quan apareixen als carrers de Barcelona les fonts Wallace.

Art de carrer: fonts i fanals

Les tres dècades finals del segle XIX també constitueixen un període de molta activitat pel que fa a la instal·lació de fonts.

Albert Armengol

Base de la font situada al capdavall de la Rambla. S'hi aprecia el nom de l'empresa subministradora –la Societat General d'Aigües de Barcelona–, l'escut de la ciutat i la llegenda “agua tomada directamente del contador”. A l'esquerra, la pileta en forma de petxina que es va afegir a la font original, amb una canella i una aixeta de botó –avui inutilitzats–, per poder-hi beure amb més comoditat i higiene.

Ja hem mencionat que, per una banda, calia dotar el nou Eixample de les fonts públiques necessàries, i per altra banda, proveir determinats espais emblemàtics amb elements de mobiliari urbà singular, en el marc del programa de millora i embelliment de la ciutat. Les fonts van constituir, juntament amb l'enllumenat, una part d'aquests elements urbans elevats a la categoria d'art que encara conservem avui dia.

Com a exemple de fanals singulars esmentem els del passeig de Gràcia, els de l'avinguda de Gaudí –procedents de la cruïlla del mateix passeig de Gràcia i la Diagonal–, els de la plaça Reial o els del passeig de Lluís Companys. D'aquesta època són també les fonts de ferro colat amb una columna coronada per una atzavara i les que va fer l'arquitecte municipal Pere Falqués (1850-1916) per a la plaça de Sant Pere i la rambla de Canaletes. Aquesta última, que amb els anys esdevindria la font emblemàtica de Barcelona, sintetitza dos elements bàsics dels serveis públics municipals, la distribució de l'aigua i l'enllumenat, representats per les quatre aixetes i els fanals que coronen la columna.

El ferro ja s'havia imposat a tot Europa com a element estructural de la construcció, i ara adquireix, a més, un paper important en la normalització i la modernització del paisatge urbà. El ferro colat és el material escollit per al nou mobiliari dels carrers, com a exponent de la tecnologia del moment i símbol de modernitat. No és estrany, doncs, que sigui també el material escollit per a les fonts de la majoria de les ciutats europees, incloent-hi Barcelona.

Els models de font instal·lats a Barcelona més coneguts i populars són fruit d'aquesta tendència i dels procediments iniciats amb la industrialització del segle XIX, que es basaven en la fabricació seriada i modular.

L'arribada a Barcelona: filantropia o màrqueting?

La font Wallace s'insereix també en aquest context d'ordenació dels serveis i de dotació de mobiliari a l'àmbit urbà. Es tracta d'un model fabricat per la prestigiosa foneria francesa de la Val d'Osne, al departament de l'Alt Marne, al nord-est de França.

La versió més estesa sobre el seu origen explica que el 1872 Sir Richard Wallace (1818-1890), filantrop milionari anglès, va encarregar a l'escultor francès Charles Auguste Lebourg (1829-1906) el disseny de diferents fonts per alleujar els problemes d'abastament i distribució d'aigua que patia la ciutat de París.

Richard Wallace era un personatge molt ben considerat en el món artístic i del col·leccionisme d'art. Durant la guerra franco-prusiana de 1870-71 es va distingir a París per la seva activitat filantròpica: va finançar un hospital, va repartir queviures i va atendre els militars ferits durant el setge dels prussians. Entre altres fets, s'explica que també va crear un cos d'ambulàncies, el qual va pagar de la seva pròpia butxaca.

Sembla que, minvada de recursos, la capital francesa tenia molts problemes per garantir la distribució d'aigua i que als llocs on arribava es feia pagar a un preu inassumible per gran part de la població. Segons relata una crònica publicada el 1921 a la revista *Hojas Selectas*, “passejant un dia per París, i trobant-se assedegat, pensà Wallace en els desafortunats que no podien, com ell, satisfer necessitat tan urgent en algun establiment apropiat; i així naixeren les fonts d'aigua potable que porten el seu nom.”³ Wallace va donar una cinquantena de fonts a París i a la ciutat nord-irlandesa de Lisburn. Se'n van fer tres models diferents: el gran –el més comú i de més èxit–, un de petit i un per aplacar a la paret.

Commocionat pels efectes de la postguerra, Wallace va concebre també que el model més gran i elegant servís com

Albert Armengol

Arxiu ARCA

A l'esquerra, part superior de la font de la Rambla de Santa Mònica, reproduïda a la dreta en una vinyeta satírica de *L'Esquella de la Torratxa* de 1892. S'hi aprecien els esforços del nen per abastar l'aigua del raig que brollava de l'interior de la cúpula. La data en què es va publicar la vinyeta, on la font es presenta com una novetat, demostra que, almenys aquest exemplar, no va arribar en ocasió de l'Exposició Universal, sinó més tard.

a símbol de la germanor dels habitants del vell continent. Es va proposar “crear una cadena d'amistat entre els pobles, les anelles de la qual serien representades per aquestes fonts”,⁴ i amb aquest objectiu va encarregar centenars d'exemplars per regalar a les principals ciutats europees. El disseny va gaudir de força èxit, fet que va propiciar que amb els anys el fabricant les comercialitzés i distribuís a moltes altres ciutats i països del món. Segons aquesta mateixa versió, difosa per diversos autors, va ser Wallace directament qui en va regalar a Barcelona dotze unitats amb motiu de l'Exposició Universal de 1888.⁵

En canvi, la informació que presentem aquí gairebé en exclusiva, fruit de la recerca que hem dut a terme en arxius i publicacions, suggereix que les fonts van arribar a Barcelona per iniciativa del grup inversor francès que el 1882 va fundar a París la Sociéte Générale des Eaux de Barcelone, coneguda aquí com la Societat General d'Aigües de Barcelona (SGAB). La nova empresa gestora del subministrament podria haver estat, doncs, la promotora i introductora d'aquest model de font com a reclam publicitari i amb un interès purament comercial, amb total independència de les intencions originàries de Richard Wallace. Hi ha detalls que

ho corroboren o que, com a mínim, posen en dubte la versió llegendària i romàntica més estesa.

Fins al moment no s'ha localitzat cap document ni es tenen notícies de cap acte protocol·lari de recepció de les fonts per part de l'Ajuntament, ni hi ha constància ni cap registre als llibres d'Actes Municipals des de 1884 fins a 1890 on es faci menció de les fonts. Tampoc no tenim constància que cap publicació ni diari recollís la notícia de la recepció ni la instal·lació d'aquestes dotze fonts suposadament regalades a la ciutat. Una situació estranya, ja que un fet així hauria estat un esdeveniment ciutadà de rellevància.

D'altra banda, també és estrany que Wallace, amb els seus bons desitjos de fraternitat entre els pobles i les nacions europees, no fes aquesta donació a la capital del país, Madrid, o com a mínim de manera compartida a les dues ciutats més importants d'Espanya.

Exemplars personalitzats

Cal afegir també que els originals que es conserven a Barcelona, a diferència dels d'altres ciutats, estan personalitzats amb l'escut local i una inscripció al·lusiva a l'empresa subministradora. Com ja hem explicat més amunt, durant els

darrers anys del segle XIX es va consolidar una xarxa dual d'abastament, la de titularitat municipal i la privada. Aquesta darrera, tot i la seva aparició recent, ja estava gairebé en exclusiva en mans de l'SGAB. Que poc delicat hauria resultat per part de Wallace fer un regal a una ciutat i posar-hi el nom de l'empresa que en aquell moment feia la competència a l'Ajuntament en el subministrament d'aigua!

Per sota de l'escut i la inscripció, que apareixen repetits en dos laterals de la font, es veu un altre text que, tot i que ara pugui semblar banal, no ho era al seu moment: "Agua tomada directamente del contador". Barcelona va arrossegar al llarg del segle diversos episodis de malalties infeccioses, alguns dels quals es van atribuir a la contaminació de l'aigua.⁶ La informació que es donava en aquestes fonts, situades en llocs estratègics, que l'aigua no provenia de dipòsits, sinó d'un comptador –cosa que oferia més garanties sanitàries–, es pot interpretar com una operació de màrqueting de l'SGAB.

Des del punt de vista dels tècnics i responsables polítics municipals i, fins i tot, de l'acceptació popular, també cal destacar que, a finals del segle XIX i principis del XX, el model Wallace era la gran novetat en fonts urbanes, la font de moda arribada de París, on la companyia tenia la seu. La capital francesa era aleshores la ciutat més important d'Europa i Barcelona s'hi enmirallava; durant molts anys tot allò que provenia de París tenia l'èxit assegurat entre nosaltres.

Sobre la data de la seva implantació no hem trobat cap dada concreta, però sí una vinyeta satírica de *L'Esquella de la Torratxa* del 30 de setembre de 1892 sobre la instal·lació recent d'una de les fonts a la Rambla. A més de quedar clara la intenció de criticar el subministrament privat d'aigua, el to d'aparent sorpresa del text que acompanya la vinyeta fa pensar que aquest exemplar podria ser el primer que es va veure als carrers de la ciutat. En qualsevol cas, és indubtable que almenys una font, aquesta, no va arribar per a l'Exposició Universal de 1888. ■

Notes

1. Martín Pascual, Manel. "La revolució de l'aigua". A Guardia, M. (editor). *La revolució de l'aigua a Barcelona. De la ciutat preindustrial a la metròpoli moderna, 1867-1967*. Barcelona: Museu d'Història de Barcelona. Ajuntament de Barcelona, 2011. Pàg. 70.
2. Amb aquest nom el Museu d'Història de Barcelona va organitzar una exposició al Saló del Tinell l'any 2011.
3. Vicente Cascante, I. "Fuentes públicas urbanas, pozos y cisternas en los distintos países". *Hojas Selectas*. Barcelona, 1912. Núm. 121, pàg. 806-814.
4. Conillera i Vives, P. *L'aigua de Montcada. L'abastament municipal d'aigua a Barcelona. Mil anys d'història, a "Descobrir el medi urbà"*, núm. 8. Barcelona: Institut d'Ecologia Urbana de Barcelona. Ajuntament de Barcelona, 1991.
5. Diversos autors han recollit aquesta versió. Pere Voltes, al llibre *Historia del abastecimiento de agua de Barcelona*, de 1967, és la referència trobada més antiga.
6. Respecte d'aquest tema es pot consultar el cap. III, "Insalubritat urbana i necessitat d'aigua als anys vuitanta", de Martín Pascual, J.M., a *Aigua i societat a Barcelona entre les dues exposicions (1888-1929)*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007.

Albert Armengol

Una obra escultòrica

A Barcelona només queden dues de les dotze fonts Wallace que suposadament van arribar, més la de la seu social d'Aigües de Barcelona, la variant coneguda com "dels nens" i algunes rèpliques sense valor.

Sigui quin sigui el motiu de l'arribada de la font Wallace a la nostra ciutat, cal destacar que es tracta d'una obra escultòrica en si mateixa. Els exemplars són de ferro colat, construïts a base de peces fabricades en sèrie, i es van realitzar a la foneria de la Val d'Osne. Mesuren 271 cm d'alçada i pesen 610 kg. Sobre una base octogonal se situen quatre cariàtides que sostenen amb les mans i el cap una cúpula rematada per quatre peixos amb la cua entrelaçada i la punta d'una llança. Les figures representen la bondat, la simplicitat, la caritat i la sobrietat. Tot i que a primera vista puguin semblar idèntiques, les escultures tenen detalls que les diferencien, ja sigui la posició dels genolls i els peus, la manera en què el vestits estan agafats al pit o els pentinats. La Simplicitat i la Sobrietat mostren els ulls tancats; la Bondat i la Caritat, oberts. Tenen un autèntic valor artístic i estan realitzades amb tota mena de detalls: només cal fixar-se, per exemple, en els dits de les mans i els peus, on es poden distingir fins i tot les ungles.

Les figures encarnen també les quatre estacions. La Simplicitat simbolitza la primavera, la Caritat l'estiu, la Sobrietat la tardor i la Bondat l'hivern. El simbolisme també està present als costats de la base. Dels quatre més amplis, dos presenten l'escut de la ciutat i diverses llegendes,

mentre que als altres dos només hi ha l'escut, tal com ja hem comentat abans. Els altres quatre laterals, amb aparença de contraforts i iguals entre si, tenen a la part superior una petxina d'on vessa un rosari de perles, que, segons textos francesos, representen l'audició i la parla. Aquestes quatre cares inclouen també la inflorescència femenina i fulles de la planta anomenada boga (*Typha latifolia*), que viu a la riba dels cursos calmats d'aigua dolça, als tolls de les rieres i a les basses. La boga apareix com a element simbòlic en diversos models de fonts d'aquesta ciutat i d'altres del món.

Al costat del seu caràcter artístic, un altre element que singularitzava la font Wallace, en la versió original, és que per beure calia l'ajuda d'un recipient, ja que el raig d'aigua brollava del centre de la cúpula, per l'interior, i les cariàtides impedièen acostar-hi el cap. Per recollir l'aigua s'usaven uns vasos lligats amb cadenetes a uns bucles formats per la trompes d'uns elefants daurat, visibles entre les bases de les cariàtides. El sistema es va rebutjar fa molts anys per poc higiènic i s'hi va afegir, com a complement per poder-hi beure amb comoditat, una petita pica en forma de petxina amb un brollador.

A Barcelona només queden dues de les dotze fonts que suposadament van arribar, la situada a la rambla de Santa Mònica i la de la cantonada del passeig de Gràcia amb la Gran Via, davant del cinema Comèdia. Les altres són imitacions i rèpliques sense qualitat artística. N'hi ha una altra d'original a la seu social d'Aigües de Barcelona, al carrer del General Batet, la mateixa que durant anys va ser als jardins de l'anterior seu de la companyia, a la cantonada del passeig de Sant Joan i el carrer de la Diputació.

La versió dels nens

I encara es pot trobar una font original més, fabricada i signada per la foneria francesa Antoine Durenne de la Val

d'Osne. A primera vista es podria confondre amb el model de les cariàtides i, de fet, també se l'anomena Wallace. La principal diferència amb la tradicional és que inclou quatre preadolescents, dos nens i dues nenes, en comptes de les figures femenines. Els nens tenen els cabells curts i estan pràcticament nus; només un plec de roba els tapa els genitals. Les nenes porten una cinta que els recull els cabells i una mena de túniques que deixen els pits al descobert. La cúpula és molt diferent de l'altra, igual que la base, de forma circular, amb una mena de contraforts i decorada amb motius vegetals, sense cap al·lusió al món aquàtic. El grau de detall i ornamentació és similar. D'aquest model només hi ha un exemplar que durant molts anys va estar situat a l'interior del parc de la Ciutadella, i que l'any 2009 es va traslladar a l'exterior, al passeig de Picasso, al costat de la porta del parc que queda enfrontada amb el passeig del Marquès de l'Argentera.

Segons el catàleg digital del Museu Virtual de l'Art Públic de l'Ajuntament de Barcelona, la font dels nens es va adquirir el 1875 i és possible que el disseny fos obra també de Charles Lebourg, fet per encàrrec de la foneria o a partir d'un model rebutjat per Wallace.

Hi ha rèpliques de la font Wallace a l'encreuament de la Gran Via amb el carrer de la Marina, a la confluència de l'avinguda Diagonal amb els carrers de València i de Roger de Flor, i també a la Rambla, a l'alçada de la plaça Reial.

Les fonts Wallace són peces que ajuden a enfortir el caràcter patrimonial de l'espai públic i ens ajuden a interpretar i a llegir el temps en el paisatge de la ciutat. I al mateix temps ens agermanen amb altres ciutats europees i del món, en què batejava la modernitat a finals del segle XIX i principis del XX. ■

La imatge de la pàgina anterior i la primera de l'esquerra, sobre aquestes línies, corresponen a la variant anomenada "dels nens", també feta a França i adquirida per l'Ajuntament l'any 1875. Està situada al passeig de Picasso, davant de l'avinguda del Marquès de l'Argentera. A la dreta, la base i la part superior de la font del passeig de Gràcia cantonada amb la Gran Via, traslladada recentment al davant del cinema Comèdia des de la seva ubicació prèvia, a l'altra banda del passeig.

A la dreta, una font de la Sèrie Barcelona situada a la confluència del passeig de Sant Joan i el carrer de Casp. El model figura encara al catàleg del fabricant, Benito Urban de Manlleu –abans Fundición Dúctil Benito, tal com es llegeix a la base, sota l'escut de la ciutat–, amb el nom de Barcino. A sota, una vetusta Nasone de la Via Annia Faustina de Roma, i un esplèndid exemplar Wallace del carrer parisenc de Polibeu.

Tres ciutats i tres fonts característiques

La Sèrie Barcelona encarna el model de font més habitual als nostres carrers. Es comercialitza amb diversos noms relacionats amb la ciutat i ha esdevingut una icona urbana.

L'única capital europea que avantatja Barcelona en nombre total de fonts és Roma, que supera les 1.900 unitats, però amb un nombre d'habitants també més elevat. Així, la seva densitat de fonts és de 0,69 per cada 1.000 habitants. París, una ciutat que tradicionalment també ha tingut i conserva moltes fonts, disposa d'unes 820 unitats, amb una densitat de 0,36 exemplars per cada 1.000 habitants. Barcelona manté una font per cada miler de persones.

Cada ciutat té un model propi que singularitza el paisatge urbà. A Roma la font característica és l'anomenada Nasone, un exemplar cilíndric de ferro colat d'uns 120 cm d'alçada que es va començar a fabricar massivament durant la dècada de 1920, basat en un model inicial de 1872. El nom prové de la forma del broc, que recorda un nas. És de raig continu, sense aixeta: l'aigua vessa directament a la claveguera a través d'una reixa a la vorera. Cal destacar-hi el forat superior del broc: si s'obtura amb la mà la sortida principal, l'aigua brolla cap amunt per aquest orifici i així no cal ajupir-se per beure. L'escut de les Nasone porta la sigla del govern de l'antiga Roma, representativa encara de la ciutat, SPQR.

La Wallace és la font emblemàtica dels carrers de París, també de ferro colat, que es va dissenyar i produir el 1872.

Pel que fa a Barcelona, la font més característica i freqüent és la pertanyent a la Sèrie Barcelona. En diem "sèrie" perquè l'han comercialitzat moltes empreses i cada fabricant li ha atorgat un nom diferent, però sempre relacionat amb la ciutat: Barcino, Condal, Barcelona són algunes de les denominacions usades per les foneries que encara la tenen en catàleg amb petites variacions i elements distintius. Es tracta també d'un model de ferro colat que es munta sobre una base de ferro o formigó on recolzen la reixa del desguàs i la columna amb l'aixeta. La producció és seriada a base de mòduls i peces independents que es munten al taller. El conjunt complet pesa uns 250 kg. La seva característica principal –potser la que li ha permès sobreviure en una ciutat que ha modernitzat totalment l'espai públic i que va ser considerada durant anys la capital del disseny– és la robustesa i la capacitat d'incorporar, sense modificacions, diferents aixetes amb mecanismes d'estalvi d'aigua. És un model molt popular que ha esdevingut una icona urbana; pràcticament la meitat de les fonts públiques dels nostres carrers pertanyen a aquesta sèrie. ■

Albert Armengol

Wikimedia

Wikimedia

Quim Noguero

La ciutat lliure

Barcelona, ciutat de llibres
Autora: Isabel Segura Soriano
Ajuntament de Barcelona
212 pàgines
Barcelona, 2016

L'imaginari llibresc de Barcelona se'n presenta embolicat amb paper del bo, del que llueix escrit per totes dues cares. Com explica la historiadora Isabel Segura Soriano a la seva última monografia, *Barcelona, ciutat de llibres*, a la ciutat vuitcentista de l'Exposició Universal de 1888 la indústria editora ja era la segona, just darrere la tèxtil, encara hegemònica. Però la ciutat ha crescut amb els llibres. Al capdavant, els textos són tèxtils: teixeixen realitats. I la capital catalana duu ja més d'un segle de petites revolucions amb els llibres com a matèria primera, base fins i tot de concepcions arquitectòniques i urbanístiques que han anat en paral·lel als canvis culturals i socials.

Barcelona s'ha concebut com una comunitat que compra i llegeix llibres, des de finals del segle XIX i al llarg del XX. Fixem-nos en les magnífiques fotografies d'aquest volum: la gent s'asseu amb un llibre, omple biblioteques o llibreries, i fa el que confirmen els documents que feien els barcelonins: llegir per formar-se, sobretot entre les classes menestrals i populars. Els llibres també han sortit a trobar la gent al carrer. En fires i mercats d'ocasió, però també en espais singulars com l'antic mercat de Sant Antoni o, al final del franquisme, bars-llibreria com el Cristal. Fins i tot han anat en cerca del lector amb bibliobús durant la República, la Guerra Civil,

el franquisme i, per descomptat, durant la Transició democràtica.

És evident que a la ciutat es valora la lletra impresa. I si la Barcelona de la Mancomunitat o la República impulsava la lectura, després els llibres se censuren i cremen durant la guerra i la postguerra.

El relat d'Isabel Segura és ple d'històries de tota mena, vinculades a edificis, a les polítiques culturals, als canvis de mentalitat i de vida. És un plaer llegir-la. Conforta trobar la Barcelona del seu text, perquè una ciutat amb llibres és una ciutat més lliure. Les fotos que il·lustren la monografia en són la millor prova, amb instantànies extretes dels millors arxius i firmades per grans fotògrafs com Gabriel Casas, Josep Brangulí, Frederic Ballell i Antoni Arissa, abans de la guerra; els Pérez de Rozas abans, durant i després; Francesc Català-Roca, Colita o Pilar Aymerich, després; etc.

Barcelona, ciutat de llibres teixeix, doncs, un relat engrescador sobre com ens hem envoltat d'aquests registres de memòria encapsulats, i del paper que han tingut a la ciutat entre biblioteques particulars i públiques, editorials, llibreries, bibliobusos, bancs-biblioteca (abans de la guerra, al passeig de Sant Joan), campanyes de lectura i noves conquestes socials que van apostar per una ciutat il·lustrada que posés l'alta cultura a l'abast de la majoria. També amb les dones com a grans protagonistes, fins i tot de moltes de les fotos (nenes que llegeixen, joves lectores, bibliotecàries), imatges d'un segle en què la dona s'ha incorporat plenament a la societat, gràcies també a la seva condició lectora i a la conquesta de la llibertat per mitjà de la formació.

L'autora coneix bé Barcelona, com proven estudis anteriors, i coneix encara millor la història de la dona i la dels moviments socials. Benvinguda sigui la mirada acadèmicament perifèrica que li permet aportar material inèdit a qüestions fonamentals. Un bon llibre de llibres. ■

Xavier Theros

La Barcelona líquida

El Rec Comtal. 1.000 anys d'història
Autor: Enric H. March
Ajuntament de Barcelona i Viena
Edicions
260 pàgines
Barcelona, 2016

Carme Miró, arqueòloga responsable del Pla Barcino, diu en el pròleg d'aquest llibre que "Barcelona és aigua. No es pot entendre la metròpolis sense l'aigua. Són dos rius els que limiten el terme; pel nord, el Besòs; pel sud, el Llobregat; a l'est, hi ha el Mediterrani, i a l'oest, la serra de Collserola, d'on provenen gran quantitat de rieres i torrents".

La ubicació de la ciutat romana i el seu èxit fins als nostres dies s'expliquen per l'abundància de recursos hídrics, que van permetre una població en expansió i unes hortes ben regades. Aquesta és la tesi d'Enric H. March, llicenciat en filologia hispànica i semítica, primer des dels seus blogs dedicats a Barcelona, com Bereshit (enarchenologos.blogspot.com.es) o Rec Comtal (el-rec-comtal.blogspot.com.es), i ara amb un llibre indispensable per fer-se un retrat fidedigne del lloc on vivim.

No és la primera vegada que parlo d'Enric H. March, ja que fa un parell d'anys el vaig entrevistar per al diari *El País*. Quan vaig demanar-li l'opinió sobre la sèquia medieval, em va contestar que "s'hauria de senyalitzar amb un camí de llum que en seguís l'itinerari fins al jaciment del Born". Doncs aquest és el seu camí de llum particular, una

guia que ens anima a descobrir un patrimoni encara visible en determinats racons de la moderna urbs. March explica les peripècies de la Sèquia Comtal i els seus més de dotze quilòmetres de longitud; una gran obra hidràulica –atribuïda al comte Mir– que duïa l'aigua del riu Besòs fins a la Barcelona medieval.

A mesura que creixia la ciutat, el Rec es va anar integrant en el teixit urbà. Feia possible l'existència dels tallers de paraires, teixidors, assaonadors i blanquers; alimentava els safareigs i assegurava la salut de les xarxes de clavegueres; garantia el funcionament hidràulic del pla de Barcelona, dels molins, les fàbriques d'indianes i les indústries, i més tard de les màquines de vapor. La sèquia es va cobrir i a mitjans del segle XIX en va sorgir la societat de propietaris. El nou Eixample en va modificar el traçat i van aparèixer iniciatives privades, com la Torre de les Aigües de l'Associació de Propietaris de l'Eixample o la Companyia d'Aigües de Barcelona, fins que el temps i els successius canvis introduïts per l'expansió urbana en van difuminar la fesomia i va acabar en l'oblit.

El llibre redescobreix uns paisatges i unes imatges que seran inèdites per a molts barcelonins. Molt ben documentat i amb una selecció de fotografies impagable (nens pescant o perseguint ànecs a la sèquia, dones fent la bugada a la riba, vistes bucòliques del seu curs), ens recorda la gran quantitat de vestigis existents de la que va ser la principal via d'aigua de la ciutat: noms com els dels carrers de la Sèquia, del Rec o de la Sèquia Comtal; l'antic molí de Sant Andreu; la Casa de les Aigües a la carretera de Ribes; els trams encara amb aigua i a cel obert de Vallbona; la mina de Montcada o els ponts que la creuaven, com el que es va trobar fa poc davant de l'Arc del Triomf i el que es va documentar a la plaça de les Glòries. Així, seguint el curs del Rec, el llibre ens condueix a través de mil anys de la història de Barcelona. ■

Josep Maria Cortina

Mobilitzacions que han fet història

Cops de gent. 1890-2014. Barcelona. Crònica gràfica de les mobilitzacions ciutadanes
Autors: Roger Adam, Andrés Antebi i Pablo González
Ajuntament de Barcelona
317 pàgines
Barcelona, 2016

L'Ajuntament ha publicat una versió actualitzada del llibre *Cops de gent. Crònica gràfica de les mobilitzacions ciutadanes a Barcelona (1890-2003)*, que va coeditar l'any 2005 amb Viena Edicions. La nova edició segueix, amb modificacions molt lleugeres, la mateixa estructura de la versió original, i l'amplia amb set noves manifestacions del període 2004-2014.

És obra dels historiadors i documentalistes Roger Adam, Andrés Antebi i Pablo González, membres de l'Observatori de la Vida Quotidiana, un prestigiós equip d'investigació sociològica que ja ha publicat diversos treballs al voltant de la imatge fotogràfica. La qualitat de la impressió i el disseny continuen sent esplèndids.

El llibre ofereix un ampli recull gràfic de les manifestacions ciutadanes més importants celebrades a Barcelona des del 1890 fins a l'actualitat. Hi trobareu fotografies, imatges de premsa, cartells, convocatòries, fulls de mà i altre material gràfic. Tots aquests documents s'acompanyen amb uns textos breus però molt explicatius que situen cada una de les quaranta-nou manifestacions més significatives de la història de la ciutat en el context polític i social del seu temps.

Podreu seguir, entre d'altres, manifestacions tan importants com la de la Solidaritat Catalana, de 1906; la de l'Es-

tatut, de 1932; l'enterrament de Durruti, el 1936; la de la vaga dels tramvies, el 1951; la que va acollir Tarradellas al seu retorn a Catalunya i la celebrada amb motiu de la Diada Nacional, l'any 1977; la del "No a l'OTAN", del 1985; les convocades en protesta contra l'atemptat d'ETA a Hipercor, el 1987, i per l'assassinat d'Ernest Lluch, el 2000; la del Dret a Decidir, de l'any 2010, o la Via Catalana, del 2013.

El recull permet constatar directament, en funció del nombre d'esdeveniments referenciats, les limitacions que va suposar el període de la dictadura franquista: en trenta-set anys només s'esmenten quatre manifestacions, mentre que en un període equivalent posterior, des de l'arribada de la democràcia fins avui, en trobem vint-i-set.

Les manifestacions són una forma d'expressió i mobilització de l'opinió popular i han estat un element essencial en la dinàmica i el canvi socials del segle XX. Com es posa de manifest al llibre, els barcelonins han estat especialment actius en aquest terreny i s'han manifestat amb freqüència i intensitat notables per motius i objectius ben diversos. Les mobilitzacions massives dels darrers anys al voltant del sobiranisme tenen l'arrel en una llarga tradició que s'inicia amb la primera manifestació obrera de l'1 de Maig convocada per la Internacional Socialista l'any 1890.

Des d'un punt de vista fotogràfic, el llibre és un testimoni històric de la ciutat i la seva evolució que ens permet recuperar espais urbans avui transformats o desapareguts mitjançant un ampli recorregut pels carrers i les places on se celebren habitualment les manifestacions ciutadanes.

Un altre dels valors destacats és que també constitueix una aproximació a la història del fotoperiodisme, terreny en què els autors són grans especialistes. Es recullen imatges de cinquanta-dos fotògrafs, una llista que en aquesta edició ha augmentat considerablement amb la presència de les noves generacions, que han retratat els moviments socials dels darrers anys.

En resum, un llibre bàsic per a la reconstrucció històrica d'un dels vessants més populars de la vida ciutadana. ■

Antonio Lajusticia

Francesc Ginabreda
Periodista i corrector

Philip Hoare, escriptor

El mar i les dues cares de la llibertat

L'autor d'*El mar interior*, que va formar part del moviment punk londinenc, va trobar dues vies d'expressió al marge de la música: la literatura i el mar, amb la llibertat com a denominador comú. En va parlar al CCCB el setembre passat.

Fa milions d'anys que l'home *transforma* la natura i l'adapta al seu sistema de vida, sobretot a partir dels grans avenços de la tècnica. D'això n'hem dit *civilització*, i en general ho hem associat al progrés de l'espècie. La nostra voluntat de domini, però, es dilueix quan entra en contacte amb el mar, una frontera insondable que separa la història humana de la natural. I tanmateix no podem deixar d'establir-hi lligams. A Barcelona, només cal passejar pel passeig del Mare Nostrum per entendre el gran valor simbòlic d'aquesta relació.

“En les civilitzacions sense vaixells, els somnis s'assequen”, va dir Foucault. Potser per això, l'escriptor britànic Philip Hoare (Southampton, 1958) defineix el mar com “l'ànima d'una civilització”: un espai que ens defineix, connecta i separa, tant físicament com culturalment. És “un element més enllà de nosaltres” que no podem controlar, que ocupa dos terços del planeta i on hi ha, quilòmetres avall, un 90 % de la vida de l'ecosistema global. I no en coneixem ni una desena part –sabem més coses de l'espai exterior que no pas dels oceans. Però tant com el desconeixem, ens en nodrim, el travessem amb esperit aventurer i n'escrivim relats apassionants. Això és el que fa Philip Hoare, autor d'*El*

mar interior (Ático de los Libros), que ens proposa redescobrir-lo a través d'un viatge literari que barreja l'autobiografia, la divulgació científica i la història cultural.

Hoare, que va formar part del moviment punk londinenc de la dècada dels setanta, va trobar dues vies d'expressió al marge de la música i dels seus predilectes David Bowie i Roxy Music: la literatura i el mar, amb un denominador comú que pregona sense reserves i que no és altre que la llibertat. Una llibertat que li serveix per explotar la creativitat, per reflexionar i fer-nos reflexionar sobre la nostra relació amb el medi natural que ens envolta. En el cas del mar, la llibertat està associada amb l'esperança i els descobriments, amb la connexió entre cultures i amb l'agradable nostàlgia del retorn, però també amb una realitat paral·lela molt més sòrdida que té dues puntes de llança de trista actualitat: la contaminació i la crisi dels refugiats. És l'altra cara de la llibertat: la tragèdia i el terror.

La cultura contra les ànsies depredadores

El mar és un contenidor. Una fossa. El testimoni indiferent de desastres humans i ambientals que no fa altra cosa que

reflectir la paradoxa de l'existència dels animals racionals, que som capaços de reunir un refugiat i un turista, una pastera i un creuer de luxe en una mateixa illa del Mediterrani. D'abocar incomptables deixalles, plàstics i substàncies químiques a l'aigua mentre declarem lleis per protegir alguns dels animals que hi habiten.

Hoare parteix de la noció del mar com a frontera per explicar les situacions dramàtiques de les persones migrants i la problemàtica dels residus que hi aboquem; dues qüestions que preocupen especialment les grans ciutats marítimes d'Europa, com Barcelona; com a capital del Mediterrani, com a capital cultural, com a icona de la integració, el turisme i la modernitat i com a metròpoli *oberta al mar*. Oberta, per tant, a un sistema de ciutats *mediterrànies* en xarxa que cooperin per afrontar aquestes situacions amb el compromís humanitari que legitimi la seva política d'acollida. Un repte i un deure que es fan més necessaris que mai vistes les mesures desiguals que els estats europeus han implementat, amb dos entrebancs difícils de franquejar: les fronteres i les lleis.

Barcelona no es pot entendre sense la seva relació amb el mar. La història, l'art i la cultura fa segles que en deixen constància. Doncs bé, justament aquests tres conceptes són els que invoca Hoare per plantar cara a la voràgina de domini que sembla imbuir-nos a "civilitzar-ho" tot sense tenir en compte els efectes que provoca. Precisament, contra la idea del suposat progrés, accentuada des de la Revolució Industrial, l'escriptor britànic, que el setembre va passar pel Centre de Cultura Contemporània de Barcelona (CCCB) per parlar de tots aquests temes i de la seva obsessió per les balenes, troba en dues pintures del Romanticisme la manera sintètica i metafòrica de transmetre el seu missatge optimista a desgrat de les ànsies depredadores de la nostra espècie: *El rai de la Medusa* (1819), de Théodore

Géricault, i *El vaixell d'esclaus* (1840), de William Turner. La primera, perquè el focus del quadre és la figura d'una persona negra "que fa de guia". La segona, perquè el que hi manca és justament el focus, que es desdibuixa per fer palesa la immensitat i la força del mar –la natura– enfront del progrés. L'art, la cultura, no tant com a remei, sinó com a esperança. Com a consciència col·lectiva i, en essència, com allò que ens connecta. Com el mar.

Però si parlem de connexions hem de parlar inevitablement de les balenes, un símbol del que implica la nostra separació del món natural, d'una banda, i un emblema de cultura submarina aliena a la nostra, desenvolupada per una espècie més antiga, organitzada matriarcalment i capaç igualment de sentir empatia, d'altra banda. El seu sentit de pertinença és mòbil, comprensible com a comunitat que es desplaça. Tot això ho sosté Hoare i, malgrat la passió que sent pel mar, ho diu tocant de peus a terra, emparant-se en els estudis científics que semblen demostrar-ho. Una altra particularitat d'aquests cetacis és la seva manera de comunicar-se, amb l'emissió de sons variables i complexos que viatgen milers de quilòmetres a través de l'aigua. "Jacques Cousteau va escriure que l'oceà era el món del silenci. No podia estar més equivocacat. El so és l'essència del mar."

El Mare Nostrum

A l'altra banda de la superfície marítima –"la pell de l'oceà", en paraules de Melville–, la història humana segueix el seu curs arrapada a la tecnologia. Hoare posa èmfasi en la "conquesta del món" mitjançant la civilització constatant una evidència del nostre segle pròpia de qualsevol societat més o menys benestant: "Sense els avions i els ordinadors ja no podem existir. Estem perduts." Certament, aquests són els capritxos de la tècnica. Però tampoc podem viure sense el mar: "Les ciutats neixen i creixen gràcies al mar, gràcies a tot allò que els proveeix per alimentar-se, a les importacions i exportacions, al turisme." Com Barcelona. I subratlla la significació del Mare Nostrum, el sentit de possessió del qual parla per si sol per il·lustrar una relació complexa de domini i dependència alhora, amb una expressió que es remunta al temps dels romans. Però aquest Mare Nostrum que amb prou feines coneixem (a Barcelona, a Xangai, a Buenos Aires o a Dubai), tan preciós i tan calmat, és el lloc més contaminat del món, on milers de persones es juguen la vida buscant un futur millor. Ironies del progrés.

Mentrestant, el Mare Nostrum també pot ser el nostre mar interior. Un exercici d'introspecció per submergir-nos en nosaltres mateixos i explorar les emocions i les pors que tenim o que ens envolten. Philip Hoare ens condueix cap a l'origen de la nostra existència, aquest mar que ens proporciona l'aire que respirem i el menjar que ingerim, que transporta el nostre comerç (més d'un 90 % del volum total del planeta) i que condensa històries i espècies fabuloses i ignorades encara que siguem contradiccions amb potes. El mar no és el nostre refugi, però tampoc ho és la tècnica. El nostre refugi, la nostra esperança, és, simplement, la cultura (l'art) –que és allò que "ens justifica com a éssers humans"– i la consciència, acceptant la bellesa i les regles *incontrolables* de la natura: "Què seria la vida sense riscos?", es pregunta l'escriptor britànic. Segurament, seria el mateix que una civilització sense vaixells, sense somnis. ■

Miquel Taverna / CCCB

Philip Hoare durant la seva intervenció al CCCB, el mes de setembre passat. A la pàgina anterior, la façana marítima de Barcelona, amb l'hotel Vela i les torres de Marina destacant-se sobre l'horitzó.

Robert Ramos

Pepe Encinas

Ruta Pacífica de las Mujeres / CooperAcció

Pere Virgili

¿Qué significa ser pacifista hoy?

Este año se cumplen los cuarenta años de la fundación del Casal de la Pau de Barcelona, donde se gestaron las actividades pacifistas de los años ochenta, que llevaron una década más tarde a la campaña del “No” a la OTAN. Hoy hacemos balance del presente, el pasado y el futuro de la cultura de la paz. ¿Qué significa hoy ser pacifista?

En nuestros días las guerras ya no son lo que eran. Los estados occidentales se sienten impotentes ante la irrupción de nuevas formas de violencia, impredecibles e incontrolables. La guerra puede estallar en una provincia lejana de Asia o en el vagón de metro que te lleva al trabajo.

Hasta ahora las guerras las han administrado los estados. Por ello los movimientos pacifistas han planteado siempre su disidencia ante las instancias gubernamentales que han promovido los valores militares para defender un perímetro de soberanía. Los ciudadanos del mundo occidental ya no ven tan amenazada la integridad de su país, sino la seguridad con que viven dentro de su territorio. El europeo de hoy no pretende ganar ninguna guerra. Solo aspira a evitar o posponer la catástrofe.

Si durante la guerra fría se veía a los militares como los ejecutores de una escalada perversa de armamentos que solo podía conducir a una destrucción planetaria, ahora son muchos quienes los perciben como contingentes de paz que destinamos a conflictos lejanos para garantizar el orden mundial. Si los luchadores antifranquistas vivían con indignación la suspensión del estado de derecho, actualmente un gran número de ciudadanos están dispuestos a vivir en un permanente estado de excepción necesario para controlar los flujos migratorios. Estamos ante un paisaje preocupante. La democracia que habíamos soñado ponía la plenitud de los derechos ciudadanos por encima de la identidad nacional o la condición étnico-cultural.

El modelo de democracia plural e inclusiva cede ante la instauración de amplias zonas de exclusión. ¿Qué significa, pues, ser pacifista hoy? ¿Qué papel han de tener los movi-

mientos de paz en este nuevo y desconcertante contexto? La paz presente y futura no se definirá en contraposición al conflicto bélico sino a la noción más amplia de catástrofe. La onda expansiva de guerras lejanas nos llega en forma de atentados terroristas u oleadas migratorias. La respuesta pacifista tiene que ser ciudadana pero también global, y en esta exigencia el papel de las ciudades será cada vez más preponderante, pues la violencia no se instaurará solo entre estados en conflicto, sino también en el seno de las grandes conurbaciones.

Los desequilibrios sociales pueden llevar a la insurgencia de excluidos y descontentos. El choque entre culturas o los efectos climáticos devastadores pondrán a prueba nuestra paz con brotes de violencia que no podemos prever, pero para los que debemos estar preparados. La devastación de Nueva Orleans por el huracán Katrina no fue solo resultado de una catástrofe natural, sino también de la desintegración de todo un orden social, que comportó pillaje y violaciones.

Ahora bien, la paz no puede reducirse a una simple cuestión de orden público y seguridad ciudadana; de lo contrario estaríamos renunciando al propio ejercicio de la paz para delegar su responsabilidad a las autoridades. No podemos dejar la paz en manos de la policía. La cultura de la paz tiene que anticiparse a todos estos retos para que la inminencia de la catástrofe no sea utilizada como una coartada para mantener el statu quo.

Como dice Slavoj Žižek en su ensayo *Violencia*: “Si abriéramos las fronteras, los primeros en rebelarse serían las clases trabajadoras locales. Cada vez está más claro que la solución no es ‘derribad los muros y dejemos entrar a todo el mundo’, la petición fácil y vacía de los ‘radicales’ liberales de buen corazón. La única auténtica solución es derribar el verdadero muro, no el del departamento de inmigración, sino el socioeconómico: cambiar la sociedad para que la gente deje de intentar escapar desesperadamente de su propio mundo”. ■

Barcelona Metròpolis

Fotos: Pere Virgili

Mònica L. Ferrado

Josep Maria Antó, director científico del Instituto de Salud Global de Barcelona

“Nuestra salud y la del medio ambiente van unidas”

Una espada de Damocles cuelga sobre la cabeza de las generaciones actuales: la degradación del medio ambiente y el cambio climático. Su impacto sobre la salud humana tiene unos costes enormes: el factor económico no puede ser excusa para aplazar las medidas de preservación necesarias, sino todo lo contrario.

El campo de trabajo del doctor Josep Maria Antó (Cornellà de Llobregat, 1952) es la salud respiratoria y sus determinantes ambientales. Licenciado en Medicina por la Universidad Autónoma de Barcelona en 1975 y doctorado en 1990, Antó dio el salto a la epidemiología en los años ochenta. Como responsable de epidemiología y salud pública de lo que actualmente es el Instituto Hospital del Mar de Investigaciones Médicas (IMIM), al que se incorporó en 1987, participó de forma protagonista, junto con el doctor Jordi Sunyer, en el descubrimiento de la asociación entre la descarga de soja en el puerto de Barcelona y las epidemias

de asma agudo de las que los medios se habían empezado a hacer eco unos años antes. La aparente epidemia desapareció cuando se pusieron los filtros adecuados en los silos donde se almacenaba la leguminosa.

Desde entonces no ha dejado de investigar en este campo. Y de crear escuela desde el Centro de Investigación en Epidemiología Ambiental (CREAL), que dirigió y que se fusionó el pasado junio con el Instituto de Salud Global de Barcelona (ISGlobal) para formar uno de los mayores centros de salud de Europa. Actualmente es el director científico de esta entidad, cargo que compagina con la ense-

ñanza en la Universidad Pompeu Fabra (UPF), donde es catedrático de Medicina. El pasado mes de septiembre habló sobre el cambio climático y su impacto sobre la salud en el ciclo de conferencias “Futur(s)”, organizado por el Ateneu Barcelonès y la Obra Social “la Caixa”.

¿Cuál es el impacto del cambio climático sobre la salud?

El más claro son las olas de calor. Hace más de treinta años que tenemos evidencia de que cuando se dan días seguidos de calor aumenta la mortalidad. La ola de calor de agosto de 2003 en Europa produjo veinte mil muertos más de los habituales (quince mil en Francia y tres mil en España). Del mismo modo sabemos que la mortalidad crece con el frío. También es preciso considerar las consecuencias de los fenómenos meteorológicos extremos, como las inundaciones y los incendios, que crean contaminación por partículas. Es decir, hay una segunda línea de efectos indirectos, porque el clima tiene un efecto multiplicador de los problemas habituales.

No estamos hablando de riesgos futuros, sino plenamente actuales, ¿no es cierto?

En el mundo mueren unos siete millones de personas que sobrevivirían si la contaminación atmosférica se mantuviese en los niveles admitidos por la Organización Mundial de la Salud (OMS). Un 60 % de esta contaminación es causada por el tráfico rodado. Con el cambio climático aumentan las temperaturas y posiblemente los episodios de estancamiento aéreo. Cuando ambos fenómenos coinciden, sus efectos se multiplican mutuamente. Otro ejemplo son las enfermedades transmitidas por vectores como el mosquito. El cambio climático afecta a la distribución geográfica de los vectores y ello puede suponer también cambios en la distribución de la enfermedad, como es el caso de la malaria y del dengue.

¿El cambio climático puede tener otros efectos no esperados sobre nuestra salud?

Los más preocupantes son los efectos sistémicos y complejos; en relación a ellos vamos a ciegas. Por ejemplo, cómo influye el cambio climático en la biodiversidad, en los conjuntos de especies animales y vegetales que nos rodean y con las que convivimos. En mi campo, cada vez tenemos más evidencias del impacto del cambio climático en el número de especies vegetales y en las bacterias (el microbioma). Esta diversidad biológica influye en nuestro sistema inmunitario. Dado que son sistemas complejos, un pequeño cambio puede tener efectos desproporcionados. Hay evidencias –aún incipientes– de que, cuanta menos biodiversidad, más asma. Otro tipo de efectos complejos de gran importancia son las migraciones de especies.

Aun así, todavía no se aplican las reducciones de emisiones que serían necesarias.

Nuestra generación vive con una espada de Damocles sobre la cabeza, y es preciso tomar medidas urgentes. El acuerdo internacional adoptado en la Cumbre del Clima de París, COP21, es un importante primer paso para la reducción de las emisiones de CO₂ y otros gases de efecto invernadero. Pero aún es difícil predecir cuál será su alcance.

El coste económico de estas medidas suele ser el principal argumento en contra. ¿Cómo se puede convencer a la sociedad de que defender el medio ambiente también es positivo desde el punto de vista económico?

El impacto climático en la salud tiene unos costes astronómicos en términos de PIB. Las políticas a favor del medio ambiente generan riqueza porque salvan vidas y porque disminuyen la presión sobre el sistema sanitario. Es necesario considerar el medio ambiente como un factor económico más. Junto con ello, una economía ambientalmente sostenible es capaz de crear nuevos tipos de productos y servicios y de generar riqueza.

En los últimos años ha aumentado la incidencia de las enfermedades respiratorias. Según previsiones de la OMS, el cáncer podría aumentar hasta un 75 % en 2030.

Es cierto, y también han aumentado las enfermedades cardiovasculares y mentales, así como las alergias. En general son más frecuentes las enfermedades crónicas. ¿Por qué? Por un lado crece nuestra esperanza de vida, pero tenemos más riesgo de enfermar, dado que muchas de estas enfermedades están asociadas al envejecimiento. Con todo, las causas del incremento de la mayoría de las enfermedades son múltiples, y entre ellas se cuentan las ambientales. Por ejemplo, en el ámbito respiratorio ha crecido mucho la incidencia de la enfermedad pulmonar obstructiva crónica (EPOC), que hace treinta años era poco frecuente; el incremento se asocia de modo claro con el tabaco. También sabemos que la contaminación atmosférica aumenta el riesgo de episodios graves y de muerte en los afectados de EPOC. En cuanto a la mayor incidencia de las enfermedades crónicas, sabemos dónde fallamos: una dieta con exceso de calorías y poco equilibrada, el consumo de tabaco, el crecimiento del sedentarismo y, especialmente, el de las desigualdades sociales, que constituyen una causa estructural.

¿Las zonas con un aire más contaminado son también las de peor salud?

Pocas veces se pueden establecer patrones geográficos para una sola causa de una enfermedad. Por ejemplo, en España hay un patrón claro de muerte por cáncer de vejiga, con mayor incidencia en algunas áreas de Andalucía y Cataluña en las que se han realizado actividades industriales y de minería. El aumento de mortalidad por cáncer de vejiga en zonas del Vallès sugiere firmemente una correlación con la presencia de industria textil. Otro ejemplo clarísimo es el aumento de casos de cáncer –como el mesotelioma– relacionados con la exposición laboral o ambiental al asbesto. En Barcelona existe una mancha clarísima, inapelable, y es la desigualdad social. La diferencia en esperanza de vida entre los barrios más ricos y los más pobres es de diez años, hecho que explica la mayoría de enfermedades. En los barrios más pobres la vivienda, la alimentación y las condiciones de trabajo son peores, se sufre más estrés vital, se fuma más... En Sarrià, Sant Gervasi o Pedralbes se vive más que en Ciutat Vella. Es un fenómeno común a todas las ciudades.

¿Y los barrios pobres también están más expuestos a la contaminación?

No, en Barcelona la contaminación atmosférica del tráfico no es mayor en los barrios pobres. Hay barrios con alto poder adquisitivo y mucho tráfico, en los que claramente la gente está más expuesta a la contaminación, y donde posiblemente también haya más ruido. El mercado quizás todavía no lo ha interiorizado, pero acabará haciéndolo.

¿Superamos a menudo los umbrales admisibles de contaminación atmosférica?

Existen dos umbrales importantes: uno, establecido con criterios de salud, fijado por la OMS, y que superamos ampliamente, y otro, el umbral legal que fija la Unión Europea, más laxo, en el que los criterios económicos y políticos van por delante de la salud.

¿Existe una correlación entre la contaminación y la actividad de las urgencias hospitalarias?

Cientos de estudios demuestran que, cuanto más contaminación atmosférica, más problemas de salud. Reducir en un 20 % la contaminación evitaría el 2,8 % de las muertes y los ingresos en urgencias por causas respiratorias y cardiovasculares, según estudios de nuestro centro. Incluso se ha registrado un aumento de ingresos hospitalarios algunos días en que los niveles de contaminación se encontraban por debajo de lo que marca la OMS; por lo tanto, estas recomendaciones también son cuestionables. Por poca contaminación que haya, tiene efectos. Y aunque individualmente sean pequeños, cuando se acumulan en millones de personas su impacto es grande.

¿Cuántas muertes se podrían evitar si mejorara la calidad del aire?

Un estudio realizado en 2007 por el CREAL mostró que en el área metropolitana de Barcelona se podían atribuir a la contaminación por partículas 3.500 muertes prematuras anuales de personas mayores de treinta años. En una investigación nuestra más reciente, el profesor Mark Nieuwenhuijsen ha estudiado la relación entre las muertes y estos cinco factores: la exposición a la contaminación, el sedentarismo, el ruido, el calor y la falta de espacios verdes. Barcelona podría evitar casi el 20 % de las muertes, y su esperanza media de vida aumentaría en un año, si se siguieran las recomendaciones internacionales al respecto.

¿Cómo puede contribuir la Administración?

Con una mejor planificación urbanística y del transporte. Los barceloneses solo realizan unos 77 minutos de actividad física semanal, cuando la recomendación es realizar 150. El aire contiene un promedio de 16,6 microgramos de partículas en suspensión por metro cúbico, cantidad que, según las recomendaciones internacionales, debería ser inferior a 10. Sufrimos también mucho ruido. Barcelona supera en 10 decibelios el umbral saludable, que las recomendaciones de la OMS sitúan en 55 decibelios. Y en lo relativo al calor, en el centro de la ciudad se puede llegar a superar en 8 grados la temperatura de la periferia. Y un tercio de los habitantes vive lejos de una zona verde.

En varios estudios han determinado de qué modo la contaminación del tráfico afecta a los niños en el colegio. ¿Qué

herencia dejaremos a nuestros hijos si no actuamos?

El grupo de investigación de Jordi Sunyer, jefe del programa de salud infantil del CREAL, ha comprobado que la contaminación del tráfico afecta al desarrollo cognitivo de los niños y su rendimiento escolar. A partir de una muestra de más de 2.600 alumnos de primaria de 39 colegios de Barcelona, con una edad media de ocho años y medio, se han analizado los efectos de las partículas en suspensión (PM) en el aire interior de los colegios. Un incremento de 4 microgramos por metro cúbico de las partículas de menos de 2,5 micras de diámetro –las que suponen un mayor riesgo para la salud– está asociado con una reducción del 22 % en la memoria de trabajo.

Y no se adoptan medidas.

Tenemos una tradición política negligente con la evidencia científica. En Cataluña hemos trabajado con el Departamento de Salud de la Generalitat para incluir las evidencias en los planes de salud, pero las respuestas son siempre muy lentas. En el caso de los colegios la medida adecuada sería restringir el tráfico a su alrededor. En los países nórdicos se regula la ubicación de los colegios en función de la contaminación atmosférica.

Otro de los proyectos importantes en el CREAL es INMA, Infancia y Medio Ambiente, con grupos de madres e hijos a los que siguen desde hace más de diez años para ver cómo les afecta la contaminación.

La contaminación atmosférica influye en el peso que tendrá el recién nacido en el momento de nacer, que es más bajo cuanto más expuestas a la contaminación han estado las madres durante el embarazo. Comprobamos que por cada 10 microgramos más de dióxido de nitrógeno (NO₂) o de compuestos volátiles por metro cúbico de aire a los que estaba expuesta la madre, el niño pesaba 91 gramos menos. Estos estudios son muy importantes y la Administración los debería tener en cuenta.

¿Puede que las PM acaben interfiriendo en el funcionamiento de todo el cuerpo, además de los pulmones?

Estos tipos de partículas tan pequeñas son las que más preocupan porque llegan hasta el fondo del pulmón, de allí pasan a la sangre, se incorporan al ateroma, producen inflamación crónica y se distribuyen por todo el organismo. Pueden pasar del bulbo olfatorio y dirigirse al cerebro. Estamos seguros de no exagerar, al contrario; hay fenómenos que todavía no se conocen lo bastante bien y los problemas pueden ser incluso más graves. Estamos empezando apenas a establecer relaciones con el Alzheimer o la diabetes.

Se dice que actualmente se usa menos el coche.

Los niveles de contaminación han bajado porque, debido a la crisis, el coche se utiliza menos. Pero, dado que no hay dinero para renovarlos, los vehículos envejecen y se vuelven más contaminantes. Hasta ahora no se ha hecho nada concreto para reducir su uso; esta es una de las medidas urgentes que tenemos aún pendientes. Es necesario que todos caminemos más, que vayamos más en bicicleta y que utilicemos más el transporte público.

¿Las supermanzanas son una buena medida de salud pública?

Pretenden disminuir el volumen total de tráfico y, por tanto, de gases contaminantes. También aportan otro beneficio: el aumento de la “caminabilidad”. La actividad física ayuda a disminuir la obesidad, lo que tiene un impacto aun mayor sobre la salud. El sobrepeso y la contaminación atmosférica se encuentran directamente relacionados. Por muchas limitaciones que tenga el proyecto de las supermanzanas, supone una oportunidad única que Barcelona no puede perder. La salud planetaria tiene los años contados si entre todos no cambiamos el actual modelo de desarrollo. Las supermanzanas pueden ser una gran contribución.

Desde el CREAL también se ha estudiado la contaminación por productos químicos.

La dieta es la fuente principal. La contaminación del pescado por mercurio tiene un impacto en el desarrollo neurocognitivo de los niños, y ha llevado a establecer recomendaciones en la dieta de las mujeres embarazadas. También hemos realizado estudios sobre los disruptores endocrinos, las dioxinas, que son muy persistentes y no están suficientemente reguladas.

Todo ello a veces te lleva a pensar: ¿pero cómo seguimos vivos?

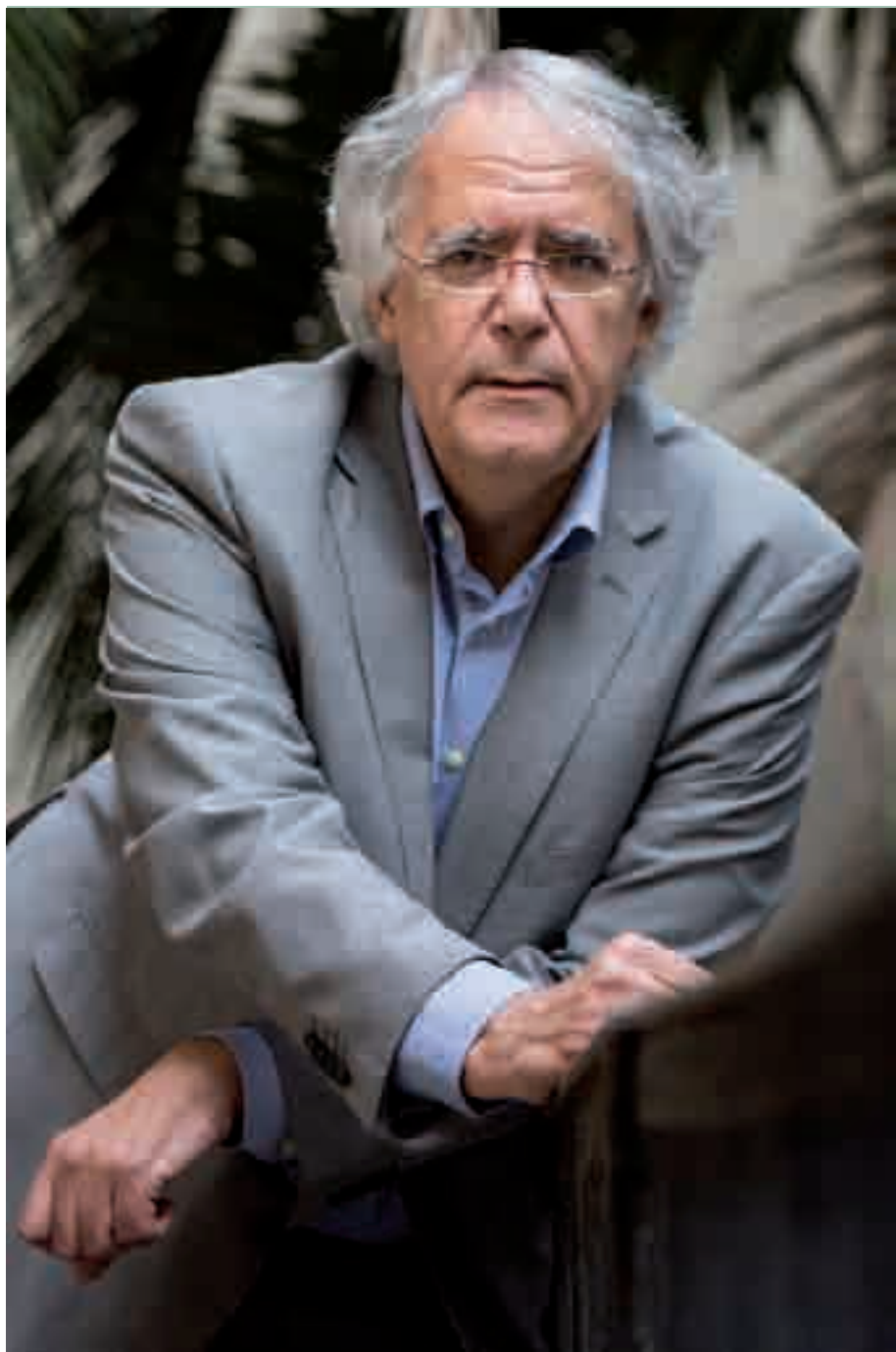
El organismo tiene una capacidad brutal de adaptación. Probablemente utilizamos más de ochenta mil productos químicos diferentes, de los que se han estudiado muy pocos, unos mil o dos mil. La mayor parte se encuentran en nuestro cuerpo aunque sea en pequeñas cantidades, y desconocemos sus efectos... todavía.

Llevan ustedes a cabo una investigación incómoda. Estudios difíciles sobre asuntos que a diferentes colectivos no les interesa que lleven a conclusiones claras.

Sí, es una ciencia molesta. Parte de nuestra investigación a menudo no agrada a las grandes corporaciones industriales y hacen todo lo que pueden para negar los estudios o quitarles importancia. En Europa la presión directa no es tan fuerte como en Estados Unidos, donde puede ocurrir que, si publicas un artículo muy negativo para una determinada industria, te pongan una denuncia. Lo hacen para que los demás investigadores se asusten, para tenerte ocupado defendiéndote y que así no puedas trabajar. Un clásico ejemplo es el del tabaco, en el que la industria ha utilizado estrategias inmorales para tratar de entorpecer la investigación y su aplicación.

Y los campos electromagnéticos que generan los móviles, ¿cómo nos afectan?

En el CREAL, los estudios de Elisabeth Cardis, profesora de Investigación en Epidemiología de la Radiación, han contribuido a que la Agencia Internacional para la Investigación del Cáncer (IARC) clasifique el uso del móvil como posible carcinógeno. Para llegar a conclusiones como esta se forma un panel con grupos de expertos que evalúan la evidencia científica y la industria también participa como observadora. El problema es que, cuando la IARC lo publica, aparecen muchos medios de comunicación y expertos

poniendo en duda la evidencia y asegurando que los resultados no tienen sentido. Y sí lo tienen.

Así pues, una vez más, tendríamos que tomar medidas que no tomamos.

Las autoridades responsables deberían atender seriamente las recomendaciones de estos estudios. Muchos países tienden solo a establecer medidas preventivas, como aconsejar un uso menos intensivo de los móviles, que se utilicen sistemas de manos libres, que los aparatos no se acerquen a órganos vitales... ■

Patossa

La paz en movimiento

Muchos hemos aprendido geografía a fuerza de guerras. Beirut, Vukovar, Kandahar, Tikrit o Alep son topónimos que se nos han grabado en la memoria con fuego y metralla. Y sin ir tan lejos, el nomenclátor urbano conmemora batallas más antiguas y cercanas, como Tetuán o Bailén.

Barcelona se ha señalado como ciudad pacifista. Dio muestra de ello durante la campaña anti-OTAN, en los años ochenta, y con el movimiento de objeción de conciencia al servicio militar, el lanzamiento de campañas como la C3A contra el comercio de armas, la creación de colectivos como el de Dones Antimilitaristes (DOAN) o las multitudinarias manifestaciones contra la guerra de Irak.

En este dossier abordamos el movimiento pacifista desde varios ángulos. Comenzamos por el rechazo al servicio militar, tan extendido a finales del siglo pasado que algún año hubo en Cataluña más objetores que reclutas. Nos fijamos en la paz de género, aún muy amenazada por la violencia patriarcal. Tratamos sobre la convivencia entre confesiones religiosas. Recogemos la labor de entidades dedicadas a promover los valores de la paz, integrantes de una red capaz de reaccionar ante las grandes crisis, como se ha demostrado con la activación por el Ayuntamiento, hace un año, del plan Ciudad Refugio. Y nos preguntamos por el futuro y los retos de Barcelona en este ámbito. En un mundo globalizado, las redes de ciudades están en el centro de la construcción de la paz.

Pere Virgili

Arcadi Oliveres
 Presidente de Justícia i Pau

Barcelona y el espíritu de paz

La ciudad ha demostrado vivir intensamente el valor de la paz y tener voluntad de preservarlo. Pero empañando este panorama aún quedan algunas nubes que deberemos tratar de alejar, al margen de los nuevos retos que se presenten.

En una época en que los enfrentamientos bélicos siguen presentes con toda su fuerza, en que el gasto militar ha alcanzado dimensiones fuera de la razón, en que los ejércitos se privatizan, en que las tácticas de guerra se digitalizan y la banalización de la muerte llega incluso a los juegos infantiles, debemos preguntarnos si los ciudadanos somos capaces de reaccionar ante estas situaciones. Evidentemente, no se trata de ningún paraíso; sin embargo, merece la pena tomar algunos ejemplos de lo que, en este ámbito, ha sucedido históricamente en Barcelona, focalizándolo en los últimos treinta años.

La ciudad ya había vivido protestas en contra del servicio militar desde mucho tiempo antes. En 1773 se produjo un encierro en la catedral en contra del alistamiento ordenado por Carlos III, al que, finalmente, el Ejército tuvo que renunciar. En 1845 y 1870 se produjeron nuevas acciones en contra del reclutamiento, hasta que tuvo lugar el importante estallido que representó la Semana Trágica de julio de

1909, en que la huelga general del día 26 expresó el rechazo popular al envío de tropas a la guerra colonial de Marruecos. Posteriormente, el advenimiento de la Segunda República facilitó la aparición de diferentes organizaciones pacifistas, algunas de las cuales se afiliaron a la Internacional de Resistentes a la Guerra.¹

Las entidades y organizaciones pacifistas no actuaron durante la Guerra Civil y se limitaron a actividades de carácter humanitario. Ya estaba bastante avanzada la dictadura franquista cuando aparecieron los que serían los primeros protagonistas del movimiento por la paz en Cataluña, prácticamente todos ubicados en Barcelona: Pax Christi y Amics de l'Arca en los años cincuenta, Justícia i Pau y el Institut Víctor Seix de Polemologia en los años sesenta, y los distintos grupos de objetores de conciencia y las acciones no violentas en los años setenta, con la figura destacada de Lluís M. Xirinacs. Será a partir de los años ochenta cuando se vivirá en Barcelona el estallido del pacifismo que sigue

Mosaico humano con el símbolo de la campaña "Aturem la guerra" [Paremos la guerra], contra la invasión de Irak por las tropas de Estados Unidos y Gran Bretaña; plaza de Catalunya, 10 de abril de 2003.

plenamente vigente hoy en día. Contribuirán a ello los colectivos organizados que hemos mencionado, pero también la disconformidad con una serie de guerras. Igualmente estarán presentes el debate sobre la entrada y la posterior permanencia de España en la OTAN, las luchas y las acciones en contra del servicio militar, la no aceptación de las dimensiones económicas del militarismo y el florecimiento de diferentes expresiones de la cultura de paz.

Asimismo, puede afirmarse que esta amplia visión pacifista, en el caso de Barcelona, se ha visto completada con una perspectiva de la paz en sentido positivo. Es decir, entendiéndola no solo como ausencia de guerra, sino también como la conjunción de diferentes elementos que pretenden desterrar cualquier aspecto de violencia estructural. De acuerdo con esta concepción, la paz comprendería forzosamente la justicia social, el desarrollo de los pueblos, el respeto por los derechos humanos, la asistencia a las víctimas de los conflictos y la preocupación por la supervivencia del planeta. Veamos a continuación el amplio repertorio ciudadano de movimientos, acciones, centros de estudio, publicaciones, etc., que llevan años trabajando en esta dirección, así como algunas reticencias que se nos presentan al respecto.

La campaña anti-OTAN

El Casal de la Pau de Barcelona fue el núcleo generador de una parte importante de las actividades pacifistas de los años ochenta. Se creó en 1976 tras la realización, a lo largo de diferentes caminos de Cataluña, de la iniciativa no violenta –oficialmente prohibida– conocida como la Marcha de la Libertad. En el Casal convivían Pax Christi, Amics de l'Arca, objetores de conciencia y los miembros del Comité Antinuclear de Catalunya (CANC). Uno de los grupos de objetores de conciencia, el Grupo de Acción Directa No-violenta anti-OTAN (GANVA), fue el primero en realizar acciones anti-OTAN desde 1978. A partir de 1983 facilitarían la formación de la Coordinadora por el Desarme y la Desnuclearización Totales (CDDT), de donde surgiría un año más tarde la Coordinadora de Cataluña de Organizaciones Pacifistas (CCOP), que llevaría el peso de la campaña por el “no”

La movilización de reservistas para ir a combatir a Marruecos, en julio de 1909, donde el día 9 había comenzado la Guerra de Melilla, fue el detonante de la Semana Trágica. Abajo, embarco de tropas con destino a Melilla en el puerto de Barcelona.

Frederic Ballell / AFB

Robert Ramos

a la OTAN en el referéndum por la salida de la organización del año 1986.

Durante los años previos al referéndum Barcelona hervía de acciones antimilitaristas, impulsadas, entre muchos otros, por los objetores, el colectivo GANVA (desde 1981 rebautizado como Grupo Antimilitarista de Barcelona, GAMBA), Justicia i Pau, el CANC, la vocalía de mujeres, los sindicatos y los partidos situados a la izquierda del PSC. Recordemos la manifestación en contra de la entrada de España en la OTAN del 18 de octubre de 1981, la marcha de las antorchas del 21 de octubre de 1983 –en la que, además de la salida de la OTAN, se reclamaba el cierre de las bases norteamericanas en España y se protestaba contra los euro-misiles–, la cadena humana por la paz del 20 de mayo de 1984, la marcha de columnas del 2 de diciembre de 1984 y la manifestación contra la visita del presidente norteamericano Reagan del 5 de mayo de 1985.

La campaña del “sí” en el referéndum sobre la OTAN se podría estudiar como modelo de manipulación informativa y desenfoque democrático, ya que convirtió la consulta en un plebiscito de confianza a favor de Felipe González, quien había transformado radicalmente su propuesta inicial de salida en la de una permanencia con tres condiciones que jamás se han llegado a cumplir. Aunque el “no” ganó en Cataluña, Euskadi y Canarias, es evidente que el resultado afectaría a un movimiento que se recondujo hacia nuevas propuestas. En unos primeros momentos se produjeron acciones de protesta en pro del desmantelamiento de las

Pilar Aymerich

bases norteamericanas y manifestaciones en Barcelona en contra de los ataques de Estados Unidos en Libia y de su intervención en Nicaragua.

Otro elemento nacido unos años antes fue tomando fuerza en paralelo a la campaña anti-OTAN: la objeción de conciencia al servicio militar. Su tratamiento experimentó un cambio radical a partir de la aprobación por parte del Gobierno español, en octubre de 1983, del proyecto de la Ley Reguladora de la Objeción de Conciencia y de la Prestación Social Sustitutiva (LOC), que recibiría el visto bueno parlamentario el 28 de diciembre de 1984. La LOC, por su carácter cerrado y represivo, fue rechazada mayoritariamente por el pacifismo catalán y dio pie, ya en su período de tramitación, a acciones de distinta índole, como la protesta realizada en el castillo de Montjuïc el 9 de abril de 1984 a cargo del Movimiento de Objeción de Conciencia (MOC). En octubre se creó, también en Barcelona, la Coordinadora Mili-KK, que organizó varias acciones contra la semana de las fuerzas armadas y los abusos que se producían durante el servicio militar, así como un trabajo de denuncia de la situación en los cuarteles.

El tema de la objeción de conciencia se complementó con la creación en Barcelona, en 1983, de la Asamblea de Objeción Fiscal, una organización que, mediante prácticas de desobediencia parcial a la ley del IRPF, pretendía denunciar el absurdo gasto militar y las inversiones armamentísticas derivadas de la integración de España en la OTAN. Más adelante, dada la imposibilidad de aceptar los términos de

la ley de objeción de conciencia, a partir de 1987 adquirió toda su fuerza el movimiento de insumisión, un elemento básico de presión que culminó el 9 de marzo de 2001 con la supresión del servicio militar obligatorio.

Educación por la paz

Al mismo tiempo se fue expandiendo en el ámbito barcelonés un proceso de reflexión interna que condujo a un intenso trabajo de formación, de investigación y de edición que podríamos integrar genéricamente bajo el nombre de educación por la paz. En este sentido cabe destacar la aparición, en fechas muy próximas (1983 y 1984), de la Fundación por la Paz, del Seminario Permanente de Educadores y Educadoras por la Paz de la Facultad de Formación del Profesorado de la Universidad de Barcelona, de la Sección de Estudios sobre Paz y Conflictos del CIDOB y de la Universidad Internacional de la Paz, ubicada en Sant Cugat del Vallès, que se añadirían a las labores pedagógicas de Justicia i Pau. En el terreno de la cultura de la paz, cabe también referirse a diferentes publicaciones periódicas de carácter pacifista, o sencillamente críticas con el militarismo, que aparecieron en esa época, editadas casi siempre desde Barcelona, como *La Puça i el General*, por parte del GANVA, y, al margen de los boletines de las entidades mencionadas, *La Puça i el General*, *Mientras Tanto*, *Pissarra Pacifista*, *El Viejo Topo*, *BIEN - Boletín de Información sobre Energía Nuclear*, *En Peu de Pau*, *Per la Pau y Sobre Pau*.

A caballo de las dos páginas, participantes en la Marcha de la Libertad, nombre genérico de un conjunto de marchas no violentas que se llevaron a cabo por los caminos de Cataluña en el verano de 1976 para reclamar el Estatuto de autonomía, las libertades políticas y la amnistía. Dio pie a la creación del Casal de la Pau de Barcelona, núcleo de numerosas actividades pacifistas de los años ochenta. A la derecha, las primeras Jornadas Catalanas de la Mujer en el paraninfo de la Universidad de Barcelona, en mayo de 1976, un momento fundacional del movimiento feminista catalán.

Pérez de Rozas / AFB

Manifestación organizada por el Comité Antinuclear de Cataluña en la Rambla de Catalunya, en marzo de 1979.

En este balance resulta igualmente imprescindible resaltar el importante papel del feminismo en la lucha por la paz, tal como se desarrolló en Barcelona. De las II Jornadas Catalanas de la Mujer, de mayo de 1982, surgió DOAN (Mujeres Antimilitaristas), que otorgaba un contenido más amplio a la lucha por la paz con la negación a engendrar hijos para la guerra y a mantener los gastos militares en lugar de los sociales. Más tarde se organizaron acciones contrarias a la incorporación de mujeres al ejército y manifestaciones y acciones frente a la fábrica Pegaso de Barcelona, que producía material de guerra.

Las guerras de los años noventa

La siguiente etapa a considerar, ya entrados los años noventa, consistió en gran medida en acciones contra las múltiples guerras de la década. Fue pionera la que se produjo a raíz de la primera conflagración de Irak. La aportación española, con logística y puesta del territorio a disposición de los aliados, motivó manifestaciones entre julio de 1990 y febrero de 1991. También cabe destacar los dos casos de desertión que se dieron en Cataluña, protagonizados por dos tripulantes de corbetas que zarpaban hacia el Golfo. Recordemos aquí la publicación de ocho ediciones del *Diari de la Pau*, desde enero hasta abril de 1991, que permitió presentar una visión bastante diferente a la que exhibían, muy en línea gubernamental, los grandes medios de comunicación locales.

La guerra en la antigua Yugoslavia propició más adelante el nacimiento de acciones de solidaridad con las víctimas. En 1995 el Ayuntamiento creó el Distrito XI (añadiendo Sarajevo a los diez distritos de la ciudad) y, en febrero de 1996, se abrió una embajada de democracia local barcelonesa en la capital bosnia, bajo el paraguas del Consejo de Europa. La embajada canalizaba las ayudas procedentes de Cataluña y promovió la rehabilitación de 1.647 pisos. El distrito funcionó hasta 2004.

También vinculada a las acciones en contra de la guerra, la que tuvo lugar el 15 de febrero para rechazar el inminente ataque a Irak representa posiblemente el punto álgido del antibelicismo en Barcelona y, por extensión, en toda Cata-

luña. Efectivamente, tras constatar que había contado con una asistencia de más de un millón de personas, el presidente estadounidense George H. Bush pronunció su célebre frase: “La manifestación de Barcelona no podrá detener la guerra”. Caceroladas y multiplicidad de acciones promovidas por la activísima plataforma “Aturem la guerra” [Paremos la guerra] continuaron sucediéndose en la ciudad durante febrero y marzo de 2003.

En los últimos años, la presencia pública del pacifismo catalán quizás no se ha notado tanto, pero eso no significa que haya habido inacción. Algunos elementos nos demuestran que Barcelona es un magnífico espejo de una amplia variedad de preocupaciones antibelicistas y de una voluntad de progreso de la paz. Citaremos algunos, sin ánimo de ser exhaustivos.

La tradición no violenta sigue presente con la labor de Artesans de la Pau, que desde 1981 realizan cada jueves un acto de presencia silenciosa de media hora en la plaza de Sant Jaume, en una reivindicación permanente frente a los conflictos armados del momento. En una línea similar, un elevado número de catalanes se han implicado como miembros de las Brigadas Internacionales de Paz (BIP) para defender in situ a las víctimas de la violencia y a todas aquellas personas que trabajan en defensa de los derechos humanos.

La educación por la paz también se hace presente en la Escuela de Cultura de Paz de la Universidad Autónoma de Barcelona; en la celebración anual del Día Escolar de la No Violencia y de la Paz (DENIP), que suele conmemorarse en el barrio del Poblenou ante de la estatua de bronce de Gandhi esculpida por Adolfo Pérez Esquivel, premio Nobel de la Paz 1980, y también en las acciones de la Fundación por la Paz, que ya en 1999 promovió la campaña “Por la paz: no a la investigación militar”, en colaboración con la citada Escuela de Cultura de Paz, Justicia i Pau y otras entidades, como el Centro Unesco y la Asociación para las Naciones Unidas.

Otra faceta que no podemos dejar de mencionar es el otorgamiento anual de premios de reconocimiento a personas e instituciones que trabajan en este ámbito. Recordemos los que han creado la Asociación para las Naciones Unidas, la Fundación Comín, el Instituto Catalán Interna-

cional por la Paz (ICIP) y el Instituto Víctor Seix de Polemología, creado en 1967 y que, por tanto, cumplirá su cincuenta aniversario en breve.

Como acción por la paz muy significativa surgida durante las tres últimas décadas, cabe referirse a la celebración del Parlamento de las Religiones, llevado a cabo en el ámbito del Foro de las Culturas de 2004. Campañas como las de ciudades desnuclearizadas, en contra de las minas antipersona y para la erradicación de las bombas de racimo serían otras iniciativas a tener en cuenta. Tampoco podemos olvidar las acciones permanentes de solidaridad que se llevan a término desde hace muchos años con los pueblos víctimas de la opresión y de las guerras, de las que a menudo han surgido comités de solidaridad y asociaciones como Stop Mare Mortum, que, complementando la labor de SOS Racismo, se preocupa intensamente por la suerte de los refugiados –¿por qué no inmigrantes?–, tal como ya se había hecho en 1978 con la creación de la Asociación Catalana de Solidaridad y Ayuda a los Refugiados (ACSAR), a raíz del exilio motivado por las dictaduras latinoamericanas.

Estudios sobre el armamentismo

El tema del armamentismo ha merecido también una dedicación especial. A los antiguos trabajos de la Cátedra Unesco de la UAB se añadió desde 1987 la Campaña Contra el Comercio de Armas (C3A), promovida inicialmente por Justicia i Pau y la Fundación por la Paz, y transformada posteriormente en el Centro Delàs de Estudios por la Paz. El centro, actualmente una institución independiente, se dedica a cuestiones de economía de la defensa denunciando el gasto militar, la I+D con fines de guerra, la industria y el comercio de armamento. Durante los últimos años ha dedicado una atención especial a la llamada banca armada y a la financiación de la fabricación de máquinas de guerra.

El largo trabajo realizado ha permitido la institucionalización de algunas de las entidades implicadas en el pacifismo. En un primer momento aparecieron varias federaciones catalanas de las que más tarde surgió Lafede.cat - Organizaciones para la Justicia Global. Por otra parte, la aprobación en 2003 por el Parlamento de Cataluña de la Ley de Fomento de la Paz dio pie a la creación del Consejo Catalán de Fomento de la Paz y del Instituto Catalán Internacional por la Paz (ICIP), dedicado a la investigación y al fomento de la paz, publicaciones y archivo. En una línea paralela, en 2009 el Ayuntamiento de Barcelona creó el Centro de Investigación Internacional para la Paz de Barcelona (CRIPB) como centro de formación en gestión de crisis y operaciones de paz en todo el mundo.

La ciudad ha demostrado vivir intensamente el valor de la paz y tener voluntad de preservarla. Podemos sentirnos satisfechos, pero no completamente. Al margen de los retos que en un futuro puedan presentarse, quedan todavía algunas nubes que deberemos tratar de ir alejando durante los próximos meses. Mencionemos a título de ejemplo la potenciación de algunas industrias de componentes de tecnología militar que se han radicado en el distrito 22@, la contradictoria permanencia de las fuerzas armadas en los salones de la Infancia y de la Enseñanza, la presencia de proyectos de I+D militar en algunas universidades con sede en Barcelona, la visita periódica a la ciudad de buques de guerra y las

Pepe Encinas

Pere Virgili

maniobras militares que siguen siendo frecuentes en la sierra de Collserola. Elementos que no nos permiten afirmar definitivamente que Barcelona “vive en espíritu de paz”. ■

En la foto superior, protesta contra el ingreso de España en la OTAN, el 2 de marzo de 1986. En la imagen de abajo, manifestación en favor de los refugiados realizada el 19 de junio de 2016 bajo el lema “Abrid fronteras, queremos acoger”.

Nota bibliográfica

1. Estas informaciones y otras que aparecen en el artículo se han extraído del libro de Enric Prat *Moviéndose por la paz*, Hacer Editorial, Barcelona, 2006. Se trata de un estudio exhaustivo y muy bien documentado sobre el movimiento por la paz en España en las décadas de los años ochenta y noventa del siglo pasado. También resulta un buen complemento el trabajo de Xavier Garí *Els primers col·lectius i organitzacions per la pau i la no-violència sorgits a Catalunya*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2002 (tesis de maestría).

El monumento al general Joan Prim, del parque de la Ciutadella, engalanado con símbolos y eslóganes pacifistas durante el Festival per la Cultura de la Pau de mayo de 2000.

A la derecha, acampada antimilitarista en la plaza de Espanya, por las mismas fechas. Estas dos acciones, más una gran manifestación y una colgada de sábanas blancas en los balcones, las convocó una plataforma de más de doscientas entidades para protestar contra la organización en Barcelona del desfile del Día de las Fuerzas Armadas.

Dani Codina

Jordi Armadans

Presidente de FundiPau (Fundació per la Pau)

Iniciativas por la paz y el desarme

El rechazo al servicio militar, las manifestaciones contra la guerra y la educación por la paz en las escuelas y el tiempo libre forman parte del patrimonio pacifista histórico de Barcelona y Cataluña.

Cuando me pongo a escribir este artículo, se acaba de saber que Textron, la última empresa norteamericana productora de bombas de dispersión (una especie de bomba de bombas, cuyos impactos son altamente indiscriminados y que está dotada con unas cargas explosivas que pueden permanecer activas, sin explotar, hasta años después del conflicto), ha decidido dejar de fabricarlas.

El caso es interesante, porque Estados Unidos no es firmante de la convención internacional que prohíbe las bombas de dispersión y, por lo tanto, la empresa tiene, legalmente, todo el derecho a producirlas y venderlas. Entonces, ¿por qué ha dejado de hacerlo? Porque considera que hay demasiadas “dificultades legales” (la existencia del tratado lo hace todo más complicado incluso para los países que quisieron quedar fuera de él) y por la “reducción de pedidos”. Efectivamente, gracias al tratado hay menos países que usan y compran bombas de dispersión y, en consecuencia, la oferta no puede mantenerse al mismo nivel.

He aquí una noticia aparentemente menor pero en realidad muy importante, pues demuestra que el trabajo por la paz, la desmilitarización y el desarme (ya sea en su vertiente más activista y de calle, o en la menos llamativa de incidencia diplomática) es útil. Lo es para cambiar políticas globa-

les, crear tratados y hacer que empresas armamentísticas... se vean obligadas a cerrar el chiringuito.

Es posible –y lógico– que algunas situaciones especialmente lamentables (Siria, Iraq, Afganistán, Somalia...), el crecimiento del número de conflictos armados, la vitalidad del comercio de armas, etc., nos haga pensar que todo está perdido. Pero, pese a estas gravísimas y preocupantes realidades, también es cierto que a veces se consigue establecer complejos y laboriosos acuerdos de paz (en Colombia, por ejemplo), o que, en los últimos años, ha habido avances significativos en el ámbito del desarme y el control de armas que deberíamos ser capaces de valorar: por el cambio que han supuesto en la escena internacional y porque se han producido gracias a la sensibilización, la concienciación y la movilización de la ciudadanía a través de ONG y otras entidades y con la realización de campañas. Y Barcelona y Cataluña también han participado en todos estos cambios.

“La mili no mola”

De hecho, el rechazo al servicio militar, las manifestaciones contra la guerra y la educación por la paz en las escuelas y en las instituciones educativas del tiempo libre son algunas muestras de esta vitalidad, de este patrimonio, en clave de paz, que la ciudad y el país atesoran.

Durante los años ochenta y noventa, en todos los países democráticos en los que convivió la conscripción (un servicio militar obligatorio) con el derecho a la objeción de conciencia, la mayoría de jóvenes hacían la mili y una minoría optaban por la objeción.

En Cataluña, el número de jóvenes que no iban a la mili llegó algún año a ser superior al de jóvenes que la cumplían. Es decir, había más jóvenes que optaban por alternativas al servicio militar (objeción, insumisión) que no por hacer lo que tocaba. Sin duda, muchos factores (la existencia y la actividad del movimiento de objeción, la extensión social del problema, cuestiones políticas, la tardanza del Estado en gestionar la objeción y el modo caótico en que lo hizo) influyeron en ello; pero, mírese como se mire, es un dato muy relevante y, a menudo, desconocido.

A raíz de la profesionalización de las fuerzas armadas impulsada por el Gobierno español, la incorporación a filas se convertía en un proceso *voluntario*; por tal razón, de repente, se precisaba seducir a los jóvenes para que se incorporaran. El gran desgaste causado a la imagen del Ejército por el franquismo y por el golpe de estado del 23F obligaba al Gobierno a llevar a cabo un considerable esfuerzo para reclutar soldados.

Escuelas, científicos y desfiles

A raíz de todo ello y del malestar que muchos militares experimentaban ante la extensión social del antimilitarismo durante los años ochenta y noventa, el Gobierno español desarrolló un programa consistente en promover la “cultura de defensa”, con la voluntad de reforzar el apoyo de la ciudadanía a la política de defensa y el consenso para asumir los costes económicos e implicarse en ella personalmente.

El plan contemplaba una relación más estrecha de las fuerzas armadas con el mundo asociativo, las entidades juveniles y la enseñanza. Se pretendió que las escuelas impartieran asignaturas sobre defensa, que los centros de enseñanza conocieran la vida militar sobre el terreno y que los militares pudieran visitar los centros para conferenciar sobre la salida profesional de hacerse soldado.

También, en aquel contexto, el Gobierno fomentaba una participación importante de España en proyectos armamentísticos europeos (hoy se pagan las consecuencias en forma de una deuda inasumible: cerca de 30.000 millones de euros comprometidos con la industria militar): financió proyectos de investigación y desarrollo (I+D) relacionados con el ámbito militar. El estado de la OCDE que menos dinero dedicaba a I+D pasó a militarizar buena parte de ese tan escaso gasto. Así pues, si la mili había dejado de existir, la militarización se iba a otros campos y ámbitos: al mundo de la enseñanza y la investigación científica.

Este hecho también generó nuevas campañas que, por cierto, surgieron de Barcelona: “Escuelas objetoras” y “Basta de investigación militar”. Las dos campañas tuvieron un gran impacto y acabaron logrando que los proyectos de militarizar la enseñanza y la ciencia se redefinieran a la baja.

Barcelona también guarda otro tesoro: el hecho de haber acogido la movilización más importante realizada en toda España –y seguramente en gran parte de Europa– contra un desfile militar. En el año 2000 un festival y una

gran manifestación mostraron el rechazo a la apología del militarismo que suponía celebrar un desfile de estas características. Pocas personas son todavía conscientes de esto, pero de aquellas movilizaciones y de los respectivos impactos surgió el impulso necesario para que se aprobara en el Parlamento la Ley de fomento de la paz, el Consell Català de Foment de la Pau y, más adelante, el Institut Català Internacional per la Pau.

Dando pasos hacia el desarme

A principios de los años noventa, a raíz del fin de la guerra fría, de los movimientos por la paz y los derechos humanos surge una nueva agenda global, junto a nuevos planteamientos y formas de trabajo. De la atención concedida hasta entonces a los bloques y las armas de destrucción masiva, se pasa a atender a los conflictos de larga duración, su impacto sobre la población civil y el uso y abuso de las armas pequeñas y ligeras.

La sociedad civil pone en marcha una nueva y ambiciosa campaña para intentar suprimir un arma especialmente cruel y sanguinaria, de efectos altamente indiscriminados sobre la población: las minas antipersona. Si bien, en sus inicios, la campaña parece condenada al fracaso, al cabo de cinco años alcanzará su gran objetivo: un tratado global de prohibición de las minas (Ottawa, 1997), pese a que las potencias principales están claramente en contra. De aquí surgirá, una década más tarde, un acuerdo contra las bombas de dispersión (Oslo, 2008).

En Barcelona, una campaña, la C3A (Campaña contra el Comercio de Armas), empezó a poner el foco en este comercio en 1988. Unos años más tarde, la campaña denominada “Secretos que matan” supuso la incorporación de ONG más allá del pacifismo tradicional. A escala global, la organización Control Arms clamará por regular el comercio mundial de armas. Toda esta labor, acumulada, logra resultados, tanto en el ámbito estatal como, finalmente, global: un tratado para intentar poner freno al descontrol y la proliferación del comercio de armas, responsable de centenares de miles de víctimas producidas por la violencia armada en el mundo. ■

A la izquierda, cartel de la Fundació per la Pau conmemorando la firma del Tratado de Oslo (2008), que prohíbe las bombas de dispersión. A la derecha, portada y tres imágenes de la publicación *Seriosament... 25 arguments per la pau en còmic* [Seriosamente... 25 argumentos por la paz en cómic], de la misma entidad.

Dossier

Los días 11 y 12 de junio de 1977 un centenar de personas marcharon hasta el castillo de Figueres en solidaridad con los once objetores encarcelados allí tras el primer indulto y la primera norma reguladora de la objeción al servicio militar promulgada por el gobierno de Adolfo Suárez, que fue rechazada por el Movimiento de Objeción de Conciencia. A la derecha, una imagen de la marcha, interceptada por la Guardia Civil.

Robert Ramos

Jordi Muñoz i Burzon

Profesor. Antiguo miembro del Movimiento de Objeción de Conciencia

Que no nos secuestren la vida: insumisión

La campaña de insumisión a la mili y a la prestación social sustitutoria fue una de las luchas de desobediencia civil, de enfrentamiento directo con el Estado –y su brazo armado, el Ejército– más contundentes y representativas de los últimos tiempos.

Desde finales de la década de los ochenta hasta la suspensión del servicio militar obligatorio el 31 de diciembre de 2001, cincuenta mil jóvenes se declararon insumisos desobedeciendo el reclutamiento forzoso, militar o civil. “Que no nos secuestren la vida”, proclamaban. Muchos de ellos fueron juzgados y casi un millar en toda España ingresaron en la cárcel, lo que generó numerosas movilizaciones de protesta, acciones de lucha no violenta, un rechazo social creciente y apoyos internacionales. Un gesto rebelde –una decisión personal en el marco de una estrategia colectiva que implicaba asumir las consecuencias de esta desobediencia– que ha cambiado profundamente la vida de miles de personas y que en nuestro país ha contribuido a profundizar en el concepto y el sentimiento antibelicista. Sin duda, resulta sintomático el preámbulo del proyecto del Estatuto de Núria (1931): “El pueblo de Cataluña, no como una aspiración exclusiva, sino como una redención de todos los pueblos de España, quisiera que la juventud fuese liberada de la esclavitud del servicio militar”.

La insumisión no se puede explicar sin tener en cuenta toda una serie de antecedentes. Por un lado, la lucha de los primeros objetores de conciencia –una historia de disiden-

cia, resistencia e incidencia– inició el camino y, por otro, la campaña anti-OTAN (referéndum de 1986) consiguió una capacidad de movilización social muy importante y abrió el debate de uno de los pilares tabú heredados de la dictadura. El movimiento pacifista destapó la caja de los truenos cuestionando públicamente aspectos como la existencia y las funciones de las fuerzas armadas, el origen y los intereses de los conflictos bélicos, los conceptos de defensa, de seguridad y de enemigo, el gasto militar o el comercio de armas. Paralelamente, los medios de comunicación empezaron a difundir las condiciones de vida dentro de los cuarteles y las novatadas –humillaciones y vejaciones– que sufrían los soldados de reemplazo, y a hacer públicos los datos de suicidios, accidentes y muertes de jóvenes durante la realización del servicio militar.

Una historia en cuatro etapas

La historia de la objeción de conciencia, de la lucha antimilitarista y de la insumisión en España durante la segunda mitad del siglo XX puede dividirse en cuatro etapas:

1. *Represión* (1958-1977). Desde los primeros objetores de conciencia hasta la creación del Movimiento de Objeción

de Conciencia (MOC) en enero de 1977, la Ley de amnistía y la orden de incorporación aplazada o licencia temporal para los objetores de conciencia que se iban acumulando. En el año 1971 Pepe Beunza se declaró objetor de conciencia al servicio militar. Fue la primera persona en hacerlo por motivaciones políticas.

2. *Compás de espera* (1978-1984). Desde el borrador de un primer proyecto de ley a cargo del gobierno de la UCD hasta la creación de la coordinadora Mili-KK (1984) y la aprobación de la Ley de Objeción de Conciencia (LOC) definitiva por parte del gobierno del PSOE (28 de diciembre de 1984).

3. *Hacia la insumisión* (1985-1989). Desde la declaración de objeción colectiva contra la LOC –más de dos mil objetores de conciencia entregaron un escrito en el que expresaban su firme voluntad de desobedecerla– hasta la primera presentación de objetores insumisos ante los jueces militares. El 20 de febrero de 1989 cincuenta y siete jóvenes en todo el Estado –ocho en Cataluña– manifestaron su condición de ciudadanos civiles negándose a reconocer la autoridad militar y expresaron su decisión de no hacer la mili. A partir de ese día, cada dos meses –coincidiendo con una nueva llamada a filas–, más jóvenes se fueron presentando a los juzgados militares para declararse insumisos.

4. *Con razón, insumisión* (1989-2001). Desde la primera presentación de insumisos a la mili hasta la suspensión del servicio militar obligatorio en España. Los diferentes gobiernos fueron aplicando las mismas estrategias infructuosas: dividir, diluir, integrar, desvirtuar, criminalizar y reprimir. Cuando la represión era cada vez más injustificable, cuando el apoyo social iba en aumento, el Gobierno – y el poder militar– se vieron presionados a virar la dirección de las actuaciones emprendidas para intentar detener el efecto boomerang, y también abocados a modificar la legislación con el objetivo de frenar el desgaste constante y el descrédito acumulado por el Ejército. Sin embargo, hay que tener en cuenta que la suspensión del servicio militar obligatorio podría ser revocada legalmente anulando la ley orgánica vigente, ya que el artículo 30, apartado 2, de la Constitución española –no modificado– reza: “La ley fijará las obligaciones militares de los españoles y regulará, con las garantías que sean precisas, la objeción de conciencia y las demás causas de exención del servicio militar obligatorio; podrá imponer, en su caso, una prestación social sustitutoria”.

Trabajo en red y complicidad con otros movimientos

La campaña de insumisión se basó en un funcionamiento asambleario y se coordinó a escala estatal aglutinando a varias organizaciones. En Cataluña la impulsaron el Movimiento de Objeción de Conciencia, la coordinadora Mili-KK, el CAMPI (Col·lectiu Antimilitarista per la Insubmissió) y las numerosas asambleas antimilitaristas comarcales. No fue un movimiento circunscrito al ámbito urbano, sino que su actividad se extendió por todo el territorio, y dio lugar a la creación de grupos de trabajo y de apoyo en numerosos lugares. Asimismo, hay que destacar la importancia del trabajo en red y del establecimiento de complicidades estrechas con otros movimientos sociales –feminista, estudiantil, vecinal, gay y lesbiano, independentista, ecologista, liberta-

rio, sindical, okupa y partidos de la izquierda anticapitalista– para intercambiar ideología y acción.

También fue esencial la labor de los abogados y abogadas que dieron apoyo jurídico al movimiento antimilitarista y a los insumisos: Francesc Arnau, María José Varela, August Gil Matamala, Mateu Seguí, Josep Cruanyes, Sebastià Salellas, Jordi Sala, Mercè Álvarez, Jaume Asens...

Se contó igualmente con la implicación directa de muchas personas vinculadas al ámbito cultural: dibujantes, ilustradores y pintores (Cesc, Fina Rifà, Nazario, Mariona Millà, Azagra, Carme Solé, Ivà, Perich, Pilarín Bayés, Fer...); cantantes y grupos musicales (Lluís Llach, Companyia Elèctrica Dharma, Maria del Mar Bonet, El Último de la Fila, Marina Rossell, Lluís Gavaldà, Gerard Quintana, Brams...); escritores y escritoras (Teresa Pàmies, Miquel Martí i Pol, Maria-Mercè Marçal, Julià de Jòdar, Anna Murià, Manuel Vázquez Montalbán, Montserrat Roig, Paco Candel, Maruja Torres...); o actores, actrices y gente diversa del teatro y el cine (Sílvia Munt, Pep Munné, Ariadna Gil, Guillem-Jordi Graells, Ventura Pons, Comediants...), entre otros muchos. Lluís María Xirinacs, Arcadi Oliveres y Gabriela Serra merecen una especial mención por su inestimable apoyo y guía.

Probablemente, el gran poso que ha dejado la insumisión, su bagaje pedagógico más significativo, es haber podido constatar el enorme potencial que tiene la desobediencia civil como herramienta de cambio personal y colectivo y su inmensa capacidad de transformación social y política. Que no se detenga, pues, el gesto rebelde. ■

Ilustración del dibujante Azagra para el libro *Seriosament... 25 arguments per la pau en còmic* [Seriosamente... 25 argumentos por la paz en cómic], de la Fundació per la Pau. Debajo, Pepe Beunza, que en 1971 fue el primer objetor de conciencia español por motivos antimilitaristas y pacifistas, en una fotografía actual, mostrando el libro *La utopía insumisa de Pepe Beunza*, en que el historiador Perico Oliver recoge su odisea.

Robert Ramos

Desfile del Día
de las Fuerzas
Armadas de 1981
por la Diagonal.

Robert Ramos

Ramon Solsona
Escritor

La servidumbre del servicio militar

El Ejército español arrastra un descrédito, difícilmente reparable, que se ganó a pulso a lo largo de todo el siglo xx. Las posibles virtudes de la milicia están enaltecidas hiperbólicamente por una retórica de cartón piedra, y desmentidas por los abusos cometidos en nombre de la disciplina, la obediencia y el honor.

El gran fracaso de la Guerra Civil –*la guerra*, en el lenguaje coloquial– fue prolongar la persecución vengativa de los derrotados ejecutada por los militares, sin gestos de clemencia y reconciliación. Tras cuatro décadas como pilar de la dictadura, ¿quién siente aprecio por el Ejército español, hoy?

No se habla todo lo que se debiera de la cabronada de hacer cumplir un servicio militar obligatorio más largo del habitual a los muchachos que habían luchado en el bando republicano. Mientras que los ganadores quedaban exentos, los vencidos sufrieron el escarnio disciplinario e ideológico del mismo ejército que les había derrotado. Entre la guerra y el servicio añadido, una amplia franja de jóvenes catalanes perdieron cinco, seis y siete años de su vida. La milicia les robó la juventud.

A mi padre, de la primera Quinta del Biberón, le castigaron a cumplir servicio en Castilla y, en la misma estación de tren de Valladolid, un oficial advirtió: “Al primero que oiga hablar en catalán, ¡lo mato!” El odio anticatalán, la amenaza de un poder armado que te vigila y te acusa, la supremacía del estamento militar por encima de la justicia y la democracia, el miedo que generaban unos cuerpos

represivos –policía, ejército, judicatura, funcionariado hostil, etc.– que eran juez y parte: todo esto lo viví durante mi infancia y juventud.

Yo hice las milicias universitarias, que era un sistema de mili a plazos para no tener que interrumpir los estudios. Corría el año 1970, un tiempo después de aquel Mayo del 68 que tenía a las cúpulas política y militar en una histeria permanente. Las masas de jóvenes, sobre todo de estudiantes, eran peligrosas. Vestidos aún de civil y con las barbas y cabelleras enmarañadas de la época, nos hicieron saber que “no se puede ni parpadear estando firmes” y, en esta postura catatónica, nos leyeron unos extractos del código de justicia militar en que se repetía la frase “será pasado por las armas”. Era un trámite preceptivo y una advertencia: os los tenemos bien cogidos.

Seguíamos estudiando la carrera y haciendo vida civil, pero con un tramo de mili por completar y, por tanto, sujetos a la jurisdicción militar. Si te pillaban en una manifestación o con propaganda de la llamada subversiva, acababas en un consejo de guerra, que es el bonito nombre de los juicios militares. O te enviaban a hacer la mili en destinos malditos como represalia. Estabas expuesto en cualquier

**Hoy la gente ya no está
para desfiles, uniformes,
himnos, arengas ni
Banderas con mayúscula.**

momento, podían cogerte y acusarte de cualquier cosa. Sobre todo en la vieja Universidad de Barcelona donde yo estudiaba y donde la irrupción de la policía –los grises de triste memoria– era constante para arrancar carteles, disolver una asamblea o por simple rutina. Repartían leña y detenían al tuntún. Nadie estaba seguro y los que teníamos las milicias a medio hacer los llevábamos siempre por corbata. Las dictaduras se basan en eso, en sembrar el miedo.

Yo hice un servicio militar tan absurdo, inútil y despreciado como el de las generaciones anteriores, pero con un factor global nuevo. En los años sesenta y setenta estalló una revuelta juvenil universitaria en todo el mundo, movimientos en pro de los derechos civiles, formas de vida alternativa y antiautoritaria, y un rechazo frontal al militarismo. La canción de protesta abominaba de la guerra del Vietnam y propagaba el anhelo pacifista. Yo aún hice la mili con la contradicción de cantar el himno de la Infantería –necrófilo y pasado de vueltas, como todos los himnos militares– cada sábado antes de salir de permiso, y cantar con los amigos y en los festivales de folk *Diguem no, Soldat universal, Blowin' in the wind* o *Le déserteur*. Y hacíamos cola en los cines de arte y ensayo para ver películas antimilitaristas. Con un fusil en las manos te sentías enemigo del pueblo y te planteabas si, llegado el caso, obedecerías órdenes contrarias a los ideales de paz y libertad.

El servicio militar fue contestado por la generación siguiente. Recuerdo a Pepe Beunza, pionero valiente de una objeción de conciencia que unos años más tarde hizo visible el antimilitarismo con movimientos como Mili-KK, que luchaban de forma desacomplejada contra la interferencia militar –*secuestro*, lo llamaban y con razón– en la vida de los chicos. Hasta que la mili dejó de ser obligatoria. La situación era ya insostenible, nadie quería saber nada del ejército, y aún menos de aquel ejército tan contaminado.

Hasta que Narcís Serra no modernizó las fuerzas armadas con una organización totalmente nueva y más profesional, la vieja y totalitaria jerarquía militar tuvo la democracia cogida por el pescuezo. De hecho, la Constitución fue redactada con las bayonetas en la nuca. Cuando se logró supeditar el ejército al poder civil, la derecha política heredó el discurso ultraspañol, rancio, imperioso, intolerante, uniformador y netamente franquista, y se escoró hacia la ultraderecha en lugar de convertirse en la derecha homologable de una democracia europea que España no ha tenido nunca.

Los mandos militares de hoy son hombres –y alguna mujer– de nivel universitario, intelectualmente bien preparados y teóricamente comprometidos con los valores democráticos. Dirigen una tropa reducida de pocas vocaciones autóctonas que acepta hispanoamericanos deseosos de

obtener la nacionalidad española. Ecuatorianos, bolivianos, panameños y guatemaltecos son soldados obedientes que cantan todo lo que les hacen cantar y juran todo lo que les hacen jurar. A mí también me hicieron jurar que daría la vida por defender una bandera que a mí no me defiende, sino que me ataca y me hiere. Tiene más sentido lo que gritaban los soldados de los últimos años de mili obligatoria. Cuando les exhortaban con el grito de “¡Viva España!”, en lugar de contestar “¡Viva!”, decían “¡Birra!”

Las posibles virtudes de la milicia –altruismo, sacrificio, lealtad, rectitud moral, compañerismo, espíritu de superación, compromiso con la paz, etc.– están enaltecidas hiperbólicamente por una retórica hinchada, de cartón piedra, y desmentidas por la realidad de los abusos cometidos en nombre de la disciplina, la obediencia y el honor. Es difícil pararlos porque los militares funcionan de forma autónoma, se protegen con murallas legales y prerrogativas al margen de la sociedad civil, es decir, de la sociedad. Los cuarteles de hoy son aún refugios de extralimitaciones, novatadas, chantajes entre soldados, humillaciones... Y son baluartes de la homofobia y el machismo más rampantes.

Cuando Rafael Nadal fue eliminado de los Juegos Olímpicos de Rio de Janeiro, el Ejército de Tierra español emitió un tuit antológico en apoyo del tenista extraído de un elogio de Camilo José Cela de 1949 al funesto general fascista Millán Astray: “La guerra no es triste porque levanta las almas, porque nos enseña que fuera de la Bandera [sic, en mayúscula], nada, ni aun la vida, importa. Gracias, Rafa”. La intempestiva revitalización de la vieja retórica, con aromas de *Una, grande y libre*, revela que subsiste el poso de un discurso militar retro, pero causó tal escándalo que el Ejército retiró el tuit y pidió disculpas. Que se sienta obligado a pedir perdón es fruto de un cambio social profundo.

En conclusión: 1) El Ejército español arrastra un descrédito ganado a pulso a lo largo, como mínimo, de todo el siglo xx, y difícilmente reparable, y 2) La sociedad tiene un fuerte sentimiento antibelicista. Hoy la gente ya no está para desfiles, uniformes, entorchados, medallas, himnos, arengas ni Banderas con mayúscula. Hay cosas mucho más importantes. ¡Birra! ■

Robert Ramos

Manifestación ante el Gobierno Militar, al final de la Rambla, pidiendo la libertad de los objetores e insumisos detenidos, el 6 de marzo de 1979.

Sahm Doherty / The LIFE Images Collection / Getty Images

Elena Grau Biosca

Institut Català Internacional per la Pau

Mujeres, creatividad y resistencia

En nuestra ciudad el trabajo por la paz tiene que traducirse en políticas dirigidas a disminuir los niveles de violencia directa, estructural y cultural. Para elaborarlas hay que contar con el saber que proviene de la experiencia de las mujeres.

Virginia Woolf fue la primera autora en desvelar las profundas conexiones entre el patriarcado y el militarismo en su ensayo *Tres guineas*, publicado en 1938. Ponía de manifiesto que el miedo generado en el espacio público por el fascismo y el nazismo era el mismo miedo que en el espacio privado generaba la dominación patriarcal, y que el referente de la masculinidad patriarcal, el que se consideraba el hombre por antonomasia, respondía a la imagen y los valores del militar.

Desde entonces el feminismo ha profundizado notablemente en estas conexiones y ha llegado a establecer la existencia de lo que se ha denominado el contínuum de las violencias. Con esta figura creada por Caroline Moser (2001) emerge la complejidad de las interacciones entre violencia y sistemas de género presentes en nuestras sociedades en los ámbitos económico, social, político y simbólico y en las relaciones interpersonales, familiares y comunitarias, a escala estatal e internacional. A su vez, los estudios sobre la construcción de la masculinidad en relación con los valores y los comportamientos militares señalan cómo el militarismo ha creado un modelo de héroe hipermasculino caracterizado por menospreciar lo femenino, criminalizar lo diferente y desvalorar la vida propia y la ajena.

En un plano más profundo, la investigación feminista ha indagado los fundamentos del sistema sociosimbólico patriarcal que espolean y justifican la guerra. María Milagros Rivera Garretas, en su artículo “La cólera masculina hacia lo otro” (2005), señala cómo en el patriarcado la relación con la alteridad se traduce en cosificación e insignifi-

cancia, los ingredientes de deshumanización necesarios para componer una imagen de enemigo a quien se puede agredir y matar sin cargo de conciencia. También desde el ecofeminismo se ha evidenciado la banalización que el patriarcado ha hecho de la naturaleza y de los cuerpos al considerarlos recursos inagotables que se pueden explotar y violentar sin coste. Las mujeres, que son el otro del hombre por excelencia, conocen bien la cólera masculina y su menosprecio por los cuerpos en los contextos de violencia armada y también en tiempos de paz.

Un concepto que ha ayudado a entender y a denunciar los mecanismos de la dominación patriarcal es el género entendido como construcción social erigida sobre la diferencia de los sexos traducida en desigualdad. El sistema de géneros asegura la reproducción de las relaciones de dominación de los hombres sobre las mujeres por medio de la repetición de roles, comportamientos e imaginarios que establecen y confirman qué es ser mujer y qué hombre, sin dejar margen a la significación libre del hecho de haber nacido con un cuerpo sexuado en femenino o en masculino. El género en intersección con la clase, la etnia, la opción sexual, la edad u otros elementos de diversidad que construyen la alteridad respecto al varón blanco y occidental que se ha instituido como sujeto único y universal, multiplica los efectos de la discriminación, la marginación y las violencias.

Creatividad y resistencia

Pero la capilaridad de las violencias que se hacen omnipresentes en el citado contínuum y los resortes que activan la

Ruta Pacífica de las Mujeres / CooperAcció

Alejandro Pagni / AFP / Getty Images

De izquierda a derecha, en la página anterior y en esta: campamento antinuclear de la base inglesa de Greenham Common, en diciembre de 1987; manifestación de Ruta Pacífica de las Mujeres –entidad colombiana miembro de Mujeres de Negro contra la Guerra– en apoyo a las víctimas de la violencia en su país, en noviembre de 2007, y manifestación de las Madres de la Plaza de Mayo, el 24 de marzo de 2013, aniversario del golpe de estado de los militares argentinos.

violencia y la reproducen encuentran resistencias en las prácticas y los espacios de relación que crean más mujeres que hombres, de modo que se genera y mantiene una lógica del cuidado y el respeto hacia los seres humanos.

Hay una resistencia abierta que se traduce en creatividad social en el espacio público, que abre nuevos mundos simbólicos y hace que sea posible lo que parecía imposible. Lo hicieron las mujeres del campamento de Greenham Common, que durante la década de 1980 y a lo largo de veinte años contrapusieron los cuerpos desarmados y la acción imaginativa al despliegue de misiles nucleares de la OTAN, hasta conseguir el cierre de la base militar. También sabemos que las Madres de la Plaza de Mayo abrieron las primeras grietas de la dictadura argentina dando por segunda vez a luz a los hijos y las hijas que la represión había querido eliminar. Y tenemos muy próxima la oleada de objeción de conciencia al servicio militar obligatorio en nuestro país que consiguió acabar con la mili y contribuyó a socavar las conexiones entre la masculinidad y el militarismo.

Las prácticas de mujeres por la paz se activan desde la relación y se alimentan de la fuerza movilizadora de los vínculos afectivos. Nos lo han mostrado las madres de Soacha que, buscando a sus hijos, han desenmascarado las políticas contrainsurgentes del estado colombiano en los casos de los denominados “falsos positivos”. En otras situaciones, las mujeres ponen en práctica políticas transversales creando vínculos entre ellas que les permiten atravesar las divisorias de los conflictos, como han hecho las mujeres turcochipriotas y grecochipriotas de la organización Hands Across the Divide.

Hay otras formas de resistencia a las violencias que se han desarrollado y se han transmitido a lo largo de innumerables generaciones de mujeres. Consisten en frenar el avance de la violencia y su capacidad destructiva construyendo y reconstruyendo las condiciones de humanidad y los vínculos entre las personas. Esta resistencia, que se empeña en priorizar el cuidado de los cuerpos y la dignidad de las criaturas humanas a fin de que se desarrollen y desplieguen sus capacidades, la practican sobre todo mujeres en los contextos de guerra y de posconflicto armado, así como en

cualquier situación en que la vida y la convivencia están en peligro.

“Entre matar y morir hay otra alternativa: vivir”, decía Christa Wolf en su obra *Kassandra*. Esta es la opción profundamente política de que nos hablan la experiencia y las prácticas de mujeres ante la guerra.

La paz nuestra

Si hubiéramos de buscar algún indicador de construcción de la paz desde la experiencia de las mujeres, este no debería referirse tan solo a la ausencia de guerra, sino a la ausencia de violencia, porque para las mujeres cuando se acaba la guerra no se acaba la violencia. El lema creado por Mujeres de Negro contra la Guerra –en Cataluña, Dones x Dones–, “Por una paz que sea la nuestra”, reclama un funcionamiento social que desbarate la dominación patriarcal y el militarismo, personas con capacidad de afrontar los conflictos transformándolos y evitando la violencia, y comunidades humanas que trabajen por la justicia cuidando las relaciones y la vida en común. Exige “paz de vida”, volviendo a Christa Wolf.

Así pues, en nuestra ciudad el trabajo por la paz ha de traducirse en políticas dirigidas a disminuir los niveles de violencia directa, estructural y cultural. Para diseñarlas hay que contar con el saber que proviene de la experiencia de las mujeres. Hoy, además, nos enfrentamos a una tarea urgente: la acogida de población en desplazamiento forzoso que huye de los escenarios de guerra de Oriente Medio. Una acogida, particularmente a las mujeres, con la que damos respuesta a sus carencias y necesidades y escuchamos a la vez sus proyectos y deseos. La acogida de mujeres desplazadas es una oportunidad de recibir los saberes que llevan con ellas, de dejar que germinen sus capacidades e iniciativas en nuestra tierra. Propiciar el trabajo de la relación entre mujeres es una buena manera de resistir frente a las violencias, pero sobre todo de activar la creatividad para acercarnos a formas de vida más pacíficas. ■

Pere Virgili

La manifestación que se llevó a cabo en Barcelona a favor de los refugiados el 19 de junio pasado, bajo el lema "Abrid fronteras, queremos acoger".

Anna Salvans
Periodista

Una paz que viene de lejos

En Barcelona hay una red asociativa muy fuerte que ha reaccionado ante las grandes crisis internacionales. Todo ello viene de lejos. La sociedad civil es la vanguardia, la que empuja a las administraciones y la que ha generado iniciativas para Grecia, Bosnia, Colombia, el Sáhara o el Líbano.

Cécile Barbeito hace trece años que trabaja en la Escola de Cultura de Pau, entidad fundada en 1999 por Vicenç Fisas, su director hasta hoy, y adscrita a la Universitat Autònoma de Barcelona. La paz, recuerda Barbeito, es un elemento arraigado en la cultura catalana, ya desde la *Pau i Treva de Déu* del siglo XI, un movimiento social liderado por la Iglesia y los campesinos para hacer frente a la violencia de los nobles. La sociedad civil catalana hace tiempo que ejerce la paz a través de esta democracia más profunda.

Uno de los proyectos más destacados de la escuela y sobre todo de su fundador ha consistido en participar de manera discreta en una reflexión sobre cómo se podían desmovilizar las guerrillas en Colombia. Eso implicaba conocer gente dentro y entender su manera de pensar para hacer propuestas razonables. Con este objetivo acogieron a cuatro exguerrilleros a través de un programa estatal de

protección a personas amenazadas. Desde el inicio, efectivamente, la escuela ha estado implicada con Colombia y ha ofrecido becas a personas de movimientos sociales colombianos para que puedan aplicar los conocimientos adquiridos y generar un intercambio de información y de sensibilización; es de aquí de donde nació la Mesa Catalana por Colombia.

La Escola de Cultura de Pau ha desarrollado mucho trabajo sobre los grandes problemas relacionados con la paz y los conflictos: las guerras, los refugiados, el comercio de armas... Ha publicado una gran cantidad de materiales didácticos, como el libro *122 acciones fáciles (y difíciles) para la paz*, o los que acaban de ultimar para el proyecto Audiencia Pública, donde adolescentes barceloneses reflexionan sobre un tema y hacen propuestas al Ayuntamiento de cómo tratarlo mejor. Los refugiados serán los protago-

nistas de la vigesimosegunda edición, un área que conoce bien Cécile Barbeito. Según explica, ahora hay sesenta y tres millones en el mundo, cuando hace cinco años eran cuarenta. Entre los diez primeros países que acogen, no hay ninguno europeo: Turquía encabeza la lista con dos millones y medio. En lo referente al número de desplazados internos, solo hay uno europeo en la lista de los diez que más tienen: Ucrania, con 800.000 personas desplazadas y 175.000 solicitudes de asilo en Europa.

La gestión de los refugiados

Formada por 737 personas, la ucraniana es la mayor comunidad de refugiados que acoge Barcelona. Lo explica Gloria Redón, coordinadora del Servicio de Atención a Inmigrantes, Emigrantes y Refugiados (SAIER), un organismo del Ayuntamiento de Barcelona –en cuya gestión participan diversas entidades– que se creó en 1989 para atender, inicialmente, a las personas que huían de las dictaduras latinoamericanas. Destaca el hecho de que la competencia de atención a los refugiados es exclusiva del Estado y la manera en que la gestiona es a través de ONG.

El SAIER es importante porque da confianza. Las personas que llegan han tenido que pagar dinero a mafias, han completado un trayecto muy largo y, por lo tanto, tienen mucho miedo a ser deportadas. Además, el proceso para solicitar el asilo es muy complejo y puede tardar hasta dos años. Hay peticiones de naturales de más de cincuenta países como Pakistán, Venezuela, Afganistán u Honduras, y también dan cobertura a los inmigrantes regulares cuando se deniegan las solicitudes. Para algunos colectivos, los manteros deberían recibir la ayuda, ya que muchos de ellos llegan de África, el continente con más guerras y refugiados del mundo (el Congo, Eritrea, Sudán...). Aun así, los ayuntamientos tienen un papel importante en esta crisis y se está impulsando una red local de la que ya hay cinco familias que se benefician.

Con voz en Europa

Ignasi Calbó, director del Plan Ciudad Refugio, explica que se quiere ir más allá del plan de acogida temporal. De momento encuentran bastantes complicaciones en la gestión de los recursos y de la información por parte del Estado, pero pese a ello Barcelona se ha hecho un lugar de representatividad a escala internacional y actualmente forma parte de la mesa de trabajo sobre los refugiados de la Comisión Europea. Asimismo, es una interlocutora de prestigio en los foros internacionales; es la única ciudad que no es capital de estado que mantiene intercambios y debates con los alcaldes de Berlín, Helsinki, Atenas y Ámsterdam; con los representantes de los gobiernos de Italia, Grecia y Portugal, y con organizaciones de la sociedad civil y diversos organismos europeos.

Calbó reconoce la dificultad de acoger refugiados; es necesario un know-how que los estados no tienen, como el mismo Estado español, que hace competir a las ONG por los recursos y se reserva el derecho de actuar como quiera sin tener la capacidad de hacerlo.

Barcelona también forma parte de Eurocities, una red de ciudades europeas. Para el director del Plan Ciudad Refugio, el papel del municipalismo es clave porque nos

encontramos ante una crisis urbana; son las ciudades las que tienen a la gente durmiendo por las calles y, en consecuencia, también se requieren soluciones desde los ayuntamientos.

Òscar Camps, director de Proactiva Open Arms, decidió comprar dos billetes con destino a Lesbos y ponerse a salvar vidas. Cuando llegó solo había fotoperiodistas y voluntarios. Todos tenían la misma determinación. Era septiembre de 2015 y cada día llegaban miles de refugiados a las playas; una situación de auténtica emergencia humanitaria.

Cuando escribíamos estas líneas, Camps estaba a bordo del Astral, en el canal de Sicilia, un enclave masificado –desde el 1 de enero habían entrado 70.000 personas, según la Agencia de la ONU para los Refugiados (ACNUR). Oímos su voz en la radio pública: los que llegan por mar huyen de la violencia y la guerra de Nigeria, Eritrea, Gambia, Costa de Marfil...

La sociedad civil, en la vanguardia

Esta crisis humanitaria, la mayor que vive Europa desde la Segunda Guerra Mundial, es una de las primeras gestionadas íntegramente por la sociedad civil. Allí donde los gobiernos no han querido actuar, ha llegado la conciencia individual, que se multiplica y multiplica.

En los años noventa, con la campaña “Sarajevo depende de ti”, Barcelona acogió a más de dos mil personas que escapaban de la guerra de los Balcanes, una idea surgida desde la base, cuando Pasqual Maragall era alcalde. En plenos Juegos Olímpicos se pidió una tregua al sitio de Sarajevo y Barcelona dio una respuesta solidaria. Una de las personas que lo vivieron de primera mano fue Manel Vila, el actual director general de Cooperación al Desarrollo y entonces gerente del Distrito 11, distrito creado por el Ayuntamiento para acoger simbólicamente a la capital de Bosnia-Herzegovina y, sobre todo, para canalizar hacia ella con más facilidad la ayuda solidaria.

Con más de veinte años de experiencia en el mundo de la cooperación, Vila recuerda una frase de George Bush en Camp David, a raíz de las manifestaciones masivas contra la invasión de Irak: “¿Qué pasa, en Barcelona, con Irak?”

En nuestra ciudad, en efecto, ha existido una red asociativa muy fuerte que ha reaccionado ante las grandes crisis internacionales. No debe extrañarnos que Cataluña disponga de una ley del fomento de la paz o de un Instituto Internacional de la Paz. Todo ello viene de lejos. La sociedad civil es la vanguardia, la que empuja a las administraciones y la que ha puesto en marcha iniciativas de actuación en Grecia, Bosnia, Colombia, el Sáhara o Líbano. En este último país el gobierno coordina con el Ayuntamiento un plan de acción entre las entidades catalanas allí presentes y el Programa de Desarrollo de las Naciones Unidas (PNUD) para gestionar mejor la atención a los refugiados –un millón y medio–; es el país con la ratio de refugiados por habitante más alta del mundo.

Son acciones, en definitiva, que tienen que ver con esta cultura de la paz forjada durante siglos y que sitúan a Barcelona como referente mundial en este ámbito. ■

Vicente Zambrano

Sesión de puertas abiertas y oración en el centro sufi de la orden Naqshbandi Haqqani con ocasión de la Noche de las Religiones, el día 17 de septiembre pasado, una propuesta del Grupo Interreligioso e Interconfesional de Jóvenes de la Asociación Unesco para el Diálogo Interreligioso.

Joan Gómez i Segalà

Sociólogo. Secretario del Consejo Asesor para la Diversidad Religiosa de la Generalitat de Catalunya

Ciudad referente en convivencia religiosa

En Barcelona se han sucedido épocas de buen entendimiento entre comunidades y episodios tan lastimosos como pogromos, tribunales de la Inquisición y quema de conventos. Actualmente la ciudad es un referente de paz entre religiones, que aportan cohesión y convivencia. ¿Cómo se ha logrado?

Si tenemos que definir religiosamente a Cataluña, el país se caracteriza por la diversidad; su capital es el mejor ejemplo de ello desde hace ciento cincuenta años. Los protestantes crearon la primera comunidad en Barcelona en tiempos de la Primera República y durante el siglo xx se han implantado continuamente nuevas confesiones: en 1903, los adventistas; en 1917, los judíos; en los años cuarenta, los testigos de Jehová, los mormones y los bahaís; en los años setenta, hinduistas, musulmanes y cristianos ortodoxos; en los ochenta, budistas; en los noventa, sijs; a principios del nuevo milenio, taoístas y, más recientemente, druidas y ravidasis. Todo ello dejando aparte otros movimientos como el espiritismo y la masonería, que habían sido muy influyentes en épocas pasadas.

Pese a que la historia de la diversidad religiosa en Barcelona se remonta a un siglo y medio, se percibe como una

novedad porque la visibilización pública del fenómeno y su incorporación a la agenda política se producen hace tan solo dos decenios. Podemos afirmar que la diversidad religiosa ha crecido exponencialmente en las últimas décadas contando fieles o centros de culto, bien entendido que muchas prácticas religiosas se han difundido extraordinariamente a través de participantes sin adscripción religiosa: meditación, yoga, taichí, góspel... Ahora bien, además del crecimiento numérico, este pluralismo se ha vuelto también más diverso, hasta el punto de que cuesta distinguir las iniciativas religiosas y espirituales de muchas otras de carácter filosófico, parapsicológico, humanista, filantrópico e incluso –reconozcámoslo– con finalidades lucrativas.

El peor momento para la libertad religiosa en la historia contemporánea fue la Guerra Civil. Los opositores a la libertad religiosa (tanto los partidarios del nacionalcatolicismo

como las facciones anticlericales) se ensañaron con los católicos demócratas y los creyentes de otras confesiones. El primer gesto significativo de reconciliación no llegó hasta 1947, con las fiestas de entronización de la Virgen de Montserrat, promovidas por los sectores católicos catalanes más abiertos, claramente opuestos al régimen dictatorial.

Estos mismos sectores fueron creando estructuras y dinámicas en la línea del posterior Concilio Vaticano II (1962-1965), en favor de las libertades, el pacifismo y el ecumenismo. En aquellos años tienen lugar la Capuchinada, la manifestación de curas o la fundación de Comisiones Obreras en una parroquia, y se crean entidades como Pax Christi, el Movimiento Internacional de Intelectuales Católicos y Justicia i Pau, que a menudo trabajan con otras entidades sociales. En aquellos años también se funda el Centro Ecuménico de Cataluña, que, con fra Joan Botam al frente, se convierte en el referente del ecumenismo.

El proceso de secularización hizo perder fervor a este sector proconciliar, pero, al fin y al cabo, su manera de hacer dialogante y acogedora acaba convirtiéndose en el patrón habitual para la cooperación entre las comunidades religiosas, algunas diezgadas durante la dictadura y otras implantadas con gran precariedad.

Punto de inflexión

La consolidación de la libertad religiosa en la democracia, la inmigración de población procedente de países poco (o nada) secularizados y el intercambio cultural facilitado por la globalización desfasaron los antiguos litigios sobre el papel de la religión en la sociedad y, sobre todo, la desconfianza entre confesiones.

En cinco años hubo en Barcelona una eclosión del diálogo interreligioso y el reconocimiento social del hecho religioso, que convirtieron a la ciudad en un referente internacional. El Ayuntamiento creó el Centro Interreligioso de Barcelona (actualmente, Oficina de Asuntos Religiosos) en el año 1999 y un año después la Generalitat de Catalunya puso en marcha el organismo que ahora se denomina Dirección General de Asuntos Religiosos. Ambas instituciones encargaron el mapa religioso al equipo de la Universidad Autónoma de Barcelona dirigido por Joan Estruch, que hizo aflorar la diversidad religiosa desconocida hasta entonces. Su difusión fomentó una imagen más plural de la ciudad y a la vez se iniciaron políticas de reconocimiento institucional, subvenciones, sensibilización y mediación.

Simultáneamente, bajo el magisterio de Raimon Panikkar, el liderazgo de Fèlix Martí y la dirección de Francesc Torradeflot, se creó la Asociación Unesco para el Diálogo Interreligioso, que ha sido el laboratorio más fructífero para este diálogo: crea grupos de diálogo; publica la revista *Dialogal* y otros materiales; asesora a administraciones y coordina la Red Catalana de Entidades de Diálogo Interreligioso, que agrupa a una veintena de asociaciones desde Perpinyà hasta Alicante, y desde Lleida hasta Palma. Junto con el Ayuntamiento, logró que Barcelona fuese la sede del IV Parlamento de las Religiones del Mundo, en el marco del Foro de las Culturas 2004. En consecuencia, el arzobispado de Barcelona crea el Grupo de Trabajo Estable de Religiones, que agrupa a cinco comunidades de la ciudad. Con esta plataforma, la sinergia institucional, académica y social se

completa con la coordinación de representantes de las confesiones católica, protestante, ortodoxa, islámica y judía.

Este aluvión de proyectos no ha estado exento de tensiones, pero ha establecido una base de confianza, de conocimiento mutuo y de horizontes que consolidan la convivencia a largo plazo. Si bien no responde a ningún plan previamente establecido, se ha acabado construyendo un sistema singular. Se ha convertido en un referente a escala internacional, no tanto para ser copiado, sino como modelo sostenible que crece (organismos como el Consejo Asesor para la Diversidad Religiosa, editoriales como Fragmenta, etc.) y a la vez también se reproduce a escala local. Así, por ejemplo, cuando se ha anunciado el traslado de un oratorio islámico al Raval, han sido un conjunto de entidades de diversas confesiones las que han salido a defender su derecho a abrir un centro de culto. En Barcelona, todas las confesiones colaboran en favor de la libertad de culto.

Esta colaboración interreligiosa será puesta a prueba constantemente. El contexto internacional vuelve a tensarse, ahora a cuenta del extremismo yihadista y de la islamofobia, y a escala nacional, ahora que la libertad religiosa ya no es un derecho cuestionado, habrá que abordar la colaboración entre religiones y Estado. La necesaria actualización de la obsoleta normativa sobre libertad religiosa obligará a eliminar las prerrogativas de la Iglesia católica (opción aconfesional) o bien a extenderlas a otras confesiones (opción pluriconfesional). En cualquier caso, el conocimiento por parte de la sociedad del mundo asociativo religioso, y la interacción de los diferentes actores (confesiones, entidades, etc.), evitan la proliferación de prejuicios, limitan el alcance de los conflictos puntuales y ponen en práctica el diálogo que todas las confesiones predicán. ■

Pérez de Rozas / AFB

La multitud se congrega en la plaza del monasterio de Montserrat con motivo de las fiestas de entronización de la Virgen de Montserrat, en 1947. Los actos, promovidos por los sectores católicos más abiertos, fueron el primer gesto significativo de reconciliación entre la Iglesia catalana y el antifranquismo.

Patossa

Rafael Grasa

Profesor de Relaciones Internacionales de la UAB. Presidente del Institut Català Internacional per la Pau, 2008-2016

El tiempo de las redes globales y de las ciudades interconectadas

Construir más y mejor paz implica una tarea muy centrada en el mundo urbano, donde serán necesarios esfuerzos de actores privados y públicos para el establecimiento de sinergias y alianzas que pongan el derecho humano a la paz en el centro de las agendas nacionales e internacionales.

Desde 1947, año en que el sistema internacional diseñado por los grandes vencedores al término de la Segunda Guerra Mundial quedó conmocionado por el estallido de la guerra fría y la proliferación de las armas nucleares, el escenario de las relaciones internacionales ha cambiado profundamente, sobre todo desde 1990, con el fin de la guerra fría.

A finales de 2016, pensar en cómo se puede disminuir la guerra y conseguir una mayor presencia de la paz, y en qué papel deben tener las ciudades para hacerlo realidad, exige recordar brevemente qué ha ido cambiando. Sin ánimo de exhaustividad ni de coherencia cronológica, citemos estos hechos: conflictividad armada lejos del principal escenario de confrontación entre superpotencias (Europa); descolonización progresiva; el auge del Tercer Mundo y después del Sur Global; la progresiva importancia de los factores y las relaciones económicas frente a las diplomáticas y de seguridad; la aparición de nuevos actores privados (empresas, organizaciones de la sociedad civil, redes para defender intereses diversos) y públicos (proliferación de estados debido a la descolonización, de organizaciones internacio-

nales y de poderes no centrales como las ciudades, las regiones o las comunidades autónomas); fin de la bipolaridad y surgimiento de un sistema multicéntrico basado esencialmente en las relaciones sociales y económicas; resurgimiento de los conflictos armados en Europa; impacto de los atentados del 11 de septiembre de 2001 y de la nueva política exterior norteamericana; crisis de la construcción europea; crisis migratoria y humanitaria, etcétera.

¿Qué tienen en común estos fenómenos, vistos en perspectiva y con proyección de futuro? Tres cosas: la relación con la globalización, el principal rasgo persistente de evolución del sistema internacional; los cambios en la concepción de la seguridad, la naturaleza y la ubicación de los conflictos armados, con la aparición de nuevas formas de violencia directa, y la vinculación con el debate sobre los nuevos actores del sistema internacional, algunos privados y otros públicos no estatales, como las ciudades y las redes de ciudades.

La nueva realidad internacional se caracteriza por la lógica concurrente de actores diversos que intentan emanciparse de la tutela de los estados, es decir, por la progresiva

sustitución de un sistema internacional clásico, con fronteras y reglas de funcionamiento bastante precisas, por un sistema social mundializado.

El fenómeno capital es la globalización. Actualmente nadie discute el hecho, pero sí algunas de sus consecuencias y sobre todo el uso justificador que se ha hecho de él. Una manera de evitar las confusiones es distinguir, siguiendo a Ulrich Beck, entre “globalización” (proceso multidimensional, fáctico pero de alcance no del todo claro), “globalismo” (el ideario neoliberal que considera la globalización como un hecho positivo e inevitable) y la “globalidad” (el resultado o los resultados finales).

Se trata de un proceso de carácter multidimensional (económico, social, político, cultural) y con un triple efecto: una mayor interdependencia entre las actividades humanas, una compresión del espacio y del tiempo y una progresiva interpenetración de las sociedades. Lo realmente novedoso, dado que el fenómeno tiene raíces antiguas, es la desterritorialización y la aparición del capitalismo informacional, es decir, una economía global capaz de funcionar como una unidad en tiempo real y a escala planetaria.

El fenómeno persistirá durante los próximos veinte años, de manera asimétrica y en paralelo a un nuevo modo de entender el poder y a una creciente importancia de los países del Sur. Seguirá impregnando áreas tan diferentes como las comunicaciones, la seguridad, la ecología y el medio ambiente, la regulación de la vida cotidiana o la cultura y la ideología. El resultado será un cambio cualitativo en las condiciones de vida, con la aparición de “sociedades globalizadas” en que las ciudades y sus redes tendrán cada vez un papel más central. A efectos de construcción de la paz, el sistema internacional seguirá teniendo una doble cara, global y local, y para aludir a ello se acuña el neologismo de “glocalización”, que se manifiesta en las tres

dimensiones básicas de la vida de los actores politicoeconómicos: la seguridad (y por tanto la conflictividad armada y la paz), el crecimiento económico y la política interna, con un papel creciente de los actores estatales no centrales y de los actores privados. Sin embargo, hablaremos solo de una de ellas, la seguridad y la paz.

La erradicación de las violencias directas

Un hecho destaca por encima de todo: actualmente, se produce una media de 550.000 muertos por arma de fuego al año, y solo un 20 % de ellas responde a violencia política directa, es decir, a conflictos armados y a terrorismo. El resto deriva de formas de violencia no políticas, pese a que pueden relacionarse: inseguridad ciudadana, delincuencia ordinaria y transnacional, narcotráfico, etcétera.

Además, han cambiado la naturaleza y la ubicación de los conflictos armados, hoy muy mayoritariamente de tipo interno, de origen político y sobre todo presentes en los países del Sur. El fenómeno seguirá probablemente así. En cuanto al terrorismo, su impacto es mucho mayor en el Sur que en el Norte (solo un 3 % de las víctimas pertenecen al Norte). Dicho de otro modo, hay que reforzar la paz y evitar nuevas Sirias y fenómenos parecidos, pero el gran reto es el control y la disminución de las otras formas de violencia directa antes citadas, en gran parte ubicadas en las ciudades, donde ya reside más del 50 % de la población humana. Por lo tanto, construir más y mejor paz implica una tarea muy centrada en el mundo urbano, donde se necesitarán esfuerzos de los actores privados y públicos para el establecimiento de sinergias y alianzas que pongan el derecho humano a la paz en el centro de las agendas nacionales e internacionales.

Reforzar la paz es factible y probable a medio plazo, pero será inviable sin el esfuerzo tenaz de muchos actores. El derecho humano a la paz exige mucho más que resoluciones y actuaciones de los actores estatales e intergubernamentales, a menudo incapaces de resolver emergencias humanitarias sangrantes. Para mejorar el estado de paz se precisa que la ciudadanía, las personas, los pueblos, las comunidades, las ciudades, den ejemplo y muestren que los conflictos se pueden resolver de forma positiva, sin violencia, con diálogo y con el principal procedimiento que el ser humano ha creado para gestionar la vida social y agregar colectivamente preferencias: la democracia.

Para ello habrá que poner énfasis en tres condiciones para la resolución pacífica y positiva de los conflictos: primero, hay que aprender a analizar los conflictos, a asumirlos como tales y a buscar alternativas mutuamente aceptables; segundo, se requieren no solo instrumentos e instituciones adecuados, sino, sobre todo, valores y principios que nos obliguen moralmente a buscar soluciones mutuamente aceptables, y tercero, hay que ponerse a la tarea en la dimensión más cercana, en casa, en el entorno comunitario, en las ciudades.

Las redes de ciudades, dada la creciente interconexión, se encuentran ya en el centro de la construcción de la paz, no solo como formas de solidaridad con los lugares asolados por los conflictos, sino porque sitúan en el centro las violencias directas, estructurales y simbólicas de las ciudades. Sin paz en las ciudades no habrá paz en el mundo. ■

Patossa

David Murillo Bonvehí

Departamento de Ciencias Sociales de Esade (URL)

Retos para la paz en un futuro inmediato

El número de desafíos que se le plantearán al mundo en los próximos años es enorme, y desigual el grado de esperanza con que los afrontarán los países. La paz global se verá amenazada, principalmente, por factores socioeconómicos y ecológicos.

Que vivimos en un mundo más pacífico y próspero y tecnológicamente más desarrollado que el de nuestros abuelos es una evidencia que comparte la mayoría del planeta. Son numerosos los indicadores que permiten una lectura optimista de las últimas décadas. Como muestra, el número de bajas en conflicto militar se ha reducido y han mejorado los indicadores de desarrollo económico y de esperanza de vida, así como los de mortalidad infantil o pobreza extrema. Por otro lado, el progreso de la tecnología parece imparable. Hablamos de la revolución digital, de robotización, de la inteligencia artificial, de nuevas energías limpias y baratas, de impresoras 3D y de *big data* aplicados a la investigación médica o a la gestión de las ciudades. Y podríamos seguir.

Pero el número de retos a los que el mundo tendrá que hacer frente en los próximos años es igualmente mayúsculo. Autores de disciplinas y orígenes geográficos diversos hace ya años que subrayan la repartición desigual de la esperanza en el mundo y del estado de ánimo con que se encaran estos retos. Optimistas: indios, chinos y una parte bastante importante de Asia. Críticos y atemorizados de manera creciente: los occidentales y, sobre todo, los europeos. Frustración y desesperanza son conceptos aplicables a una gran parte de

Oriente Medio, desgarrado por luchas tribales y religiosas y por intereses económicos encubiertos. Unos conceptos aplicables también a una parte notable de la América Central golpeada por la violencia. En cuanto al resto, Sudamérica sigue con el corazón en vilo las sacudidas de su dependencia económica de la economía china y del dólar americano, y África, con indicadores en mano (VIH-SIDA, corrupción, desarrollo humano, malaria, pobreza), sigue siendo el agujero negro de la esperanza global.

Joseph Nye explicaba² la reconfiguración del poder global en tres esferas distintas. El mundo continuará previsiblemente siendo unipolar desde la perspectiva militar. No hay capacidad militar como la de los EE. UU.; el grueso del gasto militar del planeta³ y el de la tecnología militar más avanzada se encuentran en este país. Económicamente el mundo ya es multipolar: se sostienen los EE.UU. y la UE; suben con fuerza, pero con crecientes tensiones sociales y ecológicas, países como China y la India. En cuanto a las transacciones económicas, el mundo es cada vez más apolar: empresas de nacionalidades diferentes se relevan unas a otras cada vez a mayor velocidad. Se crean nuevos sectores y desaparecen otros.

Occidente recibe estos cambios con gran preocupación, por tres razones centrales. Primeramente, porque el modelo de gobernanza global de manufactura occidental que nació en 1945 (las Naciones Unidas, el FMI, el Banco Mundial, la Organización Mundial del Comercio –antes GATT) se tambalea ante el déficit de legitimidad a la hora de reflejar un mundo y una división de poderes que ya no se corresponden con el auge de las nuevas potencias emergentes. En segundo lugar, por la amenaza yihadista en Occidente, marginal si la comparamos con lo que sucede en otras latitudes del planeta, pero muy presente en el discurso político sobre inmigración y refugiados que lanzan los populismos de derechas, los movimientos antiglobalización y antifederales, contra Washington DC, en los EE. UU., o contra Bruselas, en Europa. Finalmente, por el momento de debilidad institucional de las dos superpotencias, los EE. UU. y, de nuevo con más intensidad, la UE, atenuadas por la falta de liderazgos fuertes, la debilidad del discurso heterodoxo en política económica y social y la falta de confianza ciudadana hacia unos partidos vistos como corruptos o ineficientes para afrontar la magnitud de los retos que se plantean.

La raíz material de los retos a escala planetaria

Así pues, los principales desafíos a la paz global vendrán del complejo encaje de los nuevos retos socioeconómicos y las previsibles consecuencias del cambio climático y de la huella humana en la biosfera. En la epidermis del problema hallaremos la esfera tecnoeconómica y social. En el corazón, la precaria salud del planeta: el deshielo de los polos, los ecosistemas biológicos en regresión, la desaparición de especies animales enteras, la deforestación y el deterioro del suelo y del fondo marino, el incremento de la temperatura global, la falta de agua potable y los primeros desplazamientos de poblaciones ante la subida del nivel del mar.⁴

Si la globalización, desde el fin de la guerra fría, ha supuesto un acercamiento entre países, culturas y pautas de consumo, a escala planetaria también se ha generado una reacción contra el modelo de globalización económica de raíz occidental, que los últimos años ha venido a superponerse a una lectura crecientemente negativa sobre el impacto del fenómeno. Una percepción extendida y difundida por las plataformas de comunicación global, internet y la telefonía móvil, cada vez más presentes en nuestras vidas. Los datos lo demuestran: si bien el crecimiento económico de las últimas tres décadas ha estado repartido entre países y continentes, desplazándose de Occidente hacia Asia, Latinoamérica y amplias franjas del continente africano, también es cierto que ha sido un crecimiento desigual que ha ido acompañado de un incremento de las diferencias de renta dentro de los diversos países.⁵

La llegada de la denominada Cuarta Revolución Industrial, con el auge de la economía digital, de la robotización y de la automatización de las cadenas de suministro, está agravando a día de hoy estas tensiones. Pensemos a corto plazo en el Sudeste asiático, en países que han tomado como modelo de industrialización la especialización en áreas de producción de bajo valor añadido y mano de obra intensiva y barata. Occidente no queda al margen de esta discusión. Vivimos, pues, en un mundo crecientemente conectado y también desigual; un magma en que se generan la comparación, el descontento y el resentimiento como caldo de cultivo de la política del odio y las emociones.

Con la urbanización creciente del planeta y la proliferación de macrociudades, particularmente en África, por efecto del proceso de reordenación espacial de los territorios bajo la presión de los intereses económicos y la competencia por los recursos naturales, las tensiones se agravarán. Ejemplos actuales de tales tensiones se hallan en el mar de la China Meridional y en una parte importante del África subsahariana; un contexto en que previsiblemente se desarrollarán nuevas presiones migratorias hacia el Norte y posibles nuevos conflictos locales.

El contrapunto a estas tendencias desintegradoras solo puede llegar del fortalecimiento de nuevos mecanismos institucionales y de cooperación que nos permitan avanzar hacia un modelo económico inclusivo y que contemple la sostenibilidad del planeta. Únicamente desde la corresponsabilidad, la interdependencia y la solidaridad globales como contrapeso podremos hacer frente a los retos que nublan nuestro futuro colectivo. ■

Notas

1. Deaton A. (2013). *The Great Escape: Health, Wealth and the Origins of Inequality*. Princeton University.
2. Nye, J. (2010): "The Future of American Power. Dominance and Decline in Perspective". *Foreign Affairs*.
3. www.sipri.org/databases/milex.
4. Datos del Banco Mundial (2016). *High and Dry. Climate Change, Water and the Economy*. Abril.
5. Véase *The Economist*, "Household income inequality: ladders to climb". 29 de abril de 2016. Para Europa, las cifras se hallan en McKinsey Global Institute (2016). *Poorer than their Parents? Flat or Falling Incomes in Advanced Economies*. Julio.

Mercè Ibarz
Escritora

Montserrat Roig, de lejos y de cerca

Autora de registros variados y novelista de las entrañas de la Barcelona clásica, Roig escribió y vivió a fondo todo lo que tenía entre manos. La investigación sobre los catalanes en los campos nazis marcó un antes y un después en su carrera. En noviembre se cumplen veinticinco años de su prematura muerte.

Montserrat Roig (1946-1991) dejó una obra en transformación y profundización que en gran medida aún podemos descubrir; no la hemos leído lo suficiente. No hablo de una estatura solemne de la obra, sino de la escritura que la autora se propuso y sobre todo de los modos y maneras de la palabra que la acometieron y en que se sumergió con densidad. Una vida corta obliga a no perder de vista el tiempo del escritor, lo concentra. Cómo se las arregló Roig para dejar huella y qué imagen del mundo y de nosotros construyó en conjunto, y sobre todo mientras moría, ya que publicó diariamente hasta el final: probablemente eso es lo que más cuenta.

En Roig hay una buena dosis de aventura. De la palabra, de la expresión. Fue una mujer que escribió y vivió a fondo todo lo que tenía entre manos, ya se lo encontrara, ya lo buscara. Vida y literatura se conjugan de manera compleja, no hay otra alternativa: en el caso de Roig, la ampliación de las herramientas y de los espectros de la palabra fueron su clave de bóveda, en paralelo a una experiencia vital asimismo prismática y laboriosa. Teatro, narrativa, periodismo, televisión, investigación histórica y de memoria, libros de viajes, conferencias, clases en universidades extranjeras, intervenciones culturales y mediáticas, articulismo. Amistades, amores, viajes, hijos, editores, cambios políticos y sociales, cambios editoriales y cambios en el propio papel del escritor a partir de los años ochenta. Roig había conocido el ascenso de la figura moral del escritor contemporáneo (de morales variadas, ya que el pensamiento único es algo del siglo XXI, que no conoció) y se ahorró ver la confusión y el declive de aquella figura moral en las hiedras del mercado.

Transformación y profundización. Sus últimas prosas constatan y hacen brillar esta evolución, día a día. En los diarios, primero en *El Periódico* y después, ya enferma, en la última página del *Avui*. Había luchado por ser una escritora profesional, por vivir de la escritura, y así había practicado diferentes géneros. La reciente biografía, a cargo de Betsabé García, *Con otros ojos* (Roca), es un buen y dinámico recuento de su trabajo infatigable y sin demasiadas

Pilar Aymerich

redes editoriales. Era una figura mediática ya en los setenta, aunque entonces no se les llamara así. Urbanita hija de la cultura pop al fin y al cabo, construyó desde los inicios su personaje público e hizo de ella misma una estrella. Las fotos de Pilar Aymerich, cómplice en tantos momentos, dan fe de ello: qué presencia, la Roig. Glamur y elegancia. Y cuando el cáncer la atacó, la hora de la verdad implacable que es la enfermedad hizo emerger el autorretrato que el personaje público obstruía: una escritora lúcida, serena, luchadora, lectora excelente, sabedora de que el franquismo le había arrebatado las raíces de su formación literaria y, por esa misma razón, consciente de sus límites hasta entonces y de las potencias que, enferma, la prosa periodística le brindaba.

Aprovechó la eventualidad de la vida irónica. Con las antenas más orientadas a la vida interior –a la razón del cuerpo, como diría poco después una Maria-Mercè Marçal también enferma– y las herramientas más afiladas en la descripción del mundo social y político, abarcando la cultura en tanto que fermento y abono de la vida personal y colectiva, con las palabras como herramientas precisas de una geometría de expresión noble. Como en el caso de Marçal, fallecida también a los cuarenta y cinco años, y de Helena Valentí, a los cincuenta, me pregunto cuánto más habríamos recibido de ellas si hubieran podido sobrevivir a la dura prueba del cáncer, que tanta iluminación (también) les dio. Las prosas finales de Roig son magníficas, uno de sus mayores legados literarios.

Qué pensaría, qué escribiría de esto y de lo otro. Y un aspecto en absoluto menor: Roig se había tomado seriamente el propósito de potenciar las relaciones (y las traducciones) entre las literaturas ibéricas. Cultivaba contactos fuera de Cataluña y actuaba como puente cultural. También con el País Valenciano. No sé hasta qué punto se sintió correspondida ni si lograba su propósito, solo es plausible decir que ya nadie más parece desempeñar este papel.

Algo similar sucede fuera de las fronteras peninsulares. Por contactos y por proyección profesional, Roig contaba. Algunas universidades norteamericanas conocían su obra y la valoraban. En 2004, en Guadalajara, México, en un congreso internacional, me preguntaron qué había sido de su obra, por qué ni estudiosas de la literatura de género ni hispanistas la tenían ya en cuenta. No supe qué decir. El presentismo manda, de manera no sé si fatal. Si no estás, lo que significa que no estás vivo y no puedes ir arriba y abajo avalando tus libros, simplemente no se cuenta contigo. La misoginia hace el resto.

Roig fue una mujer de su tiempo, a fondo, en todos los aspectos. Cultivó la mirada propia; en su caso una escritura muy a menudo de mujer cronista, pero no únicamente. Hay en sus libros, en este sentido, una fuerte voluntad política, pedagógica en la dirección de alterar las ideas recibidas en las conciencias y de explorar los márgenes vitales dentro del marco de la libertad de las mujeres, con un claro discernimiento de que este es un punto central de la contemporaneidad. Como todos los escritores, se construyó sus precursores antiguos y modernos. Pese a pertenecer a una familia que no había roto en absoluto con la tradición catalana, sino todo lo contrario, el franquismo no le ahorró la necesidad de recuperar tanta literatura catalana y se volcó realizando entrevistas que aún hoy son imprescindibles, y tampoco la urgencia de considerar la literatura de otros contextos, tanto de la historia literaria como del presente. El feminismo de los setenta fue para ella vía y medio de conocimiento, que así es el feminismo en sustancia.

Enlazándolo todo, la mirada histórica y de memoria. Pienso sobre todo en la extraordinaria investigación sobre los catalanes en los campos nazis, que marcó su obra y su vida trazando un antes y un después. Es este uno de los puntos a mi entender centrales en el análisis de la obra de Roig. Un libro que finalmente pudo ser editado, después de un largo calvario de financiación, en 1977.

La Barcelona de Roig

Recordarla debería querer decir leerla, ahora. Tenemos la antes citada buena biografía de base; pero aún falta una lectura integral de la obra que considere a fondo su novelística y contemple el panorama global de su trabajo y, a la vez, de la literatura de sus contemporáneos. El tiempo pone las cosas en su lugar y vale la pena releer unos libros acaso leídos, demasiado a menudo, con condescendencia y negligencia crítica. Sus novelas contienen una Barcelona que, junto a los personajes con nombre, existe como un personaje más y a veces es la protagonista. Narra la historia de la ciudad y el barrio que más conocía, su Eixample natal, pero hay más que crónica —que en sí ya sería valor suficiente. En ellas se puede conocer algo muy interior de Barcelona, prácticamente las entrañas. En una ciudad tan hermética, no es

poco. No podríamos decir lo mismo de tantas novelas en que, a fin de cuentas, Barcelona no es más que un decorado, un reclamo editorial carente de significado y sentido, un referente privado, como mucho, de quien las firma. ■

Pilar Aymerich

En la foto superior, Montserrat Roig con su hijo Roger en el Casino de Lloret. En el centro, a la izquierda, con Neus Català, superviviente del campo nazi de Ravensbrück, en la inauguración de un monumento a los refugiados republicanos españoles en Septfonds (Languedoc), en octubre de 1978, y embarazada de su primer hijo, en abril de 1970. A pie de página, entrevistando a un grupo de milicianas en La Habana, en 1982. En la página anterior, la escritora en 1990, un año antes de su muerte.

Pilar Aymerich

Archivo familiar

Pilar Aymerich

David Expósito Jiménez
Periodista

Recuerdo de una pesadilla

Joan Brossa creó una escultura “para silbar” al alcalde franquista Josep Maria de Porcioles, uno de los grandes responsables de la especulación urbanística de los años sesenta. Aun siendo un encargo del municipio de Sant Adrià de Besòs, la obra sufrió censura y varias vicisitudes antes de llegar, en 2004, al Museo de Historia de la Inmigración, su ubicación actual.

“Porcioles miraba los primeros bloques que se habían construido, miraba la desgracia que él mismo había creado, y lo hacía desde la bandeja, con la cabeza cortada”. Así describe Paco Marín González –profesor de instituto y concejal en la época de los hechos relatados, hoy jubilado– una de las esculturas menos conocidas de Joan Brossa, pero también una de las más reivindicativas e impresionantes. Una obra que denuncia la falta de escrúpulos de la clase dirigente y que hace emerger en una sola imagen la realidad de un barrio que acoge pisos en los que, según Carlos Díaz –compañero de profesión y amigo de Marín, director del Instituto Barri Besòs en aquel tiempo–, “viven hasta veinte personas sin comida, sin luz y sin agua”.

Record d'un malson [Recuerdo de una pesadilla] es la denuncia de un barrio surgido como consecuencia de la gran especulación urbanística que, favorecida por Josep Maria de Porcioles, alcalde de Barcelona durante la oleada migratoria de los años sesenta, afectó a toda el área metropolitana. Esta es la historia protagonizada por dos profesores con infinidad de luchas vecinales en sus espaldas, por uno de los artistas catalanes más reconocidos y por una escultura censurada y secuestrada sucesivamente por la administración pública catalana.

Como en toda historia, hay que ir por partes. El barrio de La Mina forma parte de la ciudad de Sant Adrià de Besòs y limita con Barcelona. Se construyó a principios de la década de los setenta para alojar a chabolistas de Montjuïc, el barrio del Somorrostro, el Camp de la Bota –donde ahora se sitúa el Fórum– o el puente del Treball. Tal como indica Josep Maria Monferrer, activista vecinal y director del Archivo Histórico de La Mina, “durante el mandato de Porcioles se construyeron bloques a toda velocidad y, en unos meses, el barrio, sin equipamientos básicos, como escuelas o semáforos, llegó a tener 15.000 habitantes procedentes de 68 barrios de barracas de Barcelona y de 268 pueblos de España”. Esto supone una densidad demográfica tan elevada en cada uno de los bloques de pisos que

forzosamente genera problemas sociales de una magnitud enorme. De modo que el negocio de la droga, los robos, la delincuencia, la violencia entre clanes, la prostitución, el paro, el absentismo escolar, las actividades marginales, las mafias, la pobreza y la falta de salubridad son el pan de cada día para los habitantes de La Mina, el barrio del “chabolismo vertical”.

Hasta hoy han sido varios los “planes de transformación integral” iniciados por reivindicación popular con el objeto de intentar revertir la situación; sin embargo, todos han acabado con fines especulativos y los vecinos los consideran una estafa. La Administración mantiene pactos con algunos sectores marginales que se han adueñado del barrio y marcan silencios: gana la Administración, ganan los sectores marginales y la gente calla por miedo. He aquí un “ecosistema” único en el área metropolitana, una situación de alta complejidad en que la falta de alternativas sociales, laborales y económicas engendra un barrio que en vez de viviendas tiene “pisos patera”, y en lugar de habitantes, víctimas de un sistema en que los escrúpulos son un valor difícil de encontrar. Es un callejón sin salida.

Difícilmente esperaba Joan Brossa toparse con un barrio de tales características cuando el alcalde de Sant Adrià le acompañó a conocer el municipio. En 1989, bajo el mandato municipal del PSC, una de las asociaciones culturales del grupo socialista, liderada por Raimon Obiols, organizó una cena con Brossa y el alcalde Antoni Meseguer. De manera informal surgió la petición de que el polifacético artista

realizase una escultura para Sant Adrià, para situarla cerca de Barcelona. Brossa aceptó. Cuando visitó La Mina acompañado de Meseguer, se interesó por el origen del barrio; al oír el nombre de Porcioles, exclamó: “Ya sé lo que voy a hacer”. El presupuesto del encargo se debatió en el pleno del Ayuntamiento adrianense; se aprobó y, en 1991, el artista vanguardista, personalidad de izquierdas y muy implicada políticamente, entregó *Record d'un malson* a la administración municipal para que la colocase en La Mina.

La obra, con unas dimensiones de 89 x 49 x 51 cm, presenta un busto de mármol de Josep Maria de Porcioles –todavía vivo en aquel momento– colocado en una bandeja de bronce sobre una silla de notario, la profesión del ex alcalde. El simbolismo de la pieza, en el contexto espacial que el autor había elegido y con el título que le puso, es extraordinario. Además, remite al espacio bíblico en que la princesa judía Salomé pide al tetrarca Herodes Antipas que le lleven en una bandeja la cabeza de Juan Bautista, personaje que denunciaba la corrupción; esta vez, la cabeza es la del corrupto. Así es el antihomenaje de Joan Brossa al ex alcalde franquista de Barcelona con motivo de la construcción de La Mina.

Secuestros y contrasequestros

“Ya le avisaremos”. Tales fueron las palabras que oyó Brossa al entregar el encargo al gobierno municipal. Según indica Paco Marín –en aquel momento concejal independiente del PSC y portavoz de la Asamblea de Vecinos de La Mina–, “en

Debajo, manifestación de vecinos de la Mina por la mejora de las condiciones de vida en el barrio, en los años ochenta. En la página anterior, el antimonumento que Brossa dedicó a Porcioles, instalado desde 2004 en el Museu de la Història de la Immigració de Sant Adrià.

Archivo Histórico de La Mina

el Ayuntamiento se quedan de una pieza: ¿cómo diablos iban a poner en un barrio un monumento en contra de Porcioles, que ya estaba aceptado como un valor catalán?” Entonces, en un contexto de gran agitación política y social –a punto de celebrarse elecciones municipales, y con episodios como la *intifada* del Besòs muy presentes– quisieron esconder –¿y olvidar?– *Record d'un malson* en el sótano del Ayuntamiento.

Cuatro años más tarde, en 1995, Brossa visitó el Ayuntamiento, ahora dirigido por el convergente Jaume Vallès, que encabezaba un gobierno de coalición de Convergència i Unió, Iniciativa per Catalunya, el Partido Popular y el Grup Municipal Independent del Besòs, fuerzas que tres años antes se habían aliado para echar al socialista Meseguer. El artista pidió por el teniente de alcalde de Urbanismo, que era Paco Marín –también elegido concejal en esta legislatura, pero en la lista de Iniciativa–, se interesó por la obra y manifestó su voluntad de exponerla. Marín, que durante el pleno de aprobación del proyecto no lo había apoyado por considerarlo demasiado costoso ante las carencias que sufría el barrio, trasladó a Jaume Vallès la petición de Brossa. ¿La respuesta del alcalde? Que era una ofensa a Porcioles y que *Record d'un malson* no podía ver la luz.

Ante la negativa, Marín llamó a Brossa y le preguntó dónde querría colocar la obra. El artista y el concejal tomaron la decisión de desafiar a la administración municipal para denunciar el aborto urbanístico del ex alcalde franquista. El primer paso era elegir el lugar más adecuado para exponerla: un pedestal del parque del Besòs que se había creado de buen principio para acoger el monumento, cuatro años antes, cuando el gobierno municipal había rehusado exponerlo por primera vez.

El segundo paso consistía en hacerse con la pieza. O dicho de otro modo: secuestrar la obra secuestrada. El sábado 10 de junio, Brossa, Marín y la concejala de Cultura, Consuelo Blanca, también de Iniciativa per Catalunya, accedieron al sótano del Ayuntamiento, hurtaron *Record d'un malson* y la escondieron por partes: el busto y la bandeja, en un domicilio particular; la silla, en una entidad juvenil. Llegados a ese punto, el teniente de alcalde recibió las primeras amenazas de algunas autoridades para forzarlos a dar un paso atrás. Sin embargo, el concejal indica que “la colocación de la obra sería el último acto de aquel gobierno”: el mandato de Jaume Vallès llegaba a sus últimas semanas y Marín no continuaría en el Ayuntamiento.

Y nos situamos así en la fecha clave: el 11 de junio de 1995. Aquella mañana, Paco Marín y su amigo Carlos Díaz recogieron el busto, la bandeja y la silla de sus respectivos escondrijos, recompusieron con ellos la obra y la colocaron sobre el pedestal. Díaz, entre risas, ironiza sobre la situación: “Nosotros hicimos de mano de obra de Brossa, ¡y la cabeza pesaba un huevo! La historia de la humanidad está repleta de bustos en honor y gloria de personajes históricos; en este caso, era para su escarnio público”. Mientras esperaban, en compañía de vecinos del barrio, a que fraguara el cemento, apareció Brossa. La importancia del momento era tan grande para los tres hombres y para la historia de La Mina –y para la libertad de expresión, justo es decirlo– que el autor declinó asistir a una exposición de sus obras en Alemania para poder presenciar cómo *Record*

d'un malson, por fin, hacía la función a la que estaba destinada: en palabras de Marín, “denunciar a quien había creado el dolor de miles de personas y cientos de familias para decenios”.

Al día siguiente, concretamente la mañana del 12 de junio, el Instituto Barri Besòs recibió la llamada de dos ex alumnas informando de que la escultura estaba siendo retirada del pedestal. La Policía Local, con presencia del equipo de gobierno de Sant Adrià –incluido el alcalde Vallès–, estaba hendiendo el cemento que unía la pieza con la base. Las autoridades ni tan siquiera dejaron que Marín y Díaz se acercaran. “¡Podrían haberse cargado todo el monumento! Se servían de hachas, picos ... Fue un acto vandálico por parte del alcalde y de la misma policía”, afirma el entonces concejal y vecino de La Mina.

El 13 de junio, el día posterior al nuevo secuestro de la pieza, la prensa no dudó en hacerse eco de los hechos, con diferentes sesgos y posiciones. El *ABC*, por un lado, en un artículo de opinión sin firma y titulado ingeniosamente “De mal busto”, apoyaba que el alcalde adrianense ordenara retirar el busto y calificaba la escultura de “espantajo” y de “agravio a un personaje de la historia barcelonesa” como Porcioles. Además, criticaba a Paco Marín y a Carlos Díaz –sin mencionarlos– asegurando que “eran representantes comunistas que no tenían nada que hacer aquel fin de semana”. Por otra parte, en un artículo de opinión publicado en *El Periódico de Catalunya* con el título de “El retrato”, Josep M. Cadena defendía que “todo esfuerzo por acallar la expresión libre se convierte en un estímulo de protesta”, pero matizaba que Porcioles no fue tan “nefasto” en comparación con otros políticos de la dictadura.

Del sótano a la biblioteca y el museo

Tras el escándalo, el equipo de gobierno decidió volver a ocultar el poema visual en el sótano, pero, avergonzado, el Ayuntamiento terminó optando por colocarlo en el vestíbulo de la Biblioteca Pública de Sant Adrià. Sin embargo, no se exponía como monumento, sino que se utilizaba para poner propaganda encima. Años después, una asociación de mujeres presentó una queja formal por considerar que las connotaciones violentas de la obra no la hacían adecuada para exponerse en un lugar con tanta afluencia infantil. Entonces la quiso acoger el Museo de Historia de la Inmigración de Cataluña (MhiC). Su directora, Imma Boj, afirma que *Record d'un malson* les interesaba “porque denuncia el urbanismo desarrollado en el entorno metropolitano a raíz de la afluencia de población migrada y la construcción desordenada y especulativa que impulsó Porcioles”. *Record d'un malson* se puede ver en este museo desde el año 2004.

La historia demuestra que el arte es un poderoso instrumento de expresión capaz de denunciar los abusos del poder y de movilizar a la ciudadanía. Y es que, en palabras del propio Joan Brossa, “hay esculturas que sirven para aplaudir y otras que sirven para silbar; este último caso es el de *Record d'un malson*”. ■

Fotos: Arianna Giménez

Gerardo Santos
Periodista

Más allá del catolicismo, diversidad religiosa

Aunque no se encuentra en ninguno de sus libros, una de las frases más célebres del escritor y religioso Josep Torras i Bages es la que asegura que “Cataluña será cristiana o no será”. Más de un siglo después, la secularización de la sociedad catalana no es total, pero sí que ha ido más allá de lo que hubiera deseado Torras i Bages: un 52 % por ciento de los catalanes se considera católico, un 15 % profesa otra religión y el 33 % restante no declara ninguna confesión.

Esa multirreligiosidad florece en Barcelona, donde hay 243 centros de culto católicos por 270 que no lo son. La inmigración iniciada en los años noventa es clave para entender la irrupción de religiones como, por ejemplo, el sijismo; pero sería un error creer que todos los no católicos son extranjeros. En el islam, en las religiones orientales y en todas las confesiones cristianas abundan los apellidos catalanes y los DNI sin la x o la y delante del número.

Siglos de estrecha y confusa relación entre el poder político y el eclesiástico hacen que aún hoy el Estado siga regando con abundante dinero público el jardín católico, mientras muchas minorías religiosas carecen de recursos para levantar un lugar de culto digno. En un país aconfesional según su Constitución, la laicidad es como un bicho raro, como un gato escurridizo con demasiado acento francés.

Voluntarios de la Iglesia evangélica Hillsong dan a conocer su comunidad a los paseantes de la Rambla antes de las reuniones dominicales en su sede del histórico Teatre Principal. En la página anterior, los niños juegan libremente durante la celebración del sabbat en la sinagoga de la comunidad judía progresista Bet Shalom, en el Eixample.

Reconocidos pero discriminados

El trato jurídico que se le da a la diversidad religiosa en España y, por tanto, en la ciudad de Barcelona, es desigual. La aconfesionalidad del Estado, aunque recogida en la Carta Magna, es una entelequia para muchas comunidades que subsisten en unas condiciones precarias y apenas pueden llevar a cabo sus cultos.

Albert Riba, presidente de Ateus de Catalunya, recuerda la figura de Gaietà Ripoll, quien da nombre a la revista que edita la asociación. Militar, ilustrado, maestro y panteísta, Ripoll fue sentenciado a la horca por una Junta de Fe de la Inquisición en 1823 por no impartir la doctrina católica en sus clases. En señal de humanidad, en lugar de quemarlo vivo, lo ahorcaron sobre una madera en la que los verdugos pintaron unas llamas. Fue el último muerto de la Santa Inquisición en España.

Una vez despenalizada la herejía, llegaron a Barcelona las primeras comunidades no católicas; los protestantes (o evangélicos), a mediados del siglo XIX; los adventistas, en 1903, de la mano de tres misioneros californianos; y los judíos, que abrieron su primera sinagoga en la ciudad después de cuatro siglos en el año 1918.

La dictadura de Franco frenó la expansión de religiones diferentes a la católica. Pero la derrota de la Alemania nazi y los pactos con los Estados Unidos y con el Vaticano obligaron al régimen fascista a rebajar las prohibiciones por motivos de credo y a establecer una mínima libertad religiosa para poder acceder a algún reconocimiento internacional. Se recuperaron cultos en privado, pero “en capillas que no podían ostentar ningún signo exterior que permitiese identificarlas y no sin esporádicos episodios de agresiones y atentados contra los locales”, recuerda Joan Estruch, sociólogo y fundador del ISOR (Investigacions en Sociologia de la Religió), en su libro *Minorías religiosas en Cataluña* (editorial Icaria, 2007).

A partir de los años sesenta, en Barcelona florece la diversidad religiosa. En 1965 se abre el primer centro bahaí. Emilio Egea, miembro de la única comunidad existente en

la ciudad, explica que cuando sus padres se convirtieron a la fe bahaí la policía les revisaba y censuraba la correspondencia porque su casa era el lugar de reunión de la comunidad. “Muy a menudo, el permiso de la policía para reunimos llegaba minutos antes de la reunión, así que no había manera”, recuerda Egea. La fe bahaí basa sus preceptos en la existencia de un solo Dios y en la unidad fundamental de todas las religiones, y preconiza la igualdad de géneros, clases y oportunidades para toda la humanidad.

Los primeros objetores

Los testigos de Jehová, presentes en la ciudad desde los años cuarenta, sufrieron el franquismo por su negativa a jurar bandera y a empuñar cualquier arma, lo que hizo de ellos los primeros objetores de conciencia en España. Josep Morell, delegado de los testigos de Jehová en Cataluña, cumplió dos años de condena en el penal de Melilla: “No fue nada comparado con el tiempo que pasaron otros testigos”, asegura. Recobró la libertad dos semanas después de la muerte de Franco. Actualmente, hay dieciséis Salones del Reino (el nombre que reciben sus templos) en Barcelona, donde leen la Biblia para después salir a la calle y explicarla a la gente.

El proselitismo también es básico en la Iglesia de Jesucristo de los Santos de los Últimos Días, más conocidos como mormones por la importancia capital que tiene para ellos el Libro de Mormón. Jóvenes de entre dieciocho y veintiséis años trabajan como misioneros durante dos años para difundir el mensaje en el extranjero. Regularizados desde el año 1968, gracias a la primera Ley de Libertad Religiosa franquista, disponen de dos capillas en Barcelona.

En el centro, a caballo de las dos páginas, reunión sacramental de la comunidad mormona, o Iglesia de Jesucristo de los Santos de los Últimos Días, en su nueva capilla de la calle de Cantàbria, situada en el local que en su día acogió al cine Verneda. A la derecha, el taller de iconografía de la parroquia ortodoxa de la Madre de Dios, en el Eixample.

A principios de los años setenta se instaló en la Esquerra de l'Eixample la parroquia ortodoxa de la Protección de la Madre de Dios, formada por catalanes conversos, aunque la caída del muro de Berlín y la guerra de Yugoslavia conllevó la entrada de personas de Europa del este en la comunidad. Esta es la razón de que de vez en cuando se recen plegarias y se celebren liturgias en ruso o en rumano, aunque lo más usual es utilizar el catalán (además del latín). En estos momentos hay seis comunidades ortodoxas en Barcelona.

Desigualdad económica y jurídica

En el artículo II de la actualización del Concordato con la Santa Sede –firmado solo cinco días naturales después de la aprobación de la Constitución española de 1978– consta que el Estado se compromete a sostener económicamente a la Iglesia. En el quinto artículo, la Iglesia Católica “declara su propósito de lograr por sí misma los recursos suficientes para la atención de sus necesidades”. Eso no ha pasado aún. El informe de abril de 2015 de la asociación Europa Laica cifra en 11.000 millones de euros la cantidad de dinero que el Estado aporta a la Iglesia Católica en concepto de subvenciones directas y la exención de tributos de que disfruta. Ese dinero es el 1 % del PIB español.

En la introducción en Barcelona, durante los setenta y los ochenta, de las confesiones orientales –el budismo, el hinduismo y el taoísmo– tuvo mucha importancia el movimiento hippie y los viajes que algunos catalanes habían realizado durante los años anteriores a la India, viajes de los que algunas veces volvían con algún gurú de la mano. En Barcelona existen actualmente veinticinco centros budistas (ya sean de raíz zen o tibetana) y otros cinco hinduistas.

El artículo 7 de la Ley de Libertad Religiosa de 1980 permite al Estado la creación de acuerdos o convenios con las religiones que demuestren “notorio arraigo” en el país. Desde que la ley entró en vigor, musulmanes, protestantes, judíos, mormones, testigos de Jehová, budistas y ortodoxos han conseguido ese estatus de notorio arraigo, pero solo las tres primeras –musulmanes, protestantes y judíos– han firmado acuerdos de cooperación con el Estado. Acuerdos que datan de 1992 y que otorgan una serie de privilegios,

tales como la posibilidad de poseer parcelas separadas en los cementerios, la exención del pago del IBI para los lugares de culto que las comunidades dispongan en propiedad y, sobre todo, acceso a financiación pública. La ley dispone que estas ayudas deben ser canalizadas exclusivamente a través de la Fundación Pluralismo y Convivencia, creada con este fin por el Ministerio de Justicia.

En 2016 el Estado repartió más de 780.000 euros entre las federaciones evangélica, judía y musulmana para la realización de programas, la coordinación de las federaciones y la mejora de los equipamientos de las entidades que las forman. Pero si la entidad no pertenece a alguna de las federaciones registradas en la Fundación Pluralismo y Convivencia, no ve ni un duro.

Mohammed Iqbal, vicepresidente de la asociación musulmana Minhaj-ul-Quran, opina que los acuerdos de 1992 son poco más que papel mojado: “Aseguran que del dicho al hecho hay un gran trecho, ¿no? Pues digan lo que digan, el Estado no facilita recursos”. Jai Anguita, presidente de la comunidad judía Bet Shalom, va más allá: “El modelo de los acuerdos ha sido nefasto. Es anticonstitucional”. Para Mar Griera, directora del ISOR, no son más que acuerdos simbólicos: “Se firmaron de cara a las relaciones exteriores y con una voluntad de reconciliación histórica debido al papel que tuvo España expulsando a las minorías religiosas”.

El trato jurídico que se le da a la diversidad religiosa en España y, por ende, en la ciudad de Barcelona, es desigual. La aconfesionalidad del Estado, aunque recogida en la Carta Magna, es una entelequia para muchas comunidades que subsisten en unas condiciones precarias y apenas pueden llevar a cabo sus cultos de manera digna. Y si miramos a Roma, las palabras del papa Francisco resultan esclarecedoras: “Un estado debe ser laico. Los estados confesionales acaban mal. Eso va contra la historia”, respondió en una entrevista a una revista católica francesa, *La Croix*, en mayo de 2016. ■

La procesión del Vaisakhi o festividad del año nuevo sij, que se celebra el 14 de abril, acaba con una comida popular multitudinaria en el parque de Les Tres Xemeneies de Poble-sec.

El problema de los lugares de culto

El fenómeno de la precariedad de los lugares de culto es real, pero no endémico, y afecta a las comunidades más depauperadas. Es una cuestión de estratos sociales, no de religiones concretas. La demanda de espacios para uso religioso es cada vez mayor y la Administración estudia soluciones.

La platea del histórico Teatre Principal de la Rambla está llena. El público canta, llora y vitorea. La decena de músicos presentes en el escenario interpreta los compases finales de la tercera canción (“Cantaré al que me rescató / Cantaré al que me recibió”). Uno de los técnicos de la veintena que trabaja en esta mañana de domingo activa las máquinas de humo situadas en el escenario. Poco a poco, avanzando de entre las sombras hacia las luces, se distingue la figura de Juan Mejías. El técnico de sonido modula el volumen de la banda y lo deja al nivel del hilo musical. Ahora solo destaca el órgano. Juan Mejías, pastor de la Iglesia evangélica Hillsong Barcelona, agarra el micro y bendice a los fieles.

A la misma hora del domingo, su tocayo John Asemota aguarda su turno en una silla, con la Biblia sobre el regazo y apuntando notas en una libreta pequeña. Es el pastor de la Power of God’s Grace Ministry, y espera para pronunciar su sermón en el servicio del domingo de esta comunidad evangélica, formada principalmente por personas de origen nigeriano. También cantan –en inglés, como todo el oficio–, el pastor muestra devoción vehemente en su sermón y los fieles rezan en voz alta y con los ojos cerrados. (“I have confidence in you, savior / I have confidence in you, Jesus”.) La iglesia se encuentra en una antigua nave, perdida en una callejuela precariamente asfaltada, de un polígono industrial del Bon Pastor. No es fácil encontrarla por primera vez;

por eso los trabajadores del polígono son precisos cuando se les pregunta: “Están ahí a la izquierda, la puerta azul de metal, justo al lado de la chatarrería”.

El Ayuntamiento procura mejorar su situación a través de líneas de subvenciones disponibles desde 2014 para la rehabilitación de los centros de culto, pero a veces el problema es más radical. Gloria García-Romeral es técnica municipal de la Oficina de Asuntos Religiosos (OAR) y trabaja con las comunidades musulmanas. Explica que “en las comunidades africanas, la mayoría de los miembros no tiene papeles, se dedican a la chatarra o son manteros, por ejemplo”.

Hay comunidades que, según la directora de la OAR, Cristina Monteys, levantan la persiana, pintan el local y empiezan su actividad sin estar apuntadas en el Registro de Entidades Religiosas del Ministerio de Justicia. Un papeleo que no está al alcance de aquellas personas sin la documentación en regla: “Si el Distrito abre expediente, la comunidad puede quedarse sin local, ya que están llevando a cabo una actividad sin licencia”. Si se cumple este extremo, la OAR solo puede actuar como mediadora: “No tenemos competencia para dar licencias o permisos, ni para hacer inspecciones”, explica Monteys.

Entre las naves industriales y la Rambla

Antes de llegar al Bon Pastor, la Iglesia Power of God’s Grace Ministry pasó por diversos locales de Santa Coloma de Gramenet, que tuvo que dejar por las quejas de ruido de los vecinos. Ahora, rodeados de naves industriales, no molestan a nadie. Y menos durante el servicio del domingo, día en que el polígono está desierto.

En el Teatre Principal de la Rambla, el pastor Hillsong, Juan Mejías, da el sermón. Lo hace de manera llana, plagando su discurso de alegorías actuales. La media de edad de los asistentes no llega a los cuarenta años. “Que la nuestra sea una iglesia moderna no quiere decir que sea superficial”, afirmará durante el encuentro religioso comunitario. La historia de la Iglesia Hillsong Barcelona empieza con unas reuniones de Mejías y su pareja Damsy Mich, también pastora de la comunidad, con otros amigos en un

Starbucks. Se dedicaban a leer la Biblia y debatir. Después de estudiar Teología en la universidad que la propia Iglesia Hillsong tiene en Australia, fundaron la sede barcelonesa. Actualmente un millar de fieles asisten a los tres encuentros dominicales que organizan en el Teatre Principal.

167 centros protestantes

Hay en Barcelona 167 centros de cristianismo evangélico, es decir, protestantes. Aunque llevan casi dos siglos en la ciudad, la llegada de evangélicos latinoamericanos y subsaharianos desde los noventa ha motivado la creación de iglesias independientes, a menudo formadas según sus nacionalidades.

Muchas comunidades (no solo evangélicas) trabajan en materia de drogodependencia y de prevención, o en la acogida de refugiados, según Lola López, comisionada de Inmigración del Ayuntamiento: “Pero no tienen la fuerza de Cáritas, porque son minoritarias”. En el caso de la Power of God’s Grace Ministry, son habituales las campañas para recoger dinero para los más pobres de la comunidad. Más allá de las ayudas con temas burocráticos, la comunidad intenta costear el transporte y la alimentación en casos de necesidad. Grace, la mujer del pastor, explica que han conseguido sacar a muchas compatriotas de la prostitución y evitar más de un suicidio. Igualmente, debido a la crisis en España, muchos de los fieles han vuelto a Nigeria o han probado suerte en otros países europeos.

Ambas comunidades se autofinancian y las dos dedican una parte importante del culto dominical a hablar de la importancia de los donativos. En la nave industrial del Bon Pastor entonan una canción y rezan antes de introducir los sobres en una caja. Los asistentes al Teatre Principal pueden realizar sus “diezmos y ofrendas” a través de un enlace en la web de Hillsong, por transferencia bancaria (domiciliable), e incluso desde el mismo teatro, con tarjeta de crédito.

El fenómeno de la precariedad de los lugares de culto en Barcelona es real, pero no endémico, y afecta a las comunidades más depauperadas. Es una cuestión de estratos sociales, no de religiones concretas.

A la izquierda, uno de los tres encuentros dominicales que la Iglesia evangélica Hillsong lleva a cabo en su sede del Teatre Principal. En total asisten unas mil personas. A la derecha, miembros de la comunidad musulmana Minhaj-ul-Quran durante la oración del viernes, en el polideportivo de Sant Oleguer, en el barrio del Raval, que alquilan con este propósito.

El pastor Juan Mejías y su pareja Damsy Mich fundaron la Iglesia Hillsong barcelonesa hace cuatro años. En la imagen, Mejías se dirige a los asistentes de un encuentro dominical de su confesión. Abajo, celebración del sabbat en la sinagoga de la comunidad Bet Shalom. Cualquiera de los fieles la puede guiar.

Los fieles del Grace Ministry salen del oficio cantando aún “People will see, testimony of my life”, y un par de niños presentes en la iglesia se divierten ahora jugando con los dos únicos blancos presentes, los periodistas. Los fieles Hillsong salen del Teatre Principal y pisan la Rambla con los últimos versos de *Soberano* (“Dios del universo, Salvador eterno”) aún retumbando en la cabeza, rodeados de turistas entre los que pasan bastante desapercibidos.

Demanda de espacio público

También en la Rambla, aunque horas después, a eso de las cinco de la tarde, la comitiva Hare Krishna empieza su marcha a la altura de las Drassanes. Desfilan tras un estandarte en el que se lee el mantra que les da nombre, y que no cesan de repetir durante toda la procesión. Llegan a Canaletas, giran y emprenden el camino contrario, Rambla abajo. Hay quien se echa a un lado, otros se apuntan a la marcha y bailan y otros pocos se burlan de ellos. Como los Hare Krishna son pocos, para ellos no es difícil disponer del espacio público para ejercer su derecho a difundir su religión.

Monteys dice que en el OAR prefieren plantear la laicidad como un espacio neutro y abierto a todos (incluidos los

no religiosos). El presidente de Ateus de Catalunya, Albert Riba, no se opone a que el hecho religioso ocupe el espacio público, “siempre que no lo monopolice”, y defiende que ese espacio tendría que ser “un ágora de libertad no solo religiosa, sino también de conciencia”.

La demanda de espacios para uso religioso es cada vez mayor y desde la Administración empiezan a buscar otras soluciones. Por ahora, la comisionada de Inmigración, Lola López, pone el acento en que el Consistorio “ha encontrado espacios para que la gente celebre, por ejemplo, el Corpus Christi o la procesión de los sij, el Vaisakhi”. El portavoz de la comunidad sij, Gagan Deep Singh Khalsa, desempeña un rol influyente de mediación entre los intereses de la comunidad y la Administración, un trabajo gracias al cual esta comunidad no tiene demasiados problemas para montar actos públicos: “Lo que más ilusión me hace es ver catalanes entre nosotros, da igual de la religión que sean”, dice Gagan Deep, sonriendo tras una barba tupida.

En el parque de Les Tres Xemeneies del Poble-sec hay unas dos mil personas. Han dispuesto larguísimos manteles en el suelo y comen productos típicos del norte de la India, de donde proceden. Están celebrando la procesión del Vais-

haki, el bautismo sij. La jornada empezó horas antes con una demostración de artes marciales en la Rambla del Raval. Sobre una lona en el suelo descansaban infinidad de armas: espadas, cuchillos, escudos, lanzas, palos y el *chakar* (una rueda de filamentos en forma de radios con pesos al final de cada uno). Al otro lado de las armas, cinco jóvenes sij. Al son de dos tambores, los fieles mostraron su pericia en el manejo de las diversas armas con coreografías medidas. Muy de vez en cuando fallaban algún movimiento, aunque sin males mayores.

Los sij tienen un solo local en Barcelona, la Gurudwara. En ella se ofrece comida a todo aquel que quiera entrar, con la única condición de descalzarse, taparse el cabello y postrarse ante el libro sagrado, el Guru Granth Sahib, que consideran guía infalible. Por eso se le trata como si fuese una persona: se le dan ofrendas, se le tapa, se le acuesta cuando es de noche y se le despierta por la mañana.

Bastante más costosas de organizar son las asambleas anuales de los Testigos de Jehová. El pasado mes de junio alquilaron el campo de fútbol del Espanyol, por tercera vez, para una reunión a la que asistieron 23.500 personas. “Fue un programa precioso; el tema central fue la lealtad y la fide-

lidad para con Dios y el prójimo”, explica Josep Morell, delegado de los testigos de Jehová en Cataluña. Además, se bautizó, por inmersión, a 104 personas. Morell desconoce cuánto costó el alquiler del recinto.

Cristina Monteys, directora del OAR, explica que a veces las comunidades piden espacios municipales a los Distritos, pero reciben negativas poco elaboradas: “No por el rechazo, sino porque a veces, dentro del propio Ayuntamiento, hay una concepción de la laicidad que es... –mide la adjetivación–, digamos, restrictiva”. Para corregir esta situación, el mes de octubre el Ayuntamiento reguló la cesión de espacios públicos y equipamientos municipales para la celebración de actividades religiosas.

El Ramadán

Para otras festividades multitudinarias se han conseguido algunos avances, como es el caso del Ramadán. El Consistorio ha llegado a un acuerdo con el Institut Barcelona Esports para el uso de equipamientos deportivos. Pero aquí, de nuevo, el problema es el dinero: “Hay comunidades que nos piden espacios para las treinta noches que dura el Ramadán y, claro, la solución tampoco es ofrecerles los equi-

El sermón del pastor John Asemota es el más vehemente de los que se escuchan en el servicio dominical de la comunidad evangélica Power of God's Grace Ministry, formada en su mayoría por personas de origen nigeriano.

En la foto superior, niños de la comunidad evangélica Power of God's Grace Ministry juegan al acabar el servicio dominical. Abajo, el templo Hare Krishna de la plaza Reial. Las meditaciones se acompañan con música del armonio y el mridanga.

pamientos gratis, porque si hay un precio público y la gente lo paga, ellos también deben hacerlo”, dice Monteys.

Una de las comunidades que sí puede pagar un alquiler es Minhaj-ul-Quran. Durante todos los viernes de Ramadán realizaron la oración del mediodía de los viernes (el día sagrado del islam) en una sala del Centre d'Esports Municipal Sant Oleguer, en el

Raval. Mohammed Iqbal, vicepresidente de la comunidad, asegura que, aunque siempre han tenido muy buena relación con los regidores del Distrito, las negociaciones no son fáciles: “Los políticos siempre miran los votos, y la opinión pública no suele ver bien estas cosas”.

El Ramadán empezó este año el 6 de junio, coincidiendo, como siempre, con la última luna del octavo mes del calen-

dario islámico. Esa noche, en el oratorio de Minhaj-ul-Quran (uno de los veinticinco oratorios musulmanes que hay en la ciudad), tres centenares de personas rompieron el ayuno después de unas quince horas sin comer ni beber. En apenas un cuarto de hora, todos (no había ni una mujer) habían cenado y un remolino de gente recogía los manteles: “El local no es muy grande, así que por eso nos damos prisa en comer y usamos el mismo espacio para comer y para orar”, explicaba Iqbal, entre decenas de manos que trajinaban platos y manteles.

Con la oración ya comenzada, llegaron algunos fieles más que llenaron la sala. Muchos venían de trabajar. Uno de ellos llegó ajetreado, apenas rezó tres minutos y salió. Al poco rato se le vio de nuevo en su puesto, detrás del mostrador, en una de aquellas tiendas donde se encuentra de todo.

Sobre esa misma hora, en una ladera del Turó del Carmel, una chica llegaba también tarde al *iftar* (la cena del Ramadán). Los demás miembros de la comunidad barcelonesa de la orden sufí Naqshbandi habían roto el ayuno frugalmente –un par de dátiles, algún albaricoque, algo de chocolate–, y realizaban ya la primera oración. La joven bebió algunos sorbos de agua y se unió al rezo. Era su primer Ramadán. Al acabar la oración, mientras la veintena de miembros de la pequeña comunidad preparaba la cena principal –más copiosa, con sopa de lentejas, ensalada y queso–, el presidente, Abd al-Fatah, habló con la primeriza: “Lleva siempre encima un par de dátiles, así cuando se ponga el sol podrás romper el ayuno, estés donde estés. Yo siempre lo hago”.

Rica cultura islámica

Los musulmanes empiezan a visibilizarse en Barcelona en los años ochenta. A partir de entonces, la llegada, sobre todo, de paquistanés y subsaharianos ha enriquecido la cultura islámica en la ciudad. De manera más residual, algunos catalanes han abrazado el islam como religión. Es el caso de la comunidad de la orden Naqshbandi Haqqani, formada en su mayoría por conversos.

Wadud, natural de un pueblecito del Montseny, formó la comunidad hace unos veinte años. Explica que, tras coquetear con la masonería e iniciarse en el budismo y el hinduismo, encontró “el camino de la realización” en el

sufismo, conocido como la rama mística del islam por la importancia de la contemplación, la música, la poesía y el perfeccionamiento espiritual.

Durante la cena, distendida, los sufíes se muestran relajados y bromean. Hombres y mujeres ocupan el mismo espacio, aunque no se mezclan. Acabarán de cenar hacia la medianoche, orarán, cantarán y pasarán la madrugada en comunidad. Y a eso de las cuatro y veinte de la madrugada retomarán el ayuno.

A la salida del oratorio, en la oscuridad de las pendientes del Carmel, una paz casi mística absorbe el bullicio espeso de la gran urbe. “Esto es Barcelona, pero está fuera de Barcelona”, dice Wadud, y tampoco le molesta. Le recuerda su casa, la quietud del Montseny.

La Pascua judía

En pleno meollo de la ciudad, en un chaflán de la Dreta de l'Eixample, una patrulla de los Mossos d'Esquadra hace guardia ante el Hotel Catalonia. Más tarde acabarán jugando con los niños de la mesa 5, pasándolo todos pipa con las linternas de los agentes. Dentro de la sala, las madres de los niños de la mesa 5 habían llegado a la conclusión de que era más práctico dejar a los críos a su aire que intentar mantenerlos quietos y en silencio. No tienen edad para seguir la Hagadá del Pésaj, es decir, los pasos de la celebración de la Pascua judía. El recuerdo del Éxodo del Antiguo Egipto.

La comunidad progresista Bet Shalom reunió este año a dos centenares de personas en el Hotel Catalonia para celebrar el Pésaj. Durante la ceremonia rindieron homenaje a los refugiados y se habló de igualdad de derechos para los homosexuales y de igualdad de género a través de la figura de la intelectual judía y feminista Susannah Heschel.

Las celebraciones del sabbat (el día sagrado judío, el sábado) se desarrollan en el local de la comunidad Bet Shalom. Ahí los niños también corretean y juegan sin problema durante la ceremonia, esta vez realizada en la sinagoga de la comunidad. El oficio se realiza en hebreo, catalán y castellano. No es un culto demasiado solemne, aunque sí muy devoto. En su sermón, Jai Anguita, presidente de la comunidad, menciona a Adam Smith y a Karl Marx y acaba

recordando que “la Tierra es de Dios”.

Durante más de seis décadas, el único colectivo judío de la ciudad fue la Comunidad Israelí de Barcelona (CIB). La llegada de inmigrantes y las diferencias ideológicas propiciaron diversas escisiones en el seno del colectivo que han acabado conformando un mapa de cuatro comunidades, de las que Bet Shalom es “la más catalana y la más

progresista”, según explica Jai Anguita. Preguntado acerca de tanta escisión, responde: “Lo que puedan decir los líderes de las comunidades no es lo que piensan sus miembros; nada es unánime. Dos judíos, tres opiniones, ¿sabes?”. ■

Arriba, el rabino Stephen Berkowitz y el presidente de la comunidad Bet Shalom, Jai Anguita, en el encuentro de la Pascua judía. Abajo, Wadud, impulsor de la escuela sufí de la orden Naqshbandi, rompe el ayuno del Ramadán junto con sus compañeros.

Stephen Berkowitz, rabino de la comunidad Bet Shalom, explica la tradición judía del Pésaj a Sebastià Taltavull, obispo auxiliar de Barcelona, durante el encuentro conmemorativo organizado en un hotel el 22 de abril pasado.

Propiciando el diálogo religioso

El Grupo de Trabajo Estable de Religiones, iniciativa que tiene su origen en el Fórum de las Culturas de 2004, reúne a dirigentes de las cinco tradiciones religiosas con más implantación en Cataluña.

El día de Nochebuena de 1990, el entonces arzobispo de Barcelona, Ricard Maria Carles, colocó la primera piedra del Centro Abraham. Se acercaban los Juegos Olímpicos de 1992 y la Vila Olímpica necesitaba un espacio multirreligioso para los miles de deportistas (de diferentes credos) que acogería la ciudad. De aquella propuesta se destiló la necesidad de vertebrar el diálogo interreligioso.

La idea de la creación del Grupo de Trabajo Estable de Religiones (GTER) nace del Parlamento de las Religiones que se realizó durante el Fórum de las Culturas de 2004. Joan Hernández es el director de este grupo, formado por líderes de la Iglesia Católica y de las comunidades protestante, ortodoxa, musulmana y judía. Tres veces al año, y siempre que montan un taller, el GTER también invita a los mormones, a los sij, a los budistas y a los bahá'í: "Contamos

con las cinco tradiciones religiosas con más historia e implantación en Cataluña. Coordinarlas ya cuesta lo suyo, y si incorporásemos a otras confesiones con objetivos diferentes, con menos implantación, costaría mucho más".

Esa gran diversidad de comunidades dentro de cada religión dificulta, de vez en cuando, el diálogo entre ellas, del que el propio Hernández asume que "es más difícil que el interreligioso". El director del GTER matiza que lo importante "no es que se peleen, sino qué se extrae de las disputas", y recuerda que "en los noventa las relaciones eran peores, con alguna demanda judicial entre ellos. Ahora está todo más tranquilo."

Wadud y su comunidad sufí solo tienen relación cercana con otros dos oratorios musulmanes de la ciudad, pero no lo considera un problema "porque somos todos hermanos".

Donde sí ve un problema que, según él, desestructura la comunidad musulmana de Barcelona, es en la influencia de Arabia Saudí en algunas comunidades islámicas: "Este país subvenciona los libros, los oratorios y los viajes de los imames, y paga las peregrinaciones; su mensaje ha calado. Se ha convertido en el adoctrinador del mundo islámico en Occidente y envía a las comunidades gente con un discurso retrógrado, recalitrante, reaccionario, radical, extremista..., fatal".

Para la directora de Investigacions en Sociologia de la Religió (ISOR), Mar Griera, el modelo del GTER es "el de los líderes religiosos, con un papel muy importante de la Iglesia Católica". Otro modelo es el de la Asociación Unesco para el Diálogo Interreligioso (AUDIR), "más de base", según su valoración.

Francesc Torradeflot es el director de AUDIR, desde donde trabajan por la libertad religiosa de las comunidades y la libertad de conciencia de los ateos y los agnósticos: "Más que diálogo interreligioso, buscamos la interconfesionalidad", declara. Torradeflot advierte que la reducción de las ayudas oficiales pone en peligro las actividades preparadas. Además, asegura que los fieles tienen otras prioridades: "Les preocupa la propia comunidad, la familia, su trabajo... El diálogo es secundario y está más para resolver que para prever".

Clausurados los Juegos Olímpicos, el Centro Abraham pasó a ser la parroquia del Profeta Abraham, es decir, la iglesia católica del nuevo barrio de la Vila Olímpica. Habilitar un nuevo espacio multirreligioso volvió a estar sobre la mesa años después. "Hicimos una encuesta e incluso las comunidades más precarias se mostraron en contra, porque lo que querían era un espacio propio —explica Cristina Monteys, directora de la OAR—. Una demanda comprensible, porque el centro de culto es al mismo tiempo la casa de las comunidades". La idea quedó aparcada.

Vista desde el aire, la planta de la parroquia del Profeta Abraham tiene forma de pez. Recuerda al signo que sirvió en la época de las catacumbas para que los cristianos se reconociesen entre ellos sin peligro y que siglos después pasó a ser un símbolo ecuménico, de unión entre todas las ramas del cristianismo. Pero tan solo del cristianismo. ■

Jordi Díaz Callejo

Ingeniero. Máster en Patrimonio Cultural

Las fuentes Wallace, entre el romanticismo y el marketing

Las transformaciones en el abastecimiento de agua producidas en Barcelona durante la segunda mitad del siglo XIX trajeron consigo la proliferación en el espacio público de las fuentes para beber. En este marco se incorporaron al patrimonio de la ciudad las fuentes Wallace, un modelo característico de París.

Barcelona es porcentualmente la ciudad de Europa con más fuentes públicas para beber, con una densidad de poco más de una fuente por cada mil habitantes y un total aproximado de 1.650 unidades. Dejemos aparte las fuentes con finalidad ornamental, las que no tienen la función de calmar la sed del viandante. Este elevado número se debe principalmente a las dificultades surgidas a finales del siglo XIX y principios del XX para establecer un sistema de abastecimiento de agua a las viviendas unificado, eficiente y económico.

Históricamente, la construcción de cada nueva infraestructura asociada al abastecimiento de agua ha traído siempre aparejada la inauguración de un nuevo grupo de fuentes. Así, por ejemplo, durante el siglo XVI se formalizó una de las primeras redes de fuentes públicas con la llegada del agua captada de los manantiales y las minas de Collserola. Las fuentes situadas en las plazas de Sant Miquel y del Blat, ahora desaparecidas, eran las más céntricas e importantes. De entonces son también las tres fuentes más antiguas que permanecen en funcionamiento y uso: la de Santa Anna (1356), en la confluencia de la calle de Cucurulla con la avenida del Portal de l'Àngel; la de Sant Just (1367), situada en la plaza del mismo nombre, y la de Santa Maria (1403), frente a la basílica de Santa Maria del Mar.

Una segunda oleada importante de fuentes se incorpora a los espacios urbanos con la inauguración del acueducto de Montcada, el año 1826. En total se construyeron seis, todas ellas singulares. La primera, en la plaza del Pedró, está dedicada a la patrona de la ciudad, santa Eulalia; es un antiguo monumento que se reconvirtió en fuente y como tal se inauguró el día de esta santa (12 de febrero) del mismo año, para celebrar la llegada de las primeras aguas. La segunda está dedicada a Hércules, fundador mitológico de la ciudad; situada en la calle Nou de la Rambla, se inauguró unos meses después, en septiembre. Siguió otras en la calle de la Cadena, la plaza de Sant Pere, la Barceloneta y el andén de la Marina. Actualmente, de todas ellas se conservan tan solo las dos primeras.

Albert Armengol

Durante la segunda mitad del siglo XIX se inició un período con grandes expectativas sobre el crecimiento de la ciudad y, en consecuencia, del consumo de agua, lo que propició transformaciones relacionadas con el abastecimiento. Aprobado el plan del Eixample, se derriban la ciudadela construida por Felipe V y gran parte de las murallas, y paralelamente se produce un importante aumento de población.

La revolución del agua

El acueducto de Montcada, inaugurado en 1826, como queda dicho, era una infraestructura imprescindible que permitía prever cierta estabilidad en el abastecimiento y acometer con confianza las reformas urbanísticas aprobadas. Por otra parte, se produjeron una serie de avances técnicos relacionados con la hidráulica que, sumados a los nuevos sistemas de organización empresarial, iban a convertir el agua en un producto más del mercado capitalista. De este modo se impulsó la aparición de un entorno de negocio característico de la Revolución Industrial.

Empresarios y emprendedores relacionados con el mundo del agua participan de un clima eufórico basándose

Pérez de Rozas / AFB

Frederic Ballell / AFB

La fuente de Santa Eulàlia de la plaza del Pedró, en una imagen de los últimos años cincuenta o primeros sesenta del siglo pasado.

A la derecha, la fuente de Canaletes en 1908.

En la página anterior, uno de los dos ejemplares de fuente Wallace que quedan en el espacio público de Barcelona, el situado ante el cine

Comèdia, en la esquina de la Gran Via y el paseo de Gràcia, perfectamente restaurado y en servicio.

en la previsión del crecimiento urbano que traerá el desarrollo del Eixample. Construcciones modernas y nuevas formas de higiene y de confort doméstico hacen esperar un gran incremento del consumo de agua en las viviendas; el agua será necesaria también para el riego y la limpieza de las nuevas calles, parques y jardines y otros espacios urbanos, en los que también habrá que construir más fuentes, y a todo ello se añadirá la creación de modernos servicios y equipamientos municipales con grandes necesidades de agua como mercados, mataderos, servicio de bomberos, etc.

No podemos olvidar, además, que aún faltan unos años para la llegada de la electricidad como principal fuente energética y, de momento, la instalación de cualquier nueva factoría industrial o la ampliación y mejora de las existentes se basa en la tecnología del vapor. La industria aún no ha terminado de desplazarse a las poblaciones de los alrededores, y los recintos fabriles de Ciutat Vella y del barrio de Sant Pere, grandes consumidores de agua, se encuentran todavía muy activos. En definitiva, el negocio del agua afronta el futuro con excelentes perspectivas, lo que hace que se le sumen capitales de nuevas empresas y sociedades que aspiran a convertirse en proveedoras de la ciudad.

De la Compañía de Aguas a la SGAB

A partir de la década de 1870, debido a su manifiesta incapacidad financiera y de la subordinación a los poderes estatales y los propietarios urbanos, el Ayuntamiento no pudo modificar las infraestructuras de captación y distribución al ritmo que la ciudad necesitaba y dejó espacio suficiente para que gran número de sociedades, algunas con capacidad para abastecer apenas unas pocas manzanas del Eixample, iniciasen proyectos ambiciosos. El fenómeno se hizo extensivo a los pueblos del Llano de Barcelona, entonces todavía no anexionados a la capital.

Por otra parte, una nueva Ley de Aguas promulgada en 1879 venía a ratificar y dar confianza empresarial a una práctica ya bastante extendida, la de obtener beneficios de la explotación privada de concesiones hidrológicas para el suministro de poblaciones.

Hasta ese momento las fuentes de Barcelona siempre habían sido abastecidas por agua de titularidad pública. La aparición de nuevos operadores puso fin a esa situación, aunque las fuentes siguieron prestando servicio gratuito a los ciudadanos gracias a los acuerdos y convenios establecidos entre el Ayuntamiento y las diferentes empresas concesionarias.

En 1867 se producen dos hechos destacados en la modernización del abastecimiento de agua: el inicio de la construcción de la Torre de las Aguas de la asociación de propietarios de agua del Eixample y la constitución de la Compañía de Aguas de Barcelona (CAB).

A los pocos años de su fundación, la CAB ya fue capaz de proveer de agua la villa de Gràcia, la zona central del Eixample y Ciutat Vella. “Explotaba una concesión de aguas subterráneas en Argentona y Dosrius, y las hacía llegar a Barcelona mediante un acueducto cerrado que desembocaba en un depósito situado en el Guinardó [...], ofreciendo al mismo tiempo, por primera vez en España, modalidades de contratos de servicio con contador”¹, una innovación que permitía pagar con arreglo al consumo.

Aquella gran actividad empresarial de las décadas de 1860 y 1870 trajo lo que algunos autores han definido como la “revolución del agua”². Cada sociedad quería aportar mejoras en el suministro y colonizar, con su red de abastecimiento, cuanto más territorio mejor. Tan solo un par de décadas más tarde fue declinando la euforia. La demanda no había resultado tan alta como se esperaba y la competencia entre sociedades se volvió feroz, mientras que las

inversiones necesarias para las infraestructuras de captación y redes de distribución quedaban fuera del alcance de la mayoría de los nuevos agentes. Ello impulsó la fusión de gran número de pequeñas suministradoras y provocó la absorción o la quiebra de muchas otras. La concentración empresarial fue rápida y total, hasta el extremo de que en 1896, por ejemplo, el servicio de abastecimiento del Eixample estaba ya en manos de la Sociedad General de Aguas de Barcelona (SGAB), la nueva sociedad de capital francés surgida de la liquidación de la CAB.

Duplicación de la red de suministro

A partir de ese momento se consolida una doble red de suministro. Por un lado, la de la SGAB –existían otras empresas, pero de ámbito urbano muy localizado–, que lleva el agua a través del acueducto de Dosrius hasta el Guinardó y a partir de ahí la distribuye a media ciudad, y por otro lado, la red pública que, desde las minas de Collserola y mediante el llamado acueducto Baix de Montcada, sigue abasteciendo otro sector, básicamente Ciutat Vella y la Barceloneta.

Esta red municipal estaba destinada, en principio, a satisfacer servicios públicos, como las fuentes de los nuevos terrenos urbanizados, el riego, los urinarios públicos, la limpieza, los mercados y el alcantarillado desarrollado según el proyecto de Pere Garcia Faria –que requería de un flujo continuo de agua para funcionar adecuadamente–, siempre que estos servicios se encontraran en el área de influencia de distribución del acueducto Baix de Moncada; fuera de estos límites, el Ayuntamiento se veía obligado a adquirir el agua a las empresas privadas. Como destaca Manel Martín en *Aigua i societat a Barcelona entre les dues exposicions (1888-1929)*, “las diferencias en el servicio municipal eran, sin embargo, reveladoras de la tecnificación de una y otra red de captación, conducción y distribución”. Las fuentes municipales no tenían grifo, eran de chorro continuo, “fruto de un sistema de abastecimiento basado en la conducción por agua rodada”, por gravedad, “y con una carencia casi absoluta de elementos de control de la distribución: sin depósitos adecuados y sin mecanismos de regulación de la presión”.

La red pública mantendría durante muchos años estas deficiencias, pese a que los gobiernos municipales liberales de algunos periodos se preocuparon de mejorarla. La situación de duplicidad generó una rivalidad entre el operador municipal y el empresarial, ficticia en buena medida, ya que, de hecho, la dependencia del abastecimiento privado era notable.

En este contexto de doble red y de cierta competencia entre la SGAB y el Ayuntamiento es cuando aparecen en las calles de Barcelona las fuentes Wallace.

Arte de calle: fuentes y farolas

Las tres décadas finales del siglo XIX también constituyen un período de mucha actividad en cuanto a la instalación de fuentes. Ya hemos mencionado que, por una parte, se tenía que dotar al nuevo Eixample de las fuentes públicas necesarias y, por otra, a determinados espacios emblemáticos había que proveerlos de elementos de mobiliario urbano singular, en el marco del programa de mejora y embelleci-

Vicente Zambrano

La Torre de las Aguas del Eixample, construida a partir de 1867 por el arquitecto Josep Oriol Mestres y el ingeniero Antoni Darder en el interior de la manzana situada entre las calles de Roger de Llúria, Bruc, Consell de Cent y Diputació, con la placa que anunciaba su propiedad. Hoy en día forma parte de un jardín público.

miento de la ciudad. Las fuentes, junto con el alumbrado, constituyeron una parte de esos elementos urbanos elevados a la categoría de arte que aún conservamos a día de hoy.

Como ejemplo de farolas singulares citemos las del paseo de Gràcia, las de la avenida de Gaudí –procedentes del cruce del mismo paseo de Gràcia con la Diagonal–, las de la plaza Reial o las del paseo de Lluís Companys. De esta época son también las fuentes de hierro fundido con una columna coronada por una pita o agave, y las que realizó el arquitecto municipal Pere Falqués (1850-1916) para la plaza de Sant Pere y la rambla de Canaletes. Esta última, que con los años se convertiría en la fuente emblemática de Barcelona, sintetiza dos elementos básicos de los servicios públicos municipales, la distribución del agua y el alumbrado, representados por los cuatro grifos y las farolas que coronan la columna.

El hierro se había impuesto ya en toda Europa como elemento estructural de la construcción, y ahora adquiere, además, un papel importante en la normalización y modernización del paisaje urbano. El hierro colado es el material elegido para el nuevo mobiliario de las calles, como exponente de la tecnología del momento y símbolo de modernidad. No es de extrañar, por lo tanto, que sea también el material seleccionado para las fuentes de la mayoría de las ciudades europeas, incluida Barcelona.

Los modelos de fuente instalados en Barcelona más conocidos y populares son fruto de esta tendencia y de los procedimientos iniciados con la industrialización del siglo XIX, que se basaban en la fabricación seriada y modular.

Llegada a Barcelona: ¿filantropía o marketing?

La fuente Wallace se inserta también en este contexto de ordenación de los servicios y de dotación de mobiliario en el ámbito urbano. Se trata de un modelo fabricado por la pres-

Albert Armengol

Base de la fuente situada al final de la Rambla, con el nombre de la empresa suministradora –la Sociedad General de Aguas de Barcelona–, el escudo de la ciudad y la leyenda “agua tomada directamente del contador”; se aprecia la piletta en forma de concha con el caño, que se añadieron a la fuente original. Abajo, la parte superior de la misma fuente, reproducida a la derecha en una viñeta satírica de *L’Esquella de la Torratxa* de 1892.

tigiosa fundición francesa de Val d’Osne, en el departamento del Alto Marne, en el noreste de Francia.

La versión más extendida sobre su origen cuenta que en 1872 Sir Richard Wallace (1818-90), filántropo millonario inglés, encargó al escultor francés Charles Auguste Lebourg (1829-1906) el diseño de diferentes fuentes para aliviar los problemas de abastecimiento y distribución de agua que afectaban a la ciudad de París.

Richard Wallace era un personaje muy bien considerado en el mundo artístico y del coleccionismo de arte. Durante la guerra franco-prusiana de 1870-71 se distinguió en París por su actividad filantrópica, financiando un hospital, repartiendo víveres y atendiendo a los militares heridos durante el asedio de los prusianos. Entre otras acciones, se cuenta que creó también un cuerpo de ambulancias, que pagó de su propio bolsillo.

Parece ser que la capital francesa, mermada de recursos, tenía muchos problemas para garantizar la distribución de agua y que allí donde llegaba se hacía pagar a un precio inasumible por gran parte de la población. Según relata una crónica publicada en 1921 en la revista *Hojas Selectas*, “paseando un día por París, y encontrándose sediento, pensó Wallace en los infortunados que no podían, como él, satisfacer tan urgente necesidad en algún establecimiento apropiado; y así nacieron las fuentes de agua potable que llevan su nombre”.³ Wallace donó unas cincuenta fuentes a París y a la ciudad norirlandesa de Lisburn. Se crearon tres modelos diferentes: el grande –el más común y de mayor éxito–, uno más pequeño y otro para incrustar en muros.

Conmocionado por los efectos de la posguerra, Wallace concibió también que el modelo mayor y más elegante sirviera como símbolo de hermandad de los habitantes del viejo continente. Se propuso “crear una cadena de amistad entre los pueblos, cuyos eslabones estarían representados por estas fuentes”⁴, y a tal fin encargó cientos de ejemplares para regalar a las principales ciudades europeas. El diseño gozó de un éxito notable, lo que propició que con los años el fabricante las comercializara y las distribuyera por muchas otras ciudades y países del mundo. Según esta misma versión, difundida por varios autores, fue el propio

Wallace quien regaló a Barcelona doce unidades con ocasión de la Exposición Universal de 1888⁵.

Por el contrario, la información que presentamos aquí prácticamente en exclusiva, fruto de la investigación que hemos llevado a cabo en archivos y publicaciones, sugiere que las fuentes llegaron a Barcelona por iniciativa del grupo inversor francés que en 1882 fundó en París la Société Générale des Eaux de Barcelone, conocida entre nosotros como Sociedad General de Aguas de Barcelona (SGAB).

La nueva empresa gestora del suministro pudiera haber sido, pues, la promotora e introductora de este modelo de fuente como reclamo publicitario y con un interés puramente comercial, con total independencia de las intenciones originales de Richard Wallace. Hay detalles que lo corroboran o al menos ponen en duda la versión legendaria y romántica más extendida.

Hasta el momento no se ha localizado ningún documento ni se tienen noticias de ningún acto protocolario de recepción de las fuentes por parte del Ayuntamiento, ni existe constancia ni registro en los libros de Actas Municipales desde 1884 hasta 1890 en los que se mencionen las fuentes. Tampoco tenemos constancia de que ninguna publicación ni periódico recogiese la noticia de la recepción o instalación de estas doce fuentes supuestamente regaladas a la ciudad. Algo que es de extrañar, pues un hecho así hubiera constituido un acontecimiento ciudadano de relevancia.

Por otra parte, también parece insólito que Wallace, con sus buenos deseos de fraternidad entre los pueblos y las naciones europeas, no realizase aquella donación a la capital del país, Madrid, o al menos de manera compartida a las dos ciudades más importantes de España.

Ejemplares personalizados

Hay que añadir también que los originales que se conservan en Barcelona, a diferencia de los de otras ciudades, están personalizados con el escudo local y una inscripción alusiva a la empresa suministradora. Como hemos explicado más arriba, durante los últimos años del siglo XIX se consolidó una red dual de abastecimiento, la de titularidad municipal

Albert Armengol

Archivo ARCA

y la privada. Esta última, aun siendo de reciente aparición, ya estaba casi exclusivamente en manos de la SGAB. ¡Qué poco delicado por parte de Wallace habría resultado hacer un regalo a una ciudad y poner en él el nombre de la empresa que en aquel momento le hacía la competencia al Ayuntamiento en el suministro de agua!

Por debajo del escudo y la inscripción, que aparecen repetidos en dos laterales de la fuente, se lee otro texto que, aunque ahora pueda parecer banal, no lo era en su momento: “Agua tomada directamente del contador”. Barcelona padeció a lo largo de aquel siglo varios episodios de enfermedades infecciosas, algunos de los cuales se atribuyeron a la contaminación del agua⁶. La información que se daba en estas fuentes, situadas en lugares estratégicos, de que el agua no provenía de depósitos sino de un contador –lo que ofrecía superiores garantías sanitarias– cabe interpretarla como una operación de marketing de la SGAB.

Desde el punto de vista de los técnicos y responsables políticos municipales, e incluso de la aceptación popular, hay que destacar también que, a finales del siglo XIX y principios del XX, el modelo Wallace era el último grito en fuentes urbanas, la fuente de moda llegada de París, donde la compañía tenía su sede. La capital francesa era por entonces la ciudad más importante de Europa y Barcelona se miraba en ella; durante muchos años todo lo que procedía de París tenía el éxito asegurado entre nosotros.

Sobre la fecha de su implantación no hemos encontrado ningún dato concreto, pero sí una viñeta satírica de *L'Esquella de la Torratxa* del 30 de septiembre de 1892 sobre la reciente instalación de una de las fuentes en la Rambla. Además de quedar clara la intención de criticar el suministro privado de agua, el tono de sorpresa del texto que acompaña a la viñeta sugiere que aquel ejemplar pudiera ser el primero que se vio en las calles de la ciudad. En todo caso, es indudable que al menos una fuente, esa, no llegó con ocasión de la Exposición Universal de 1888. ■

Notas

1. Martín Pascual, Manel. “La revolució de l'aigua”. En Guardia, M. (editor). *La revolució de l'aigua a Barcelona. De la ciutat preindustrial a la metròpoli moderna, 1867-1967*. Barcelona: Museo de Historia de Barcelona. Ayuntamiento de Barcelona, 2011. Pág. 70.
2. Con este nombre organizó el Museo de Historia de Barcelona una exposición en el Salón del Tinell en el año 2011.
3. Vicente Cascante, I. “Fuentes públicas urbanas, pozos y cisternas en los distintos países”. *Hojas Selectas*. Barcelona, 1912. Núm. 121, pág. 806-814.
4. Conillera i Vives, P. *L'aigua de Montcada. L'abastament municipal d'aigua a Barcelona. Mil anys d'història*. “Descobrir el medi urbà”, núm. 8. Barcelona: Instituto de Ecología Urbana de Barcelona. Ayuntamiento de Barcelona, 1991.
5. Varios autores han recogido esta versión. Pere Voltes, en el libro *Historia del abastecimiento de agua de Barcelona*, de 1967, es la referencia hallada más antigua.
6. Con respecto a este tema se puede consultar el cap. III, “Insalubritat urbana i necessitat d'aigua als anys vuitanta”, de Martín Pascual, J.M., en *Aigua i societat a Barcelona entre les dues exposicions (1888-1929)*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007.

Albert Armengol

Una obra escultórica

En Barcelona solo quedan dos de las doce fuentes Wallace que se cree que llegaron, además de la también original de la sede social de Aigües de Barcelona, la variante conocida como “de los niños”, y algunas réplicas.

Arriba, la variante denominada “de los niños”, también realizada en Francia y adquirida por el Ayuntamiento en 1875. Está situada en el paseo de Picasso, frente a la avenida del Marquès de l'Argentera.

Sea cual sea el motivo de la llegada de la fuente Wallace a nuestra ciudad, cabe destacar que se trata de una obra escultórica por sí misma. Los ejemplares son de hierro fundido, contruidos a base de piezas fabricadas en serie, y se realizaron en la fundición de la Val d'Osne. Miden 271 cm de alto y pesan 610 kg. Sobre una base octogonal, se sitúan cuatro cariátides que con manos y cabeza sostienen una cúpula rematada por cuatro peces con la cola entrelazada y la punta de una lanza. Las figuras representan la bondad, la simplicidad, la caridad y la sobriedad. Aunque a primera vista puedan parecer iguales, las esculturas muestran detalles que las distinguen, ya sea la posición de rodillas y pies, el modo de prenderse los vestidos al pecho o los peinados. La Simplicidad y la Sobriedad tienen los ojos cerrados; la Bondad y la Caridad, abiertos. Están realizadas con toda clase de detalles: solo hay que fijarse, por ejemplo, en los dedos de las manos y los pies, en los que se distinguen incluso las uñas.

Las figuras encarnan también las cuatro estaciones: la Simplicidad, la primavera; la Caridad, el verano; la Sobriedad, el otoño, y la Bondad, el invierno. El simbolismo está presente también en los laterales de la base. De los cuatro

Albert Armengol

Sobre estas líneas, la cúpula de la fuente "de los niños" del paseo de Picasso. A la derecha, la base y la parte superior de la fuente del paseo de Gràcia en la esquina de la Gran Via, trasladada recientemente ante el cine Comèdia desde su ubicación previa, al otro lado del paseo.

más amplios, dos presentan el escudo de la ciudad y varias leyendas, mientras que en los otros dos solo se aprecia el escudo. Los otros cuatro laterales, con apariencia de contrafuertes e iguales entre sí, tienen en la parte superior una concha de donde mana un rosario de perlas que, según textos franceses, representan el oído y la palabra. Estas cuatro caras incluyen también la inflorescencia femenina y hojas de anea o espadaña (*Typha latifolia*), que vive a orillas de los cursos calmos de agua dulce, en los charcos de los torrentes y en las balsas. La anea aparece como elemento simbólico en numerosos modelos de fuentes.

Además de su carácter artístico, otro elemento que singularizaba las fuentes Wallace originales era que para beber se precisaba un recipiente, pues el agua brotaba del centro de la cúpula, por su interior, y las cariátides impedían acercar la cabeza al chorro. Para recoger el agua se disponía de unos vasos atados con cadenas a unos bucles formados por las trompas de unos elefantes dorados, visibles entre las bases de las cariátides. El sistema se descartó por poco higiénico y en su lugar, para poder beber, se añadió a la columna una pileta en forma de concha con surtidor.

En Barcelona quedan solo dos de las doce fuentes que supuestamente llegaron, la situada en la rambla de Santa Mònica y la de la esquina del paseo de Gràcia con la Gran Via, frente al cine Comèdia. Las otras son imitaciones y réplicas sin calidad artística. Hay otra original en la sede de Aguas de Barcelona, en la calle del General Batet de Collblanc, la misma que durante años estuvo en los jardines de la anterior sede de la compañía, en la confluencia del paseo de Sant Joan y la calle de la Diputació.

Y también es posible encontrar una fuente original más, fabricada y firmada por la fundición francesa Antoine Durenne de la Val d'Osne. A primera vista podría confun-

dirse con el modelo de las cariátides y, de hecho, también se la llama Wallace. La principal diferencia es que incluye a cuatro preadolescentes, dos niños y dos niñas, en lugar de las figuras femeninas. Los niños tienen el pelo corto y están prácticamente desnudos; solo un pliegue de ropa les tapa los genitales. Las niñas llevan una cinta que les recoge el pelo y una especie de túnica que deja los pechos al descubierto. La cúpula es muy diferente de la otra, y lo mismo la base, de forma circular, con una especie de contrafuertes y decorada con motivos vegetales, sin alusión alguna al mundo acuático. El grado de detalle y ornamentación es similar. De este modelo solo hay un ejemplar que durante muchos años estuvo en el parque de la Ciutadella y en 2009 se trasladó a su exterior, al paseo de Picasso, junto a la puerta del parque encarada con el paseo del Marquès de l'Argentera.

Según el catálogo digital del Museo Virtual de Arte Público del Ayuntamiento de Barcelona, la fuente de los niños se adquirió en 1875 y es posible que el diseño fuera obra también de Charles Lebourg, realizado por encargo de la fundición o a partir de un modelo descartado por Wallace.

Hay réplicas de la fuente Wallace en el cruce de la Gran Via con la calle de Marina, en la confluencia de la avenida Diagonal con las calles de València y Roger de Flor, y también en la Rambla, a la altura de la plaza Reial.

Las fuentes Wallace son piezas que ayudan a reforzar el carácter patrimonial del espacio público y nos ayudan a interpretar y leer el tiempo en el paisaje de la ciudad. Y a la vez nos hermanan con otras ciudades europeas y del mundo en las que palpitaba la modernidad a fines del siglo XIX y comienzos del XX. ■

Tres ciudades y tres fuentes características

La Serie Barcelona encarna el modelo de fuente más habitual en nuestras calles. Se comercializa con diferentes nombres relacionados con la ciudad y se ha convertido en un icono urbano.

La única capital europea que aventaja a Barcelona en número de fuentes es Roma, que supera las 1.900 unidades, pero con una población mayor. Su densidad de fuentes por cada mil habitantes es de 0,69. París, que tradicionalmente también tuvo y conserva muchas fuentes, dispone de unas 820 unidades, con una densidad de 0,36. En Barcelona hay una fuente por cada millar de personas.

Cada ciudad posee un modelo que singulariza el paisaje urbano. En Roma la fuente característica es la llamada Nasone, un ejemplar cilíndrico de hierro fundido de unos 120 cm de altura, que empezó a fabricarse masivamente durante la década de 1920 a partir de un modelo inicial de 1872. El nombre proviene de la forma del caño, que recuerda una nariz. Es de chorro continuo, sin grifo, y desagua directamente a la alcantarilla. Hay que destacar el orificio superior del caño: si se obtura con la mano la salida principal, el agua brota hacia arriba y así se puede beber con más comodidad. Las Nasone llevan un escudo con la sigla del gobierno de la antigua Roma, representativa aún de la ciudad, SPQR.

La Wallace es la fuente emblemática de París, también de hierro fundido, y fue diseñada y producida en 1872.

En cuanto a Barcelona, la fuente más característica y habitual es la perteneciente a la Serie Barcelona, comercializada por varios fabricantes con nombres diferentes, pero siempre relacionados con la ciudad: Barcino, Condal y Barcelona son algunas de las denominaciones usadas por las fundiciones que aún la tienen en catálogo con pequeñas variantes y elementos distintivos. Se trata también de un modelo de hierro fundido que se monta sobre una base de hierro u hormigón en la que se apoya la reja del desagüe y la columna con el grifo. La producción es seriada, a base de módulos y piezas independientes que se montan en el taller. El conjunto completo pesa unos 250 kg. Su característica principal –acaso la que le ha permitido sobrevivir en una ciudad que durante años se consideró la capital del diseño, con un espacio público hoy totalmente modernizado– es la robustez y la capacidad de incorporar, sin modificaciones, diferentes grifos con mecanismos de ahorro de agua. Es un modelo muy popular que se ha convertido en un icono urbano; prácticamente la mitad de las fuentes públicas de nuestras calles pertenecen a esta serie. ■

Albert Armengol

Wikimedia

Wikimedia

Una fuente de la Serie Barcelona situada en la confluencia del paseo de Sant Joan y la calle de Casp; el modelo figura todavía en el catálogo de su fabricante, Benito Urban de Manlleu, con el nombre de Barcino. Debajo, una vetusta Nasone de la Via Annia Faustina de Roma, y un espléndido ejemplar Wallace de la calle parisina de Polibeau.

Quim Noguero

La ciudad libre

Barcelona, ciutat de llibres
 Autora: Isabel Segura Soriano
 Ayuntamiento de Barcelona
 212 páginas
 Barcelona, 2016

El imaginario libresco de Barcelona se nos presenta envuelto en buen papel, del que luce escrito por ambas caras. Como explica la historiadora Isabel Segura Soriano en su última monografía, *Barcelona, ciutat de llibres*, en la ciudad ochocentista de la Exposición Universal de 1888 la industria editora ya era la segunda, justo detrás de la textil, todavía hegemónica. Pero la ciudad ha crecido con los libros. Al fin y al cabo, los textos son textiles: tejen realidades. Y la capital catalana lleva ya más de un siglo de pequeñas revoluciones con los libros como materia prima, base incluso de concepciones arquitectónicas y urbanísticas que han ido en paralelo con los cambios culturales y sociales.

Barcelona se ha concebido como una comunidad que compra y lee libros, desde finales del siglo XIX y a lo largo del XX. Fijémonos en las magníficas fotografías de este volumen: la gente se sienta con un libro, llena bibliotecas o librerías, y hace lo que confirman los documentos que hacían los barceloneses: leer para formarse, sobre todo entre las clases menestrales y populares. Los libros también han salido al encuentro de la gente en la calle. En ferias y mercados de ocasión, pero también en espacios singulares como el antiguo mercado de Sant Antoni o, al final del franquismo, bares-librería como el Cristal. Incluso han ido en

busca del lector en bibliobús durante la República, la Guerra Civil, el franquismo y, por supuesto, durante la Transición democrática.

Es evidente que en la ciudad se valora la letra impresa. Y si la Barcelona de la Mancomunidad o la República impulsaba la lectura, después los libros se censuran y queman durante la guerra y la posguerra.

El relato de Isabel Segura está plagado de historias de todo tipo, vinculadas a edificios, a las políticas culturales, a los cambios de mentalidad y de vida. Es un placer leerla. Conforta encontrar la Barcelona de su texto, porque una ciudad con libros es una ciudad más libre. Las fotos que ilustran la monografía son la mejor prueba de ello, con instantáneas extraídas de los mejores archivos y firmadas por grandes fotógrafos como Gabriel Casas, Josep Brangulí, Frederic Ballell o Antoni Arissa, antes de la guerra; los Pérez de Rozas, antes, durante y después; Francesc Català-Roca, Colita o Pilar Aymerich, después, etc.

Barcelona, ciutat de llibres entretiene, pues, un relato estimulante sobre cómo nos hemos rodeado de estos registros de memoria encapsulados, y del papel que han tenido en la ciudad entre bibliotecas particulares y públicas, editoriales, librerías, bibliobuses, bancos-biblioteca (antes de la guerra, en el paseo de Sant Joan), campañas de lectura y nuevas conquistas sociales que apostaron por una ciudad ilustrada que pusiera la alta cultura al alcance de la mayoría. También con las mujeres como grandes protagonistas, incluso de muchas de las fotografías (niñas que leen, jóvenes lectoras, bibliotecarias), imágenes de un siglo en que la mujer se ha incorporado plenamente a la sociedad, gracias también a su condición lectora y a la conquista de la libertad por medio de la formación.

La autora conoce bien Barcelona, como prueban estudios anteriores, y conoce aún mejor la historia de las mujeres y la de los movimientos sociales. Bienvenida la mirada académicamente periférica que le permite aportar material inédito a cuestiones fundamentales. Un buen libro de libros. ■

Xavier Theros

La Barcelona líquida

El Rec Comtal. 1.000 anys d'història
 Autor: Enric H. March
 Ayuntamiento de Barcelona y Viena Edicions
 260 páginas
 Barcelona, 2016

Carme Miró, arqueóloga responsable del Plan Barcino, afirma en el prólogo de este libro que “Barcelona es agua. No se puede entender la metrópolis sin el agua. Son dos ríos los que limitan el término; por el norte, el Besòs; por el sur, el Llobregat; al este, el Mediterráneo, y al oeste, la sierra de Collserola, de donde provienen gran cantidad de rieras y torrentes”.

La ubicación de la ciudad romana y su éxito hasta nuestros días se explican por la abundancia de recursos hídricos, que permitieron la existencia de una población en expansión y de unas huertas bien regadas. Esta es la tesis expuesta por Enric H. March, licenciado en Filología Hispánica y Semítica, primero desde sus blogs dedicados a Barcelona, como Bereshit (enarchenologos.blogspot.com.es) o Rec Comtal (el-rec-comtal.blogspot.com.es), y ahora con un libro indispensable para hacerse una imagen fidedigna del lugar en que vivimos.

No es la primera vez que hablo de Enric H. March, ya que hace un par de años le entrevisté para el periódico *El País*. Cuando le pregunté su opinión sobre la acequia medieval, me respondió que “se tendría que señalar con un camino de luz que siguiera su itinerario

hasta el yacimiento del Born". Pues este es su camino de luz particular, una guía que nos anima a descubrir un patrimonio aún visible en determinados rincones de la moderna urbe. March explica las peripecias de la Sèquia o Rec Comtal [acequia condal] y sus más de doce kilómetros de longitud. Una gran obra hidráulica –atribuida al conde Mir– que llevaba el agua del río Besòs hasta la Barcelona medieval.

A medida que crecía la ciudad, el Rec se fue integrando en el tejido urbano. Hacía posible la existencia de los talleres de pelaires, tejedores, zurradores y curtidores; alimentaba los lavaderos y aseguraba la salud de las redes de alcantarillado; garantizaba el funcionamiento hidráulico del llano de Barcelona, de los molinos, las fábricas de indianas y las industrias, y más tarde de las máquinas de vapor.

La acequia se cubrió y a mediados del siglo XIX surgió la sociedad de propietarios. El nuevo Eixample modificó su trazado y aparecieron iniciativas privadas, como la Torre de las Aguas de la Asociación de Propietarios del Eixample o la Compañía de Aguas de Barcelona, hasta que el tiempo y los sucesivos cambios introducidos por la expansión urbana difuminaron su fisonomía y acabó en el olvido.

El libro redescubre unos paisajes y unas imágenes que serán inéditas para muchos barceloneses. Muy bien documentado y con una selección de fotografías impagable (niños pescando o persiguiendo patos en la acequia, mujeres haciendo la colada en sus orillas, vistas bucólicas de su curso), nos recuerda la gran cantidad de vestigios existentes de la que fue la principal vía de agua de la ciudad: nombres como los de las calles de la Sèquia, del Rec o de la Sèquia Comtal; el antiguo molino de Sant Andreu; la Casa de les Aigües en la carretera de Ribes; los tramos aún con agua y a cielo abierto de Vallbona; la mina de Montcada o los puentes que la cruzaban, como el que se encontró hace poco delante del Arc del Triomf y el que se documentó en la plaza de Les Glòries. Así, siguiendo el curso del Rec, el libro nos conduce a través de mil años de la historia de Barcelona. ■

Josep Maria Cortina

Movilizaciones que han hecho historia

Cops de gent. 1890-2014. Barcelona. Crònica gràfica de les mobilitzacions ciutadanes
Autores: Roger Adam, Andrés Antebi y Pablo González
Ayuntamiento de Barcelona
317 páginas
Barcelona, 2016

El Ayuntamiento ha publicado una versión actualizada del libro *Cops de gent. Crònica gràfica de les mobilitzacions ciutadanes a Barcelona (1890-2003)*, que coeditó en 2005 con Viena Edicions. La nueva edición sigue, con muy ligeras modificaciones, la misma estructura de la versión original y la amplía con siete nuevas manifestaciones del período 2004-2014.

Es obra de los historiadores y documentalistas Roger Adam, Andrés Antebi y Pablo González, miembros del Observatorio de la Vida Cotidiana, un prestigioso equipo de investigación sociológica que ya ha publicado diversos trabajos en torno a la imagen fotográfica. La calidad de la impresión y el diseño siguen siendo espléndidos.

El libro ofrece una amplia recopilación gráfica de las manifestaciones ciudadanas más importantes celebradas en Barcelona desde 1890 hasta la actualidad. Incluye fotografías, imágenes de prensa, carteles, convocatorias, octavillas y demás material gráfico. Todos estos documentos se acompañan con unos textos breves pero muy explicativos que sitúan cada una de las cuarenta y nueve manifestaciones más significativas de la historia de la ciudad en el contexto político y social de su tiempo.

Se podrán seguir, entre otras, manifestaciones tan importantes como la de Solidaritat Catalana, de 1906; la del

Estatut, de 1932; el entierro de Durruti, en 1936; la de la huelga de tranvías, en 1951; la que acogió a Tarradellas a su regreso a Cataluña y la celebrada con motivo de la Diada Nacional, en 1977; la del “No a la OTAN”, de 1985; las convocadas en protesta contra el atentado de ETA en Hipercor, en 1987, y por el asesinato de Ernest Lluch, en el año 2000; la del Derecho a Decidir, de 2010, o la Vía Catalana, de 2013.

La recopilación permite constatar directamente, en función del número de acontecimientos referenciados, las limitaciones que supuso el período de la dictadura franquista: en treinta y siete años solo se citan cuatro manifestaciones, mientras que en un período equivalente posterior, desde la llegada de la democracia hasta hoy, encontramos veintisiete.

Las manifestaciones son una forma de expresión y movilización de la opinión popular y han sido un elemento esencial en la dinámica y el cambio sociales del siglo XX. Como se pone de manifiesto en el libro, los barceloneses han sido especialmente activos en este terreno y se han manifestado con frecuencia e intensidad por motivos y objetivos muy diversos. Las movilizaciones masivas de los últimos años en torno al soberanismo tienen su raíz en una larga tradición que se inicia con la primera manifestación obrera del 1 de Mayo convocada por la Internacional Socialista en 1890.

Desde un punto de vista fotográfico, el libro es un testimonio histórico de la ciudad y su evolución que nos permite recuperar espacios urbanos hoy transformados o desaparecidos mediante un amplio recorrido por las calles y las plazas en que se celebran habitualmente las manifestaciones ciudadanas. Otro de sus destacados valores es que constituye una aproximación a la historia del fotoperiodismo, terreno en el que los autores son grandes especialistas. Se recogen imágenes de cincuenta y dos fotógrafos, una lista que en esta edición ha aumentado considerablemente con la presencia de las nuevas generaciones, que han retratado los movimientos sociales de los últimos años.

En resumen, un libro básico para la reconstrucción histórica de una de las vertientes más populares de la vida ciudadana. ■

Vicente Zambrano

Francesc Ginabreda
Periodista y corrector

Philip Hoare, escritor

El mar y las dos caras de la libertad

El autor de *El mar interior*, que formó parte del movimiento punk londinense, halló dos vías de expresión al margen de la música: la literatura y el mar, con la libertad como denominador común. De todo ello habló en septiembre en el CCCB.

Hace millones de años que el hombre transforma la naturaleza y la adapta a su sistema de vida, sobre todo a partir de los grandes avances de la técnica. Lo llamamos *civilización*, y en general lo asociamos al progreso de la especie. Nuestra voluntad de dominio, con todo, se diluye en cuanto entra en contacto con el mar, una frontera insondable que separa la historia humana de la natural. Y no obstante no podemos dejar de establecer vínculos con ella. En Barcelona solo hay que pasear por el paseo del Mare Nostrum para entender el gran valor simbólico de esta relación.

“En las civilizaciones sin barcos, los sueños se secan”, dijo Foucault. Quizás por ello el escritor británico Philip Hoare (Southampton, 1958) define el mar como “el alma de una civilización”: un espacio que nos define, conecta y separa, tanto física como culturalmente. Es “un elemento más allá de nosotros” que no podemos controlar, que ocupa dos tercios del planeta y donde reside, kilómetros abajo, un 90 % de la vida del ecosistema global. Y no conocemos ni una décima parte –sabemos más del espacio exterior que de los océanos. Pero en la misma medida en que lo desconocemos, nos nutrimos de él, lo atravesamos con espíritu

aventurero y escribimos relatos apasionantes. Eso es lo que hace Philip Hoare, autor de *El mar interior* (Ático de los Libros), que nos propone redescubrirlo a través de un viaje literario que mezcla la autobiografía, la divulgación científica y la historia cultural.

Hoare, que formó parte del movimiento punk londinense de la década de los setenta, encontró dos vías de expresión al margen de la música y de sus predilectos David Bowie y Roxy Music: la literatura y el mar, con un denominador común que proclama sin reservas y que no es otro que la libertad. Una libertad que le sirve para explotar la creatividad, para reflexionar y hacernos reflexionar sobre nuestra relación con el medio natural que nos rodea. En el caso del mar, la libertad está asociada con la esperanza y los descubrimientos, con la conexión entre culturas y con la agradable nostalgia del retorno, pero también con una realidad paralela mucho más sórdida que tiene dos puntas de lanza de triste actualidad: la contaminación y la crisis de los refugiados. Es la otra cara de la libertad: la tragedia y el terror.

El mar es un contenedor. Una fosa. El testigo indiferente de desastres humanos y ambientales que no hace más que

reflejar la paradoja de la existencia de los animales racionales, que somos capaces de reunir en una misma isla del Mediterráneo a un refugiado y a un turista, una patera y un crucero de lujo. De verter al agua desechos, plásticos y sustancias químicas sin fin mientras declaramos leyes para proteger a algunos de los animales que la habitan.

Hoare parte de la noción del mar como frontera para explicar las situaciones dramáticas de las personas migrantes y la problemática de los residuos; dos cuestiones que preocupan especialmente a las grandes ciudades marítimas de Europa, como Barcelona; en cuanto capital del Mediterráneo, capital cultural, icono de la integración, del turismo y la modernidad y metrópoli *abierta al mar*. Abierta, por ello, a un sistema de ciudades *mediterráneas* en red que cooperen para afrontar tales situaciones con el compromiso humanitario que legitime su política de acogida. Un reto y un deber más necesarios que nunca, vistas las medidas desiguales que los estados europeos han implementado, con dos escollos difíciles de franquear: las fronteras y las leyes.

Barcelona no se puede entender sin su relación con el mar. La historia, el arte y la cultura llevan siglos dejando constancia de ello. Estos tres conceptos son justo los que invoca Hoare para plantar cara a la vorágine de dominio que parece imbuirnos a “civilizarlo” todo sin considerar los efectos. Precisamente, contra la idea del supuesto progreso, acentuada desde la Revolución Industrial, el escritor británico, que en septiembre pasó por el Centre de Cultura Contemporània de Barcelona (CCCB) para hablar de estos temas y de su obsesión por las ballenas, encuentra en dos pinturas del Romanticismo la manera sintética y metafórica de transmitir su mensaje optimista pese a nuestras ansias depredadoras: *La balsa de la Medusa* (1819), de Théodore Géricault, y *El barco de esclavos* (1840), de William Turner. La primera, porque el foco del cuadro es la figura de una persona negra “que hace de guía”. La segunda, porque lo que falta es justamente el foco, que se desdibuja para hacer evidente la inmensidad y la fuerza del mar –la naturaleza– frente al progreso. El arte, la cultura, no tanto como remedio, sino como esperanza. Como conciencia colectiva y, en esencia, como lo que nos conecta. Como el mar.

Pero si hablamos de conexiones hemos de hacerlo inevitablemente de las ballenas, un símbolo de lo que implica nuestra separación del mundo natural, por un lado, y un emblema de cultura submarina ajena a la nuestra, desarrollada por una especie más antigua, organizada matriarcalmente y capaz igualmente de sentir empatía, por otro. Su sentido de pertenencia es móvil, comprensible en tanto que comunidad que se desplaza. Todo ello lo sostiene Hoare y, pese a la pasión que siente por el mar, lo dice con los pies en el suelo, amparándose en los estudios científicos que parecen demostrarlo. Otra particularidad de estos cetáceos es su manera de comunicarse, con la emisión de sonidos variables y complejos que viajan miles de kilómetros a través del agua. “Jacques Cousteau escribió que el océano era el mundo del silencio. No podía estar más equivocado. El sonido es la esencia del mar”.

El Mare Nostrum

Al otro lado de la superficie marítima –“la piel del océano”, en palabras de Melville–, la historia humana sigue su curso

preñada a la tecnología. Hoare pone énfasis en la “conquista del mundo” mediante la civilización constatando una evidencia propia de cualquier sociedad más o menos acomodada: “Sin los aviones y los ordenadores ya no podemos existir. Estamos perdidos”. Tales son los caprichos de la técnica. Pero tampoco podemos vivir sin el mar: “Las ciudades nacen y crecen gracias al mar, gracias a todo lo que les suministra para alimentarse, a las importaciones y las exportaciones, al turismo”. Como Barcelona. Y subraya la significación del Mare Nostrum, cuyo sentido de posesión habla por sí mismo para ilustrar una relación compleja de dominio y dependencia a la vez, con una expresión del tiempo de los romanos. Pero este Mare Nostrum que a duras penas conocemos (en Barcelona, Shanghái, Buenos Aires o Dubái), tan precioso y calmado, es el lugar más contaminado del mundo, donde miles de personas se juegan la vida en busca de un futuro mejor. Ironías del progreso.

Mientras tanto, el Mare Nostrum también puede ser nuestro mar interior. Un ejercicio de introspección para sumergirnos en nosotros mismos y explorar las emociones y los miedos que tenemos o que nos rodean. Philip Hoare nos conduce hacia el origen de nuestra existencia, este mar que nos proporciona el aire que respiramos y la comida que ingerimos, que transporta nuestro comercio (más de un 90 % del volumen global) y que condensa historias y especies fabulosas e ignoradas, aunque seamos contradicciones con patas. El mar no es nuestro refugio, pero tampoco lo es la técnica. Nuestro refugio, nuestra esperanza, es, simplemente, la cultura (el arte) –porque es lo que “nos justifica como seres humanos”– y la conciencia, aceptando la belleza y las reglas *incontrolables* de la naturaleza: “¿Qué sería la vida sin riesgos?”, se pregunta el escritor británico. Seguramente sería lo mismo que una civilización sin barcos, sin sueños. ■

Miquel Taverna / CCCB

Philip Hoare durante su intervención en el CCCB, el mes de septiembre pasado. En la página anterior, la fachada marítima de Barcelona, con la avenida del Mare Nostrum en primer término en el lado izquierdo de la foto, materialmente a pie de playa.

Pedro Strukej

Miqui Otero

En el barrio del ritmo

Puede que las historias zigzagueen por el Poble-sec y se deformen en cada plaza. O que salgan del Paral·lel, esa avenida de luz y espectáculo.

Nadie quiere saber de dónde viene el ritmo, sino quién lo trae. En este barrio, los sospechosos son muchos y las pistas, pocas. Las busco desde pequeño. Tropezco con indicios, pero se me escapa el misterio. Veo a las Mama Chicho en televisión y no sé que esas chicas de otro planeta en bikini están arruinando el negocio en El Molino. Escucho historias cruzadas entre el olor a salazón de pescado y fruta fresca del mercado. Los domingos, en el rastro, donde los libros que más valen cuestan menos. Y primero voy a cambiar cromos y luego a comprar *Tintines*, y más tarde a descubrir novelas. Y luego, encima, quiero escribirlas.

Sant Antoni es una flecha, casi un triángulo musical de esos que son la guinda en una orquesta: Gran Via, Paral·lel, las Rondes. Vibran los lados y estalla dentro el ritmo. Hay pósteres en las fruterías donde se anuncian gemelos con peluquín y guitarra. Hay palmeros que rondan las terrazas: avispas planeando sobre las cervezas y las carteras.

Hay esa historia de La Maña que explicaba la mujer que regalaba buñuelos en el mercado: la vedete del Paral·lel tomaba rayos UVA cerrando la cápsula del solárium (jamás se ponía morena). Esa otra del gitano de la calle de la Cera que no era gitano, sino payo: escuchó una vez al Chacho y decidió que quería ser como él, así que se bronceó con espray y engrasó su pelo y se colgó oro del cuello y montó un combo rumbero y ahora todo el mundo dice que es gitano, aunque todos saben que en realidad no lo es, pero es que ahí está la gracia y la historia que bien vale una risa y un brindis y una canción. Estaba Peret en la tragaperras de Els Tres Tombs un lunes a primerísima hora, cuando nadie sabía

si iba o volvía: decían que se había arruinado con la Iglesia Evangélica, que tantas palmas y ahora tantas hostias.

Puede ser que las historias zigzagueen por los callejones del Poble-sec y se deformen cada año y por cada plaza que pasan para dar con el mercado, listas para ser leídas. O que salgan del Paral·lel, esa avenida de luz y espectáculo bautizada por un astrónomo y un vendedor de vino. Puede que surjan del Raval, que remonten la calle de la Cera para buscar a algún mindundi del Eixample que se las quiera creer, que las pueda escribir, que no las pueda olvidar.

¿De dónde ha venido todo este ritmo? ¿De los teatros copleros de la avenida o de la calle de la rumba catalana o de las salas de bailar agarrado en la Gran Via o de los locales de la calle de Aldana, donde ensayaban los rockers? No importa; solo importa quién lo ha traído. Hasta aquí, donde ahora estoy. Justo detrás de Els Tres Tombs, O Barquiuño, el bar donde pasan muchas cosas, pero no el tiempo. El ritmo lo lleva una tragaperras, con su parloteo azogado y sus frutas y campanas alineándose. Lo marcan las fichas del dominó en las mesas de formica con su clac-clac-clac. Y también baja las escaleras hasta un primer piso donde el techo es bajo y el ánimo, alto. Veinte habituales engullen pulpo y lacón, ayudados por vino de pelea. Hay fotografías que muestran a los mismos de hoy, pero con treinta años menos. No esperan a un artista, porque todos lo son.

Un hombre con bigote de forzudo y sonrisa de ardilla, que organiza el bochinche y que acaso pintó estas paredes, porque además de artista es pintor (de brocha gorda), canta *Trasnochador*. También atrapa aplausos El Colorines, con sus chales arcoíris y su canotier arruinado, un tipo que no "canta por cantar" y que además arregla televisores. Y Antonio Linares y El Romántico y hasta Pilar Carrión salen a actuar (a ser como son) sin pedir dinero ni permiso, patrocinados por la inercia de un barrio que no existe.

Las buenas historias son dientes de oro. A veces sobreviven en bocas arruinadas y cubren huecos y brillan de noche y aparecen cuando alguien sonríe.

¿De dónde viene todo este ritmo? No lo sabe ninguno de ellos. No importa de dónde viene, sino quién lo trae. Y quién sabe conservarlo. ■

<http://lameva.barcelona.cat/bcnmetropolis>
<http://twitter.com/bcnmetropolis>

**Ajuntament
de Barcelona**

01
8 400214 062238